

Projekt

UCHWAŁA NR .....
RADY POWIATU MALBORSKIEGO

z dnia ..... 2024 r.

w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024-2027”

Na podstawie art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity Dz. U. z 2022 r., poz. 840 z późn. zm.) oraz art. 12 pkt 11 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (tekst jednolity Dz. U. z 2024 r., poz. 107), uchwała się co następuje:

§ 1. 1. Przyjmuje się „Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024-2027” stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

2. „Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024-2027” obejmuje obszar administracyjny Powiatu Malborskiego.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu Malborskiego.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

Załącznik do Uchwały Nr .....
Rady Powiatu Malborskiego
z dnia .....

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU MALBORSKIEGO NA LATA 2024-2027

opracowała: Iwona Gołaszewska

Malbork, marzec 2023/czerwiec 2024

Spis treści

1. Wstęp.....	3
2. Podstawa prawna opracowania i cele programu ochrony zabytków w świetle ustawy o ochronie zabytków ...	5
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami.....	5
3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków.....	5
3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	5
3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego.....	9
3.4. Inne uregulowania prawne.....	9
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	11
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	11
4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju 2030.....	11
4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030	12
4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury.....	13
4.1.4. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami	13
4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	14
4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego.....	14
4.2.2. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego	17
4.2.3. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021-2024.....	18
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	20
5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	20
5.1.1. Kierunki rozwoju strategicznego Powiatu Malborskiego 2030.....	20
5.1.2. Gminne Programy Opieki nad Zabytkami.....	21
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu	22
5.2.1. Zarys historii obszaru powiatu.....	22
5.2.2. Krajobraz kulturowy	26
5.2.3. Zabytkowe nieruchomości	31
5.2.4. Zabytki ruchome.....	44
5.2.5. Zabytki archeologiczne.....	44
5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych.....	45
5.2.7. Dziedzictwo niematerialne	45
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	46
5.3.1. Pomnik Historii.....	46
5.3.2. Lista światowego dziedzictwa UNESCO	46
5.3.3. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków	46

5.3.4. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków	51
5.3.5. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków	52
5.3.6. Parki kulturowe.....	52
5.3.7. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego	52
5.4. Zabytki na terenie powiatu ujęte w gminnych ewidencjach zabytków	59
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu	64
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń	116
7. Założenia programowe	117
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami	120
8.1. Instrumenty prawne	120
8.2. Instrumenty koordynacji.....	120
8.3. Instrumenty finansowe	120
8.4. Instrumenty społeczne	120
8.5. Instrumenty kontrolne.....	120
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami.....	120
10. Źródła finansowania opieki nad zabytkami	121
11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków	124

1. Wstęp

Powiat malborski znajduje się we wschodniej części województwa pomorskiego, jest jednym z najmniejszych powiatów ziemskich – jego powierzchnia wynosi 494 km². Graniczy z czterema powiatami województwa pomorskiego: gdańskim, nowodworskim, sztumskim i tczewskim, a także z jednym powiatem województwa warmińsko-mazurskiego: elbląskim. Liczba mieszkańców w powiecie wynosi 63.809¹.

Powiat ma charakter rolniczo-turystyczny, działalność przemysłowa jest słabo rozwinięta. Grunty rolne stanowią zdecydowaną większość ogólnej powierzchni powiatu, bo aż 72,4 %, lasy 2,4 %, łąki: 3,4 %, pastwiska: 4,9 %, wody: 4,4 %, tereny zabudowane 2,7 %, drogi 3,3 %, inne ok. 6,5 % powierzchni powiatu². Główne ciek powiatu to Wisła, Nogat, Święta, Mała Święta, Tyna Dolna, Tyna Górna, Tyna Mała, Fiszewka, Jeziorna Łacha. Oprócz rzek duże znaczenie mają kanały, których łączna długość wynosi 2.788 km. Głównym problemem wynikającym z położenia geograficznego jest stałe zagrożenie powodziowe powiatu. Obszary chronionego krajobrazu objęte prawną ochroną zajmują łącznie w powiecie malborskim 4.080,2 ha, znajduje się tu rezerwat przyrody „Las Mątański”³. Dolina Dolnej Wisły i dolina Nogatu, zostały uznane za korytarze ekologiczne rangi międzynarodowej w sieci ekologicznej ECONET⁴.

Siedzibą powiatu jest miasto Malbork – dawna stolica państwa krzyżackiego. Administracyjnie w skład powiatu wchodzi dwa miasta: Malbork (gmina miejska) i Nowy Staw (gmina miejsko-wiejska) oraz gminy Lichnowy, Malbork, Miłoradz, Stare Pole.

Pod względem historyczno-geograficznym powiat malborski położony jest na pograniczu dwóch mezoregionów fizycznogeograficznych: Żuław Wiślanych będących częścią makroregionu Pobrzeża Gdańskiego oraz Pojezierza Hławskiego będącego częścią makroregionu Pojezierza Wschodniopomorskiego.

Ze względu na swoje położenie powiat jest bardzo atrakcyjny krajobrazowo i przyrodniczo, wyróżnia go oryginalny na tle województwa i kraju pejzaż deltowy z niewielkimi depresjami. Od zachodu powiat opiera się o malowniczo, szeroko rozlane wody Wisły, przez część południową i wschodnią przepływa nie mniej malowniczo Nogat, zaś cały niemalże obszar przecinany jest przez równe linie węższych i szerszych kanałów odwadniających. Duże znaczenie dla krajobrazu mają różnorodne formy działalności człowieka, a mianowicie wały przeciwpowodziowe, groble, nasypy i nasadzenia zieleni wzdłuż dróg i rowów. W południowo-wschodniej części powiatu krajobraz jest nieco odmienny. Oddzielony od Żuław skarpą Nogatu teren powoli wznosi się ku górze, rzeźba jest bardziej urozmaicona, przeciętna wąskimi dolinami.

Odkryte podczas prac archeologicznych pierwsze ślady osadnictwa z 2,5 tysiąclecia p.n.e. wskazują na bogatą historię tych terenów. Zasobność w zabytki kultury materialnej datowane od czasów wczesnośredniowiecznych po połowę XX w. stanowi dodatkowy atut ziemi malborskiej.

Promocja powiatu powinna opierać się na kreowaniu wyrazistości i odrębności regionu. Bogata historia Żuław, dziedzictwo kulturowe o ponadregionalnym znaczeniu, walory krajobrazowe oraz zróżnicowanie etniczne mieszkańców stanowią znakomitą podstawę do promowania powiatu malborskiego.

Dążąc do zachowania dziedzictwa kulturowego powiatu opracowany został Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024-2027, który ma służyć inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez samorząd terytorialny. Obecny Program jest trzecim z kolei zaktualizowanym dokumentem tego typu. Pierwszy - opracowany został na lata 2015-2018, drugi na lata 2019-2022, obecny ma obejmować lata 2024-2027.

Głównym celem opracowania tego dokumentu jest dążenie do znaczącej poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego położonego na obszarze powiatu, w szczególności w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Opracowanie przedmiotowego dokumentu jest zadaniem własnym samorządu.

Dotychczas Powiat Malborski realizował zapisy Programu Opieki nad Zabytkami poprzez szereg działań mających na celu zachowanie materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego z terenu powiatu. Na

¹ Informacja ze strony: <https://powiat.malbork.pl/strona/informacje-o-powiecie> [strona Powiatu Malborskiego, dostęp: 10.06.2024 r.];

² Tamże;

³ Informacja ze strony: <https://crfop.gdos.gov.pl/CRFOP/widok/viewrezerwatprzyrody.jsf?fop=PL.ZIPOP.1393.RP.846> [strona Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska, dostęp: 10.06.2024 r.];

⁴ Informacja ze strony: <https://korytarze.pl/mapa/mapa-korytarzy-ekologicznych-w-polsce> [strona Stowarzyszenia Pracownia na rzecz Wszystkich Istot, dostęp: 10.06.2024 r.];

podstawie Uchwały Nr VI/60/2015 Rady Powiatu Malborskiego z dnia 28 maja 2015 r. w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na obszarze powiatu malborskiego, sposobu jej rozliczania i kontroli wykorzystania Rada Powiatu Malborskiego udzieliła dotacji celowych na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach:

a) w 2019 r.:

- Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Barbary w Krzyżanowie na odnowienie obejścia kościoła pw. św. Barbary w Krzyżanowie: ułożenie nowych alei o pow. 700 m² z kostki brukowej w wysokości 70 000 zł,
- Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Jerzego w Starej Kościelnicy na konserwację i restaurację barokowej empy – podbicie chóru, poręcz schodów, podpory chóru w kościele pw. św. Jerzego w Starej Kościelnicy w wysokości 20 000 zł,
- Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Piotra i Pawła w Mątowach Wielkich na konserwację i restaurację barokowej części stropu nawy bocznej kościoła pw. św. Piotra i Pawła w Mątowach Wielkich w wysokości 35 000 zł,
- Kościołowi Chrześcijan Baptystów w Malborku na remont dachu, wymianę dachówek, naprawę murków dachowych, remont więźby dachowej kościoła Chrześcijan Baptystów przy ul. Jagiellońskiej 105 w Malborku w wysokości 40 000 zł,
- Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Floriana w Szymankowie na remont bramy, ogrodzenia, oraz terenu wokół kościoła filialnego pw. św. Szymona i Judy Tadeusza w Gnojewie w wysokości 35 000 zł,
- Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Bartłomieja Apostoła w Świerkach na wymianę instalacji elektrycznej i niskoprądowej w kościele filialnym pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Myszewie w wysokości 20 000 zł,

b) w 2022 r.:

- Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Mateusza Apostoła w Nowym Stawie na remont instalacji elektrycznej oraz modernizację i remont instalacji nagłośnieniowej w kościele pw. św. Mateusza Apostoła w Nowym Stawie w wysokości 20 000 zł,
- Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Piotra i Pawła w Mątowach Wielkich na wykonanie konserwacji i restauracji barokowego stropu nawy głównej w kościele pw. św. Piotra i Pawła w Mątowach Wielkich w wysokości 30 000 zł,

c) w 2023 r.

- Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Andrzeja Apostoła w Lasowicach Wielkich na przygotowanie dokumentacji konserwatorskiej całego obiektu kościoła pw. św. Andrzeja Apostoła w Lasowicach Wielkich i przylegającej dzwonnicy w wysokości 15 000 zł; ostatecznie Parafia zrezygnowała z dotacji i nie podpisała umowy,
- Kościołowi Chrześcijan Baptystów w Malborku na renowację okien sali kościoła przy ul. Jagiellońskiej 105 w Malborku w wysokości 15 000 zł.

Powiat Malborski wspierał również imprezy cykliczne, jednorazowe i okolicznościowe o zasięgu powiatowym, mające szczególne znaczenie dla rozwoju kultury, tradycji narodowej i pamięci historycznej, promujące zabytki, obiekty lub miejsca, w których imprezy kulturalne się odbywają, jak np.: XIX Międzynarodowy Festiwal Kultury Dawnej, Występ artystyczny z okazji Narodowego Święta Niepodległości, Malborski Marsz Niepodległości, Potrawy tradycją malowane, Rekordowe Żuławy – 700-lecie Miłoradza, Jarmark św. Jana.

W ramach zadań z zakresu promocji, edukacji i dokumentacji walorów dziedzictwa kulturowego powiatu w 2022 r. Powiat Malborski współfinansował zakup 10 audioprzewodników wraz ze ścieżkami lektorskimi w wersji polskiej i angielskiej do promowania jednego z większych zabytków na mapie powiatu malborskiego – kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Malborku, wydanie książki Przemysława Kondratowicza, niepełnosprawnego mieszkańca powiatu malborskiego pt.: ”Pod napięciem. Historia prosto spod nosa, która nie powinna się zdarzyć”, a także wydanie płyty z kolędami przez Chór Cantate Domino. Od kilku lat powiat malborski wspiera inicjatywę wydawniczą Kwartalnika Społeczno-Kulturalnego Dolnego Powiśla i Żuław „PROWINCJA”.

Ponadto Starosta Malborski prowadzi listę społecznych opiekunów zabytków.

Celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024-2027 jest zachowanie dziedzictwa kulturowego służące społeczno-gospodarczemu rozwojowi powiatu. Realizacja tego celu będzie się odbywała poprzez wskazane w dokumencie kierunki działań w ramach trzech zdefiniowanych priorytetów.

Program opracowany został na cztery lata i będzie cyklicznie aktualizowany. Dwa lata od ogłoszenia w dzienniku urzędowym Starosta sporządzi sprawozdanie z jego wykonania, które przedstawi Radzie Powiatu. Prowadzony w trakcie realizacji programu monitoring umożliwi uwzględnianie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych oraz sprecyzowanie lub modyfikację założonych celów.

Wskazane w obecnym dokumencie kierunki działań są zgodne z krajowymi, wojewódzkimi i gminnymi dokumentami programowymi oraz odpowiadają aktualnym ustawowym regulacjom z dziedziny ochrony zabytków w Polsce.

2. Podstawa prawna opracowania i cele programu ochrony zabytków w świetle ustawy o ochronie zabytków

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁵.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024-2027 ma na celu:

- 1) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 2) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 3) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 4) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 5) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 6) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami

3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

Na obowiązek ochrony zabytków wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polski⁶ z dnia 2 kwietnia 1997 r. W myśl art. 5 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...)”. Natomiast art. 6 mówi o tym, że „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Art. 73 zapewnia wolność korzystania z dóbr kultury. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż obowiązkiem Obywatela Polskiego jest m.in. troska o dobro wspólne.

3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa z o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 3 definiuje następujące pojęcia:

- 1) zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) zabytek nieruchomy - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości;
- 3) zabytek ruchomy - rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych;

⁵ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 840 ze zm.;

⁶ Dz. U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483 ze zm.;

- 4) zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
- 5) instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami - instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
- 6) prace konserwatorskie - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
- 7) prace restauratorskie - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;
- 8) roboty budowlane - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
- 9) badania konserwatorskie - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
- 10) badania architektoniczne - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
- 11) badania archeologiczne - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
- 12) historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
- 13) historyczny zespół budowlany - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
- 14) krajobraz kulturowy - postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka;
- 15) otoczenie - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Ochrona zabytków zgodnie z art. 4 ww. ustawy polega na podejmowaniu przez administrację publiczną działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Zgodnie z art. 6 ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

- zabytki nieruchome, do których zaliczają się krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- zabytki ruchome: dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje, numizmaty, militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki, medale i orderzy, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne;

- zabytki archeologiczne: pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Zgodne z art. 7 ww. ustawy formami ochrony zabytków są: wpis do rejestru zabytków; wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa; uznanie za pomnik historii; utworzenie parku kulturowego; ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na podstawie art. 16 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Na terenie parku kulturowego (art. 17) lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

1. prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;
2. zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;
3. umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego;
4. składowania lub magazynowania odpadów.

W razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w ust. 1, stosuje się odpowiednio przepisy art. 131-134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska⁷.

Zgodnie z art. 18 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa powyżej w szczególności:

1. uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
2. określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu
3. ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Artykuł 19 ww. ustawy mówi, że w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) parków kulturowych.

W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

⁷ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 54;

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

Natomiast w uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i miejscowym planie.

W studium i miejscowym planie ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu – o czym mówi art. 20 ww. ustawy.

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy jest gminna ewidencja zabytków.

Na podstawie art. 22 ww. ustawy wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Do zadań wykonywanych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków zgodnie z art. 91 ww. ustawy należy w szczególności:

- 1) realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) sporządzanie, w ramach przyznanych środków budżetowych, planów finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 3) prowadzenie rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gromadzenie dokumentacji w tym zakresie;
- 4) wydawanie, zgodnie z właściwością, decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych;
- 5) sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych;
- 6) organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 7) opracowywanie wojewódzkich planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz koordynacja działań przy realizacji tych planów;
- 8) upowszechnianie wiedzy o zabytkach;
- 9) współpraca z innymi organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków.

3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego

Art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na powiaty obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Program opieki przyjmuje rada powiatu po uzyskaniu opinii właściwego miejscowo wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie dokument ten jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu zarząd powiatu sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie powiatu. Po czterech latach program powinien zostać zaktualizowany.

Organ stanowiący powiatu może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Zadaniem własnym jednostki samorządu terytorialnego jest sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada.

Zadaniem starosty jest ustanawianie, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, społecznego opiekuna zabytków.

Starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie.

Ponadto zadania powiatu z zakresu kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wpisane są w ustawę z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym⁸ w art. 4 ust. 1 pkt 7.

3.4. Inne uregulowania prawne

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, takich jak:

- ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁹,
- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane¹⁰,
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska¹¹,
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody¹²,
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej¹³,
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie¹⁴,
- ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych¹⁵,
- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami¹⁶,
- ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych¹⁷,
- ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach¹⁸,
- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach¹⁹,
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach²⁰,
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach²¹,
- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych²²,

⁸ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 107;

⁹ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 977 ze zm.;

¹⁰ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 725;

¹¹ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 54;

¹² t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1336 ze zm.;

¹³ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 87;

¹⁴ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 571;

¹⁵ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 576;

¹⁶ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 344 ze zm.;

¹⁷ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 82;

¹⁸ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 530;

¹⁹ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 385;

²⁰ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2393;

²¹ t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 164 ze zm.;

- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków²³,

- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków²⁴,

- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem²⁵,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki "Za opiekę nad zabytkami"²⁶,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków²⁷,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych²⁸,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków²⁹.

W dniu 8 lutego 2011 r. Rzeczpospolita Polska przyjęła Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 17 października 2003 r.³⁰, przez co zobowiązała się do stosowania zawartych w niej wytycznych.

Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Każde z Państw sygnatariuszy jest zobowiązane do podjęcia niezbędnych środków w celu zapewnienia ochrony niematerialnego dziedzictwa, do określenia i zdefiniowania różnych elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego znajdującego się na jego terytorium.

Kierunki ochrony:

- prowadzenie rejestru niematerialnego dziedzictwa,

- prowadzenie ogólnej polityki zmierzającej do wyznaczenia niematerialnemu dziedzictwu kulturowemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym i włączania jego ochrony do programów planowania ogólnego,

- ustanowienie jednego lub kilku organów odpowiedzialnych za ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego,

- rozwijanie studiów naukowych technicznych i artystycznych, jak również metodologii badań, w celu skutecznej ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego,

---

²² Dz. U. z 2004 r., Nr 212 poz. 2153;

²³ t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 81;

²⁴ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 2425;

²⁵ t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 56;

²⁶ Dz. U. z 2004 r., Nr 124 poz. 1304 ze zm.;

²⁷ Dz. U. z 2004 r., Nr 75 poz. 706;

²⁸ Dz. U. z 2004 r., Nr 71 poz. 650;

²⁹ Dz. U. z 2004 r., Nr 30 poz. 259;

³⁰ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018);

- stworzenie odpowiednich środków prawnych, technicznych, administracyjnych i finansowych mających na celu: wspieranie tworzenia lub rozwoju ośrodków szkolenia w zakresie zarządzania zasobami niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz przekazywanie tego dziedzictwa poprzez fora i przestrzenie przeznaczone do jego odtwarzania lub wyrażania; umożliwianie dostępu do niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przy jednoczesnym przestrzeganiu zwyczajów rządzących dostępem do niektórych jego elementów; powoływanie instytucji dokumentujących niematerialne dziedzictwo kulturowe i umożliwiających dostęp do tego dziedzictwa,
- zapewnienie, aby niematerialne dziedzictwo kulturowe było uznawane, szanowane i promowane w społeczeństwie, w szczególności poprzez: programy mające na celu edukację, podnoszenie świadomości i upowszechnianie informacji, skierowane do ogółu społeczeństwa, w szczególności do młodzieży; konkretne programy edukacyjne i szkoleniowe dla zainteresowanych wspólnot oraz grup; działania mające na celu rozwijanie potencjału w dziedzinie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w szczególności w zakresie zarządzania i badań naukowych oraz nieformalne środki przekazywania wiedzy,
- informowanie opinii publicznej o istniejących zagrożeniach dla takiego dziedzictwa oraz działaniach podejmowanych w ramach niniejszej Konwencji,
- promowanie działań edukacyjnych w celu ochrony obszarów naturalnych oraz miejsc pamięci, których istnienie jest konieczne dla wyrażania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju 2030

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 [KSRR 2030] przyjęta została uchwałą Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 roku³¹.

KSRR 2030 to podstawowy dokument strategiczny polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 roku. Politykę regionalną należy tu rozumieć jako skoordynowane działania wszystkich podmiotów (w tym rządu, samorządów terytorialnych wszystkich szczebli i partnerów społeczno-gospodarczych) na rzecz rozwoju poszczególnych województw (w dokumencie określanych jako regiony)³². KSRR 2030 identyfikuje cele polityki regionalnej i działania, jakie dla ich osiągnięcia powinien podjąć rząd, samorząd terytorialny oraz pozostałe podmioty uczestniczące w realizacji tej polityki w kontekście przemian demograficznych, globalizacji oraz nowej perspektywy finansowej UE. Najważniejszym kierunkiem zmian w polityce regionalnej, w stosunku do wcześniejszych dokumentów tego typu, jest przyjęcie za Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) [SOR]³³, której postanowienia rozwija KSRR - aktywniejszej niż do tej pory roli państwa i instytucji publicznych w kształtowaniu procesów rozwoju społeczno-gospodarczego i terytorialnego, nadając im jednocześnie zadania związane z inicjowaniem zarządzaniem procesami rozwojowymi oraz wspomaganie działalności sektora prywatnego³⁴.

KSRR 2030 zakłada bardziej precyzyjne dobieranie działań ukierunkowanych terytorialnie - w regionach, które nie mogą w pełni rozwinąć swojego potencjału rozwojowego lub utraciły funkcje społeczno-gospodarcze. Kieruje do nich wsparcie, które wymaga kompleksowych i dopasowanych do lokalnego charakteru działań. Identyfikacja cech poszczególnych obszarów kraju doprowadziła autorów dokumentu do konkluzji, iż „polityka regionalna od 2010 r. Zgodnie z modelem polaryzacyjno-dyfuzyjnym, skupiała działania rozwojowe przede wszystkim na największych aglomeracjach i zakładała, że impulsy rozwojowe będą przenikały z dużych ośrodków wojewódzkich na słabiej rozwinięte obszary otaczające. Jednak zasięg oddziaływania impulsów rozwojowych płynących z obszarów wysokorozwiniętych (w szczególności z ośrodków wojewódzkich) na otoczenie (ośrodki niższego rzędu) był niewystarczający, co przyczyniło się do pogłębienia różnicowań między- i wewnątrzregionalnych³⁵. W związku z tak postawioną diagnozą, wsparcie ukierunkowane ma zostać

³¹ Uchwała nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r. w sprawie przyjęcia "Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030" (M. P. z 2019 r. poz. 1060);

³² Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KRRS 2030), s. 4;

³³ Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) przyjęta została przez Radę Ministrów uchwałą z dnia 14 lutego 2017 r. (M.P. z 2017, poz. 260);

³⁴ (KRRS 2030), s. 38

³⁵ Tamże, s. 38;

„na obszary zmagające się z trudnościami adaptacyjnymi i restrukturyzacyjnymi, zarówno na poziomie regionalnym (wschodnia Polska, Śląsk), jak i ponadlokalnym (obszary zagrożone trwałą marginalizacją, miasta średnie tracące funkcje społeczno-gospodarcze z otaczającymi obszarami wiejskimi)”³⁶.

Celem głównym KSRR jest efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju kraju, co stworzy warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiąganiu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.

Cel główny polityki regionalnej do roku 2030 realizowany będzie w oparciu o uzupełniające się trzy cele szczegółowe:

1. Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym,
2. Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych,
3. Podniesienie jakości zarządzania i wdrażania polityk ukierunkowanych terytorialnie.

W ramach pierwszego celu szczegółowego wyznaczono m.in. działanie 1.5.3. Infrastruktura społeczna, w którym postawiono na „stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej, poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury instytucji kultury, a także innych podmiotów działających w tym obszarze - działanie to będzie spójne z działaniami ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego na rzecz wsparcia sieci muzeów realizowanymi w ramach projektu strategicznego SOR Dziedzictwo buduje wspólnotę”³⁷.

W ramach drugiego celu szczegółowego wyznaczono działanie 2.1.3. Zwiększanie zasobów rynku pracy i rozwój kapitału społecznego, w którym postawiono na „pełniejsze wykorzystanie zasobów kultury i dziedzictwa narodowego” poprzez wspomaganie lokalnych inicjatyw i form twórczego uczestnictwa w przedsięwzięciach kulturalnych, wspieranie organizacji czasu wolnego, imprez kulturalnych i turystyki kulturowej, współpracę z organizacjami pozarządowymi. Działania te mają się przyczynić do „podniesienia jakości życia, poczucia zakorzenienia i tożsamości kulturowej oraz przełożyć się na wzrost atrakcyjności turystycznej i rozwój gospodarczy”³⁸. W tym zakresie wspierane będą m.in. takie działania jak „promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich oraz zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury”³⁹.

Jak zauważają autorzy dokumentu „w ramach KSRR wspierany będzie rozwój wszystkich miast tj.: największych aglomeracji, średnich oraz małych miast powiązanych funkcjonalnie z obszarami wiejskimi bez względu na ich wielkość, położenie czy pełnione funkcje społeczne, gospodarcze i administracyjne. Działania podejmowane dla realizacji celów polityki regionalnej w zakresie miast znajdują się w ramach wszystkich trzech celów strategii, w tym przede wszystkim w ramach celu 2, który odnosi się do rozwoju konkurencyjności. Z uwagi na to, że miasta różnią się wielkością, położeniem i pełnionymi funkcjami, działania kierowane do nich w ramach KSRR będą miały zróżnicowany charakter”⁴⁰.

4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030

„Koncepcję Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030” (KPZK) przyjęła Rada Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r.⁴¹ Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw⁴² uchylili ten strategiczny dla gospodarki przestrzennej Polski dokument. W chwili obecnej brak jest dokumentu określającego organizację przestrzenną państwa, trwają prace nad stworzeniem Koncepcji Rozwoju Kraju 2050⁴³.

³⁶ Tamże, s. 39;

³⁷ Tamże, s. 61;

³⁸ Tamże, s. 67;

³⁹ Tamże, s. 68;

⁴⁰ Tamże, s. 88;

⁴¹ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. (M. P. z 2012 r. poz. 252);

⁴² art. 33 ust. 1 ustawy z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1378 ze zm.);

⁴³ <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/czym-jest-koncepcja-rozwoju-kraju-2050> [strona Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej, dostęp: 2.05.2024 r.];

4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury opracowana została w 2004 roku, a następnie zaktualizowana w 2005 roku o działania do 2020 roku⁴⁴. Obecnie brak jest dokumentu obejmującego kolejne lata.

4.1.4. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026 przyjęty został przez Radę Ministrów 8 grudnia 2023 r.⁴⁵ Program jest finansowany ze środków budżetu państwa. Łączna kwota środków na realizację Programu w całym okresie jego realizacji wynosi 55 796 050 zł. Program realizuje jako podmiot wiodący: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Program realizują ponadto Narodowy Instytut Dziedzictwa, Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków, Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku, oraz inne podmioty – w zależności od potrzeb.

Najważniejszymi celami programu są:

I. Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:

- model i system wartościowania zabytków;
- plany zarządzania dla pomników historii;
- wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
- system bezpieczeństwa zabytków;
- projektowanie konserwatorskie.

II. Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych poprzez m.in.:

- cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
- opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

III. Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:

- wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);
- digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
- rozwój portalu zabytek.pl.

IV. Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:

- włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
- kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
- wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.

V. Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:

- wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
- warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
- wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
- inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

⁴⁴ Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Warszawa 2005, <http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrk-uzupelnienie.pdf> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 6.04.2024 r.];

⁴⁵ Uchwała nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. w sprawie "Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026" (M.P. z 2023 r, poz. 1470);

4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 12.04.2021r. (uchwała nr 376/XXXI/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 12 kwietnia 2021 roku)⁴⁶.

Struktura SRWP 2030 obejmuje dziesięć zasadniczych części.

Część I. Wyzwania globalne oraz wnioski z analizy sytuacji społeczno-gospodarczej województwa pomorskiego zawiera podstawowe tezy diagnostyczne, kluczowe z punktu widzenia planowania interwencji, sformułowane m.in. na podstawie dostępnych danych statystycznych, wniosków z analiz, raportów oraz publikacji naukowych i ewaluacyjnych, a także wiedzy eksperckiej. Opracowano również analizę SWOT oraz wskazano inwestycyjne uwarunkowania rozwoju województwa w perspektywie roku 2030, w kontekście kluczowych inwestycji planowanych z poziomu centralnego.

Część II. Scenariusze rozwoju województwa pomorskiego do 2030 roku przedstawia –w sposób wariantowy – możliwe ścieżki rozwojowe Pomorza w najbliższych 10 latach. Przy opracowywaniu ww. scenariuszy wykorzystano megatrendy, tj. postęp technologiczny oraz zmiany klimatyczne i demograficzne. W scenariuszach uwzględniono również potencjalne skutki pandemii COVID-19 na rozwój województwa pomorskiego. Sposób realizacji Strategii w kontekście tych zjawisk będzie miał wpływ na prawdopodobieństwo spełnienia się któregoś ze scenariuszy.

Część III. Strategiczne wyzwania rozwojowe dotyczy tych trendów i zagadnień, które w sposób szczególnie determinują zarówno wybór celów, jak i mechanizmy realizacji Strategii.

W części IV. Wizja województwa pomorskiego w roku 2030 –cel główny Strategii określony został pożądanym stanem docelowym, będącym efektem skutecznej realizacji interwencji zamierzonej w SRWP 2030.

W części V. Zasady horyzontalne Strategii przedstawiono reguły, które powinny być uwzględniane przy identyfikacji i realizacji przedsięwzięć wdrażających SRWP 2030. Bezpośrednio z zasad horyzontalnych wynika w szczególności ukierunkowanie tematyczne interwencji oraz kluczowe kryteria, które będą miały zastosowanie przy wyborze przedsięwzięć.

W części VI. Rola samorządu województwa wskazano, jakie funkcje pełnić będzie SWP w procesie realizacji Strategii.

W części VII. Cele strategiczne i operacyjne zawarto opis celów strategicznych oraz celów operacyjnych Strategii, w których sprecyzowano, m.in. Zakres tematyczny, ukierunkowanie terytorialne, zobowiązania SWP oraz oczekiwania wobec władz centralnych.

W części VIII. Wymiar terytorialny Strategii przedstawiono ofertę rozwojową dedykowaną poszczególnym obszarom funkcjonalnym województwa.

Część IX. Obszary współpracy międzyregionalnej i międzynarodowej definiuje wyzwania i obszary tematyczne, w których kluczowe znaczenie odgrywa współpraca międzyregionalna i międzynarodowa, w szczególności z sąsiednimi województwami i partnerami w regionie Morza Bałtyckiego.

W części X. System realizacji określono model zarządzania realizacją Strategii, wskazano planowane narzędzia, źródła finansowania oraz system monitorowania i oceny efektów. Zaprezentowano również wizję angażowania partnerów społeczno-gospodarczych w proces realizacji SRWP 2030.

W rozdziale „Wnioski z analizy sytuacji społeczno-gospodarczej województwa pomorskiego” zauważono, że „region charakteryzuje się dużą różnorodnością kulturową, bogatym dziedzictwem materialnym i niematerialnym oraz tradycjami morskimi. Znaczny potencjał tkwi przede wszystkim w obiektach dziedzictwa kulturowego. Działania na różnych szczeblach administracji, w ramach ochrony zabytków i opieki nad zabytkami dotyczą przede wszystkim zahamowania procesów ich degradacji i poprawy stanu funkcjonowania, przy czym skala działań, w stosunku do potrzeb, jest niewystarczająca.

⁴⁶ Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030, Pomorskie 2030, https://pomorskie.eu/wp-content/uploads/2021/04/Za%C5%82%C4%85cznik-do-uchwa%C5%82y_SWP_376_XXXI_21_SRWP2030_120421.pdf [strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, 13.07.2021 r.];

Nie udaje się w pełni wykorzystać charakterystycznych dla regionu wyróżników, takich jak potencjał ideowy dziedzictwa Solidarności, obecność mniejszości narodowych, religijnych oraz grup etnicznych, stanowiących mozaikę Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu. Wiele podmiotów i instytucji podejmuje działania na rzecz integracji mieszkańców, jednak działania te nie mają charakteru spójnego i regularnego. Do barier można zaliczyć brak systemowej współpracy podmiotów działających w obszarze kultury, w tym NGO, podmiotów oświatowych oraz JST, a także niewystarczającą promocję proponowanej oferty (...). Region charakteryzuje duży potencjał rozwoju turystyki i usług czasu wolnego wynikający ze zróżnicowanego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, co podnosi jego atrakcyjność. Nadmorskie położenie, różnorodność krajobrazowa, wyjątkowa historia Pomorza oraz specyficzne i unikatowe zasoby dziedzictwa kulturowego to kluczowe czynniki stawiające Pomorskie w czołówce najbardziej popularnych destynacji turystycznych w Polsce”.

Za mocne strony województwa pomorskiego uznano:

- różnorodność kulturową i etniczną, bogate dziedzictwo oraz tradycje morskie.

W rozdziale III. STRATEGICZNE WYZWANIA ROZWOJOWE sformułowano wyzwania, które determinują zarówno wybór celów, jak i mechanizmy realizacji Strategii, m.in. „4. Kapitał społeczny i kultura zaufania. Rozwój aktywnej, otwartej, wrażliwej, świadomej i silnej wspólnoty, dla której wartość stanowi różnorodność kulturowa, bogate dziedzictwo oraz tradycje morskie i solidarnościowe w regionie, a także wzrost kompetencji mieszkańców warunkujących zdolność do funkcjonowania i samoorganizacji w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości z uwzględnieniem społecznej roli kultury”.

W rozdziale IV. poświęconym wizji województwa pomorskiego w roku 2030 określono, że w 2030 r. będzie regionem „rozwijającym się w sposób trwały – bazujący na wyróżnikach Pomorza: aktywności i potencjale wykształcenia mieszkańek i mieszkańców, wysokim poziomie kapitału ludzkiego i społecznego, bogatym dziedzictwie wielokulturowym, morskim i wolnościowym, unikatowych walorach środowiskowych i krajobrazowych, zrównoważonej mobilności, a także branżach kluczowych dla gospodarki i inteligentnych specjalizacji”.

W rozdziale VII sformułowano cele strategiczne i operacyjne:

1. TRWAŁE BEZPIECZEŃSTWO

1.1 Bezpieczeństwo środowiskowe

1.2 Bezpieczeństwo energetyczne

1.3 Bezpieczeństwo zdrowotne

1.4 Bezpieczeństwo cyfrowe

2. OTWARTA WSPÓLNOTA REGIONALNA

2.1 Fundamenty edukacji

2.2 Wrażliwość społeczna

2.3 Kapitał społeczny

2.4 Mobilność

3. ODPORNA GOSPODARKA

3.1 Pozycja konkurencyjna

3.2 Rynek pracy

3.3 Oferta turystyczna i czasu wolnego

3.4 Integracja z globalnym systemem transportowym.

W Celu strategicznym 2. OTWARTA WSPÓLNOTA REGIONALNA podkreślono, że „niezbędnym czynnikiem budowania wspólnoty będzie także wykorzystanie dziedzictwa (ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa kulturowego – materialnego i niematerialnego) i tradycji Pomorza, a także działania rozwijające świadomość mieszkańców w kluczowych dla regionu obszarach, takich jak aktywność obywatelska, udział

w kulturze, ochrona środowiska i klimatu, promocja zdrowego trybu życia, racjonalne zachowania komunikacyjne, cyfryzacja czy przedsiębiorczość”.

W ramach drugiego celu strategicznego wyróżniono cel operacyjny 2.3 KAPITAŁ SPOŁECZNY, który mówi, że „wyróżnikiem województwa pomorskiego jest bogactwo różnorodności, przede wszystkim w wymiarze kulturowym, etnicznym, historycznym i społecznym. Bazą do budowania kapitału społecznego powinna być zatem otwartość, wynikająca w szczególności z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu oraz tradycji kresowych, morskich, historycznych i solidarnościowych. Swoistą marką Pomorza jest także zakorzenienie w regionalnej społeczności postaw wolnościowych, samorządowych, oddolnych i obywatelskich. Atutem regionu są również: potencjał doświadczenia i wiedzy seniorów oraz aktywność i wykształcenie mieszkanki i mieszkańców(...).

Kluczowym elementem procesu wzmacniania kapitału społecznego regionu jest jego potencjał kulturowy, budujący poczucie lokalnej, regionalnej, narodowej i europejskiej tożsamości. Widoczne są jednakże deficyty w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego. W przypadku dziedzictwa materialnego, wciąż niewystarczająca jest liczba inwestorów zainteresowanych wykorzystywaniem i utrzymywaniem obiektów zabytkowych, co skutkuje ich degradacją. Zagrożeniem dla stanu zabytków jest również brak ich użytkowania, jedną z możliwości ich zachowania jest adaptacja do nowych funkcji. W zakresie dziedzictwa niematerialnego, widoczny jest jego ogromny potencjał służący budowie kapitału społecznego Pomorza, natomiast mankamentem jest jego relatywnie niska rozpoznawalność. Istotną będzie zatem realizacja przedsięwzięć służących zachowaniu dziedzictwa materialnego i niematerialnego regionu jako nośnika wartości historycznych, artystycznych, społecznych, edukacyjnych czy też ekonomicznych. W działaniach tych kluczową będzie rola JST, organizacji pozarządowych, a także podmiotów prywatnych(...).

Dla efektywnego rozwoju kapitału społecznego Pomorza niezbędna jest przyjazna, otwarta i dostępna przestrzeń publiczna. Pomimo wielu inicjatyw w tym zakresie, zarówno w miastach, jak i na terenach wiejskich, widoczna jest ograniczona dostępność przestrzeni publicznych dobrej jakości. Wiąże się to z wieloletnimi zaniedbaniami w tym zakresie oraz kształtowaniem przestrzeni często w sposób fragmentaryczny i nieskoordynowany, a także abstrahujący od kontekstu historycznego, urbanistycznego i potrzeb środowiskowych. Ważne jest także ścisłe powiązanie działań w przestrzeni publicznej z inicjatywami mającymi na celu włączanie mieszkańców w procesy zachodzące w ich najbliższym otoczeniu, przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu społecznemu, integrację społeczną i zawodową, wzrost dostępności do usług społecznych oraz rozwój przedsiębiorczości. Kluczową jest zatem realizacja przedsięwzięć wpływających na rozwój integrujących przestrzeni publicznych, a także kontynuowanie działań służących wdrażaniu kompleksowych programów rewitalizacji dla miejskich obszarów zdegradowanych. Konieczna jest również kontynuacja i wzmocnienie działań związanych z prowadzeniem tzw. „dialogu terytorialnego” z JST na etapie sporządzania projektu studium w kontekście kształtowania i prowadzenia racjonalnej polityki przestrzennej, w tym jej zgodności z polityką przestrzenną województwa zapisaną w rekomendacjach, wytycznych i ustaleniach PZPWP2030. Niezbędna w tym zakresie jest ścisła współpraca JST, organizacji pozarządowych, spółdzielni mieszkaniowych, przedsiębiorców i mieszkańców.”

W związku z powyższym sformułowano Ukierunkowania tematyczne:

- Podnoszenie wiedzy i świadomości wszystkich mieszkańców w obszarach kluczowych dla regionu, w szczególności: aktywności obywatelskiej i równego traktowania, kultury i tożsamości regionalnej, środowiska i klimatu, zdrowego trybu życia, racjonalnych zachowań komunikacyjnych, cyfryzacji oraz przedsiębiorczości.
- Zachowanie i upowszechnienie dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego.
- Podnoszenie kompetencji kadr kultury i turystyki (w obszarze krajoznawstwa), głównie na poziomie lokalnym.
- Rozwój infrastruktury (instytucji) kultury, e-kultury oraz oferty uwzględniającej zagadnienia różnorodności kulturowej i dialogu obywatelskiego.
- Realizacja kompleksowych przedsięwzięć rewitalizacyjnych.
- Zagospodarowanie przestrzeni publicznych w sposób integrujący społeczność lokalną oraz podnoszenie świadomości w zakresie planowania przestrzennego i architektury.

4.2.2. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego 2030 przyjęty został uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r., wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. Urz. Woj. Pom. z 14.02.2017 r., poz. 603)⁴⁷.

Plan zagospodarowania jako dokument długookresowy służy do wyznaczenia kierunków polityki przestrzennej województwa, której celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, prowadzącego do spójnego i jednoczesnego tworzenia łądów: społecznego, ekonomicznego, środowiskowego i przestrzennego.

W rozdziale Uwarunkowania – środowisko kulturowe i jego ochrona za charakterystyczne składniki dziedzictwa kulturowego województwa uznano⁴⁸:

- układy urbanistyczne miast lokowanych w średniowieczu: m.in. Nowy Staw, Malbork,
- dzieła architektury i budownictwa, wśród których wyróżnić można m.in.: zespół zamkowy w Malborku, kościoły, a wśród nich fara w Malborku, dwory, domy podcieniowe,
- zasługująca na szczególną uwagę architektura z przełomu XIX i XX wieku, w tym obiekty użyteczności publicznej m.in.: ratusze (np. Malbork), budynki urzędowe, sieć szkół o charakterystycznej architekturze, zlokalizowanych na terenie niemal całego Pomorza, dworce kolejowe, szpitale (np. Jerozolimski w Malborku), budynki wodociągów oraz zespoły przemysłowe: dawne browary i cukrownie,
- dzieła budownictwa obronnego; najczęściej pochodzące ze średniowiecza i nowożytności, np.: mury miejskie, baszty i bramy (Malbork),
- typowa dla znacznej części obszarów kulturowych drewniana zabudowa wiejska z uwagi na zastosowanie nietrwałych materiałów budowlanych (drewno, słoma), nie jest licznie reprezentowana w krajobrazie kulturowym Pomorza (reprezentowana dość licznie na Żuławach).

Na obszarze województwa znajduje się pięć zespołów uznanych przez Prezydenta RP za Pomniki Historii - zabytki nieruchome o ponadregionalnym znaczeniu, dużych wartościach historycznych, naukowych i artystycznych, mające znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego: m.in. Malbork - zespół zamku krzyżackiego,

Potrzeby i wyzwania jakie stawia ochrona oraz utrzymanie walorów środowiska kulturowego regionu wiążą się z koniecznością zapewnienia warunków dla trwałego zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytkowych krajobrazów kulturowych oraz zespołów zabytkowych poprzez m.in. przywracanie historycznych układów wiejskich, odnowę zabytkowych obiektów wraz z adaptowaniem do nowych funkcji, kompleksową odbudowę zdegradowanych zespołów zabytkowych w obszarach historycznych wsi, przeciwdziałanie dewastacji zabytków techniki, przemysłu, stanowisk archeologicznych, promowanie i oznaczenie w terenie historycznych miejsc pamięci, rozwój nowych form obszarowej ochrony krajobrazu kulturowego, w tym zwłaszcza systemu parków kulturowych, zabezpieczenie i prace konserwatorskie przy obiektach archeologicznych o własnej formie terenowej. Do istotnych zadań należy określenie kryteriów identyfikacji innych obiektów stanowiących dobra kultury współczesnej (pomników, miejsc pamięci, budynków, zespołów budynków, założeń urbanistycznych i krajobrazowych), będących uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, wyróżniających się wysoką wartością artystyczną, pełniącą istotną rolę dla budowania tożsamości regionu. Dostrzega się potrzebę stworzenia pomorskiej listy zabytków nieruchomych, które z uwagi na ponadregionalne znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego i świadomości społecznej mogą zostać uznane za pomniki historii lub parki kulturowe⁴⁹.

Polityka przestrzenna województwa uwzględnia ochronę tożsamości historyczno-kulturowej oraz promocję zasobów kulturowych województwa, a w szczególności obiektów zabytkowych i założeń przestrzennych, rewaloryzując przestrzeni o bogatej tradycji historycznej oraz obiektów zabytkowych, rozwijanie i promowanie szlaków kulturowych w oparciu o zasoby kulturowe.

W ramach działań i przedsięwzięć polityki przestrzennej służących realizacji kierunku „Ochrona obszarów o charakterystycznym krajobrazie kulturowym lub znaczeniu historycznym” wyznaczono m.in. dla jednostek samorządu terytorialnego następujące zadania:

⁴⁷ Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego: <https://pbpr.pomorskie.eu/obowiazujacy-plan-zagospodarowania-przestrzennego-województwa-pomorskiego-2030> [Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 30.12.2022 r.];

⁴⁸ Tamże, s. 66-97;

⁴⁹ Tamże, s. 68;

- kompleksowa odnowa i rewaloryzacja definiujących tożsamość regionu zdegradowanych obiektów i zespołów zabytkowych, historycznych układów ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i uwzględnionych w ewidencji zabytków oraz pozostających poza nimi, z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy;
- eliminowanie funkcji użytkowych obniżających wartości historyczne obiektów zabytkowych oraz obiektów kolidujących z walorami kulturowymi obszarów zabytkowych,
- realizacja obiektów o charakterze wystawienniczym, muzealnym, jak również skansenów służących zachowaniu, ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego regionu⁵⁰.

4.2.3. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021-2024

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021-2024 przyjęty został uchwałą Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29.11.2021 roku⁵¹.

Celem strategicznym Programu jest „Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu”. Cel ten realizowany będzie w ramach dwóch priorytetów:

- **Priorytet 1: Zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu,**

Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) ochrona dziedzictwa kulturowego służąca budowaniu tożsamości regionalnej, b) opieka nad zabytkami

- **Priorytet 2: Upowszechnianie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego regionu.**

Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym, b) wspieranie działań na rzecz zachowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

- Uwzględnianie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę zabytków (w tym archeologicznych) oraz wartościowych elementów krajobrazu kulturowego, a także dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych, w tym zapobieganie niekorzystnym zjawiskom suburbanizacji;
- Działania na rzecz ochrony wyróżniających się krajobrazowo obszarów z charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej zabytkami;
- Działania wspierające konserwację, renowację i rewaloryzację:
  - obiektów charakterystycznych dla regionu – elementów dziedzictwa morskiego i rzeczno-rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej oraz modernistycznej,
  - obiektów sakralnych (kościół, klasztor, kaplica, kapliczki przydrożne, cmentarze, kalwarie itp.),
  - zespołów dworsko- i pałacowo-parkowych, a także parków, ogrodów i zieleni komponowanej;
- Ochrona i konserwacja:
  - zabytków archeologicznych,
  - zabytków ruchomych, w tym zbiorów muzealnych i archiwaliów;
- Działania na rzecz trwałego zachowania i użytkowania obiektów zabytkowych poprzez montaż urządzeń niezbędnych dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i ekspozycji zabytków ruchomych i muzealiów, a także montaż specjalistycznych instalacji zabezpieczających przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą;
- Wspieranie działań na rzecz adaptacji obiektów zabytkowych do nowych funkcji (np. na cele kulturalne, edukacyjne, użyteczności publicznej);

---

⁵⁰ Tamże, s. 173-176;

⁵¹ Uchwała Nr 455/XXXVIII/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 listopada 2021 roku w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie pomorskim na lata 2021-2024;

- Oznakowywanie obiektów zabytkowych.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

- Działania służące poprawie stanu zachowania zabytków, w tym konserwacja, renowacja i rewaloryzacja;
- Wykonywanie specjalistycznych opracowań badawczo-dokumentacyjnych zabytków oraz obszarów zabytkowych obejmujących:
  - inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie,
  - ekspertyzy techniczne i konserwatorskie,
  - badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne,
  - programy prac konserwatorskich i restauratorskich;
- Zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż specjalistycznych instalacji i zabezpieczeń);
- Znakowanie i ewidencjonowanie zabytków.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

- Promocja zabytków, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki regionu: dziedzictwa morskiego i rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej oraz modernistycznej,
- Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego – w szczególności takich jak:
  - konferencje, warsztaty, konkursy,
  - publikacje książkowe i foldery;
- Popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowania obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo;
- Współpraca z instytucjami kultury oraz jednostkami naukowymi w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach;
- Digitalizacja i udostępnianie zasobów o dziedzictwie kulturowym regionu;
- Tworzenie i oznakowanie szlaków kulturowych.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

- Wspieranie działań dążących do pełnego rozpoznania i identyfikacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego poprzez współpracę ze specjalistycznymi instytucjami i ekspertami;
- Wspieranie przedsięwzięć dokumentacyjnych i wydawniczych zmierzających do popularyzacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- Wspieranie inicjatyw zmierzających do aplikacji o wpis na krajową listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego;
- Wspieranie lokalnych grup i organizacji w działaniach polegających na kultywowaniu tradycji i obyczajów, upamiętniających wydarzenia i postaci historią, tradycjami i rzemiosłem;
- Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o niematerialnym dziedzictwie kulturowym;
- Wspieranie działań związanych z organizacją konferencji, wystaw, przedstawień i festiwali prezentujących przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu.

Źródłami finansowania powyższych działań będą środki jst, fundusze europejskie, dotacje MKiDN, PWKZ, środki prywatne.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

5.1.1. Kierunki rozwoju strategicznego Powiatu Malborskiego 2030

„Kierunki rozwoju strategicznego Powiatu Malborskiego 2030” przyjęte zostały Uchwałą Nr XXIV/202/2021 Rady Powiatu Malborskiego z dnia 10 czerwca 2021 r. w sprawie przyjęcia kierunków rozwoju strategicznego Powiatu Malborskiego 2030.

Dokument ten określa kierunki rozwoju powiatu na lata 2021-2030. Jego celem jest wskazanie misji, wizji oraz celów strategicznych, których realizacja w określonym horyzoncie czasowym przyczyni się do rozwoju powiatu.

Wizja rozwoju strategicznego została sformułowana w następujący sposób: „Powiat malborski to miejsce, w którym chcemy bezpiecznie mieszkać, uczyć się, pracować i aktywnie wypoczywać, dbając jednocześnie o środowisko naturalne:.

Misja rozwoju strategicznego została sformułowana w następujący sposób: „Nasze działania ukierunkowane są na zapewnienie wysokiej jakości życia mieszkańcom powiatu malborskiego”.

W obszarze kultury, turystyki, ochrony zabytków i NGO podkreślono, że „powiat malborski wyróżnia się bogatym dziedzictwem historycznym. Odbývają się tu regularne wydarzenia kulturalne nawiązujące do historii regionu. Jednak oferta kulturalna skupiona głównie wokół wydarzeń historycznych związanych z Zamkiem w Malborku. W aspekcie kultury, należy zwrócić uwagę na szeroką ofertę wydarzeń skierowanych do wszystkich mieszkańców, z różnych grup wiekowych oraz równoczesny brak współpracy lub jej niski poziom pomiędzy instytucjami kultury a innymi podmiotami działającymi w tym obszarze. Należy podjąć takie działania, aby współpraca ta była wielopłaszczyznowa i skupiała wiele podmiotów. W rozwoju turystyki tkwi ogromny potencjał, który należy wykorzystać w oparciu o istniejące już produkty turystyczne - Pętlę Żuławską, Szlak Zamków Gotyckich (4 zamki w Subregionie Nadwiślańskim: Malbork, Sztum, Kwidzyn, Gniew), Wiślaną Trasę Rowerową w powiązaniu z walorami przyrodniczo-kulturowymi. Należy podjąć działania dot. budowania nowych sieciowych produktów turystycznych opartych na walorach kulturowych i przyrodniczych (tj. szlaków turystycznych w szczególności w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego, np. szlak kościołów gotyckich, szlak cmentarzy menonickich, szlak Szulca, szlak obiektów UNESCO).

Ważne jest również wykorzystanie potencjału 4 zamków znajdujących się na terenie Subregionu - Malborka, Sztumu, Kwidzyna i Gniewu i stworzenie łączącej szlak infrastruktury rowerowej. Stanowić to będzie nowy produkt w Subregionie będący generatorem rozwoju gospodarczego w obszarze turystyki. Duży problem stanowi obserwowane niedoinwestowanie infrastruktury w obszarze kultury, sportu i turystyki. Problemem jest niskie wykorzystanie spójnych i nowoczesnych form informacji i promocji w odniesieniu do walorów i atrakcji turystycznych powiatu. Brakuje wspólnej oferty łączącej rozpoznawalne marki turystyczne, w tym wspólnego informatora lub platformy wymiany informacji o wydarzeniach kulturalnych, sportowych, turystycznych, które wsparłyby działania zmierzające do poprawy uczestnictwa w w/w wydarzeniach oraz wzrost liczby odwiedzających nasz powiat. Współpraca między JST w tym zakresie jest niewystarczająca. Działania różnych instytucji, w ramach ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, dotyczą przede wszystkim zahamowania procesów degradacji zabytków i poprawy stanu ich funkcjonowania. Niestety skala działań w stosunku do potrzeb jest niewystarczająca. Priorytetem w tym obszarze działania jest zwiększenie środków na ochronę zabytków”⁵².

Priorytetem na najbliższą perspektywę do 2030 roku w zakresie poprawy stanu infrastruktury drogowej dróg powiatowych będzie „realizacja nowych nawierzchni na drogach powiatowych do tej pory nie remontowanych. Po zakończeniu tego etapu planuje się we współpracy z gminami budowę chodników i ścieżek rowerowych wzdłuż niektórych dróg powiatowych, mając na uwadze „ścieżki edukacyjne i historyczne” – w nawiązaniu do promocji powiatu jako atrakcyjnego obszaru turystyczno-krajoznawczego. Istotnym elementem będzie również poprawa bezpieczeństwa przy drogach powiatowych”⁵³.

⁵² Kierunki rozwoju strategicznego Powiatu Malborskiego 2030, s. 48-49;

⁵³ Tamże, s. 47;

5.1.2. Gminne Programy Opieki nad Zabytkami

W skład powiatu malborskiego wchodzi sześć gmin: gmina miejska Malbork, gmina Nowy Staw, gmina Lichnowy, gmina Malbork, gmina Miłoradz i gmina Stare Pole. Dwie spośród nich posiadają aktualny gminny program opieki nad zabytkami tj. Miasto Malbork i Gmina Malbork.

Program Opieki nad Zabytkami Miasta Malbork na lata 2021-2024 (Uchwała Nr XXX/250/2021 Rady Miasta Malborka z dnia 25 lutego 2021 r. w sprawie przyjęcia „Programu opieki nad zabytkami Miasta Malborka na lata 2021-2024”, Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 24 marca 2021 r., poz. 1098).

Celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Malbork na lata 2021-2024 jest „Ochrona i rewitalizacja zabytkowych obiektów i obszarów miasta kształtujących jego ład przestrzenny i krajobraz kulturowy, mający wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy, w tym na turystykę, jako istotną gałąź gospodarki Malborka, związaną z historyczną tkanką miasta”.

Do realizacji ww. celu wyznaczono trzy priorytety tj. I. Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego, jako element rozwoju społeczno-gospodarczego, II. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz jego promocja, popularyzacja i edukacja służąca budowaniu tożsamości, III. Realizacja działań projektowych i inwestycyjnych miasta oraz potencjalnych partnerów w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego.

W ramach I Priorytetu określono następujące kierunki działań:

- szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym miasta,
- zahamowanie procesu degradacji zabytków oraz poprawa ich stanu zachowania,
- rozszerzenie ochrony dziedzictwa kulturowego miasta,
- ochrona układów urbanistycznych.

W ramach II Priorytetu określono następujące kierunki działań:

- prowadzenie gminnej ewidencji zabytków,
- promocja i popularyzacja dziedzictwa kulturowego miasta - Malbork to nie tylko zamek,
- kultywowanie tożsamości kulturowej mieszkańców gminy.

W ramach III Priorytetu określono następujące kierunki działań:

- wykorzystanie zasobów i walorów krajobrazu kulturowego miasta w rozwoju turystyki,
- realizacja działań rewitalizacyjnych planowanych w gminnym programie rewitalizacji,
- działania projektowe i inwestycyjne w granicach strategicznych w aspekcie historycznym, architektonicznym i przestrzennym.

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2022-2025 (Uchwała Nr XXXIX/310/2022 Rady Gminy Malbork z dnia 28 grudnia 2022 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2022-2025, Dz. Urz. z dnia 20 stycznia 2023 r. poz. 317).

W Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2022-2025 sformułowano cztery cele strategiczne:

- I. Zahamowanie i odwrócenie procesu pogarszania się stanu prywatnych obiektów zabytkowych na terenie gminy.
- II. Podnoszenie poziom wiedzy na temat zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy w środowisku lokalnym,
- III. Zmiana świadomości mieszkańców w kierunku poszanowania dla wartości autentyczności zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania i materiałów budowlanych),
- IV. Zapobieganie traktowaniu konieczności ochrony dziedzictwa kulturowego jako problemu konfliktogenego i ograniczającego swobodę dysponowania własnością prywatną.

W ramach pierwszego celu wyznaczono trzy kierunki zadań: 1) Poszerzanie form ochrony zabytków, 2) Zwiększenie stopnia opieki nad zabytkami, 3) Tworzenie platformy społecznej wspierającej działania z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

W ramach drugiego i trzeciego celu wyznaczono cztery kierunki działań: 1) Porządkowanie zasobu kulturowego, 2) Organizacja wydarzeń edukacyjnych, szkoleń i warsztatów szerzących informację i promujących zasób historyczny gminy, 3) Wykorzystanie przez gminę dotacji europejskich na rzecz rozwoju wiedzy o potrzebie odnowy dziedzictwa kulturowego, 4) Promocja zasobu kulturowego.

W ramach czwartego celu wyznaczono dwa kierunki działań: 1) Promocja współpracy ze służbami ochrony zabytków, 2) Edukacja.

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Stare Pole obowiązywał do 2022 roku (Uchwała Nr XVIII/146/2020 Rady Gminy Stare Pole z dnia 24 września 2020 r. w sprawie przyjęcia „Programu opieki nad zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2019-2022”., Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 20 października 2020 r., poz. 4292).

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Nowy Staw obowiązywał do 2018 roku (Uchwała Nr 138/XVII/2015 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 22 grudnia 2015 r. w sprawie przyjęcia „Gminnego programu opieki nad zabytkami Miasta i Gminy Nowy Staw na lata 2015-2018”).

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy obowiązywał do 2016 roku (Uchwała Nr XL/288/2013 z dnia 29 sierpnia 2013 r. w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy na lata 2013-2016”, Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 26 czerwca 2015 r., poz. 1998).

Gmina Miłoradz nie posiada opublikowanego dokumentu tego typu.

Zgodnie z art. 87 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami program opieki wykonuje się na okres 4 lat, w związku z czym gminy te powinny wykonać nowe Programy Opieki nad Zabytkami.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu

5.2.1. Zarys historii obszaru powiatu

Najstarsze ślady pobytu ludzi na Żuławach Wiślanych podobnie jak na terenie całego Pomorza pochodzą z okresu neolitu (od ok. 2500 do ok. 1700 r. p.n.e.). Pojedyncze zabytki z tego czasu występują tu dość licznie, jednak ślady stałego osadnictwa tj. pozostałości cmentarzysk i osad pojawiają się rzadziej np. w Kaczynosie, Kończewicach, Krasnołęce, Lasowicach Wielkich, Lichnowach. Znaleźiska te wskazują, że najstarszą częścią Żuław są Żuławy Malborskie. Na północną część dzisiejszych Żuław składały się wówczas najprawdopodobniej zasiedlone wyspy u ujścia Wisły. Ludność zamieszkująca te tereny zajmowała się rybołówstwem i polowaniem na fok. Nie jest wykluczone, że osadnictwo to miało charakter czasowy i związane było z sezonowymi połowami, najprawdopodobniej w porze zimowej. Następne epoki pozostawiły mniej zabytków, co może się wiązać z rozwojem rolnictwa, dla którego Żuławy nie były, z uwagi na ciężkie gleby, atrakcyjnym obszarem. Największe zagęszczenie stanowisk kultury wschodniopomorskiej (VII - III w. p.n.e.) występowało w okolicy Malborka, osadnictwo było kontynuowane na dawniej zasiedlonych kępach m.in. w Kaczynosie i Kończewicach. Charakterystyczną pozostałością tej epoki są cmentarzyska z popielnicami zdobionymi wyobrażeniami ludzkich twarzy, chowanymi w grobach skrzynkowych. Okres lateński (450 r. p.n.e. – przełom er) pozostawił na terenie Żuław jeszcze mniej znalezisk⁵⁴. Dopiero okres rzymski (I w. n.e. – IV w. n.e.), przypadający na pierwsze stulecie naszej ery, przynosi więcej znalezisk. Niezwykle ważnym faktem było nawiązanie bezpośrednich kontaktów handlowych między Rzymem a wybrzeżami Bałtyku, skąd wywożono bursztyn. W I-IV w. n.e. wzdłuż prawego brzegu Wisły przebiegał szlak bursztynowy, sięgający na północy okolic Elbląga⁵⁵. Ponieważ bursztyn był zbierany w okolicach ujścia Wisły, możemy więc przypuszczać, że Żuławy Wiślane znalazły się w centrum ożywionego gospodarczo regionu. Badania archeologiczne prowadzone w okolicach m.in. Malborka ujawniły duże skupiska osadnicze. Mimo dużego nasilenia osadnictwa na krawędziach delty, same Żuławy pozostawały nadal obszarem sporadycznej penetracji osadniczej⁵⁶.

Okres wczesnośredniowieczny ma dla Żuław Wiślanych decydujące znaczenie, ponieważ zakończył etap naturalnych procesów deltotwórczych przy ujściu Wisły. Ingerencja człowieka w kształtowanie krajobrazu delty wiślanej zaczęła się w XIV w. W tym okresie nastąpiło ostateczne spłylenie tej części Zalewu, co umożliwiło później budowę tam i polderów. W tym też czasie powstał ostateczny zarys sieci hydrograficznej, która uległa później jedynie niewielkim zmianom oraz ukształtowały się stosunki etniczne i polityczne, które zadecydowały o dalszych losach tego kraju.

⁵⁴ S. Mielczarski, W. Odyniec, Zarys Dziejów Regionu, w: Żuławy Wiślane, pr. Zb. pod red. B. Augustowskiego, Gdańsk 1976, s. 72-74;

⁵⁵ K. Górski, Dzieje Malborka, Gdańsk 1960, s. 8;

⁵⁶ S. Mielczarski, W. Odyniec, Zarys Dziejów ..., s. 75;

W swym dolnym biegu Wisła była rzeką graniczną pomiędzy Słowianami (od X w. Państwem Polskim) a Prusami. W oparciu o zachodni brzeg Wisły Polacy zorganizowali budownictwo obronne, choć osadnictwo słowiańskie znajdowało się także po jej wschodnim brzegu⁵⁷. Natomiast tereny Żuław zamieszkiwała na mniejszych i większych ostrowach ludność słowiańska i pruska – nie było wyraźnych granic i osady przemieszały się w trakcie rozwoju osadnictwa⁵⁸. Prusowie zamieszkujący tereny dzisiejszych Żuław znajdowali się na niższym szczeblu rozwoju społecznego – przedpaństwowym, ale nie znaczy to, że również pod względem gospodarczym i kulturalnym ustępowali sąsiadom. Tereny pruskie były dosyć zróżnicowane pod względem ekonomicznym, a niektóre rzemiosła stały na stosunkowo zaawansowanym poziomie technicznym. Głównym ośrodkiem handlu z Prusami było legendarne Truso, leżące w okolicach Elbląga.

W okresie wczesnośredniowiecznym osadnictwo na terenie ziemi malborskiej znacznie się zagęszcza, na co dowodem są znalezione ślady osad w Kończewicach, Gnojewie, Lichnowach, Laskach, Nowym Stawie, Mirowie, Janówce, Kaczynosie, Starym Polu i Krasnołęce⁵⁹.

W XII i XIII w. tereny dzisiejszego powiatu malborskiego należały do historycznej krainy – Pomezanii, która administracyjnie podzielona była na włości. Dzisiejszy powiat leżał wówczas na obszarze włości Alyem o dużym zaludnieniu⁶⁰.

Okolo 1207-1208 r. cystersi z wielkopolskiego Łekna, zyskując poparcie książąt polskich i wojewody mazowieckiego, podjęli się prowadzenia misji chrystianizacyjnej na Pomezanii. Opat Chrystian, prowadzący misję wśród plemienia Pomezan na prawym brzegu Wisły, został w 1215 r. biskupem pruskim. W ślad za Chrystianem, wojewoda mazowiecki Krystyn, organizował kolonizację ziemi chełmińskiej, wznosząc gródki na pograniczu do obrony przed napadami grabieżczymi Prusów. Zdołał on rozciągnąć swą władzę na nowo nawróconych Pomezan, którzy płacili mu daninę w zamian za obronę. Z drugiej strony biskup Chrystian cieszył się poparciem książąt pomorskich, którzy zapewнили mu schronienie w grodzie Zantyr⁶¹, leżącym gdzieś w okolicach Białej Góry, między Wisłą a Nogatem. W późniejszych czasach Krzyżacy założyli tam komturstwo, które z czasem przenieśli do Malborka⁶². Wskutek śmierci w 1217 r. wojewody płockiego Krystyna, który skutecznie walczył z najazdami Prusów, misja Chrystiana weszła w okres kryzysu. Paganie pruscy zaczęli napadać na nowo nawróconych i próbować podboju ziemi chełmińskiej. Małe gródki rycerzy, pozostawione własnym siłom, zaczęły upadać. Od 1217 r. zaczęto przygotowywać krucjatę. Książęta polscy wraz z biskupami podjęli w 1221 i w 1222 r. dwie wyprawy krzyżowe. Brak organizacji politycznej Prus udaremnił osiągnięcie jakiegoś ostatecznego układu, przystąpiono więc do organizacji stałej obrony pogranicza, zamierzenia te jednak się nie powiodły⁶³. W końcu w 1225 r. Konrad Mazowiecki postanowił sprowadzić zakon krzyżacki, któremu chciał powierzyć zadanie podboju Prus.

Żuławy bardzo wcześnie znalazły się w orbicie celów politycznych Zakonu. Już w 1237 r. Krzyżacy zbudowali w Elblągu zamek i próbowali opanować drogę wodną, jaką stanowiły dolna Wisła i Zalew Wiślany. Zagarnięcie siedziby biskupa Chrystiana, Zanturu, było pierwszym krokiem, który spowodował wieloletnią wojnę. W jej wyniku została wytyczona nowa granica pomiędzy posiadłościami krzyżackimi a państwem Świętopępka. Biegła ona korytem Wisły, w związku z czym i Żuławy musiały być podzielone, chociaż Świętopępk zachował zwierzchnictwo nad Mierzeją i kontrolę ujścia Wisły.

Dalsze kroki na Żuławach stawiali Krzyżacy pod opieką księcia Sambora, który w kolejnych dokumentach, niewątpliwie redagowanych przez Krzyżaków, nadawał im poszczególne części Żuław, od Zanturu poczynając. Okres krzyżacki był dla dziejów zagospodarowania Żuław niezwykle ważny. W tym czasie nastąpiło zasadnicze przekształcenie krajobrazu – regulacja Wisły i osuszanie polderów. I chociaż pierwsze poczynania w tym zakresie zostały podjęte już w okresie poprzednim, to jednak najwięcej prac wykonano w czasach panowania krzyżackiego.

Ostateczne opanowanie Żuław przez Krzyżaków nastąpiło w 1308 roku. Zajęcie Gdańska, Tczewa i innych grodów nadwiślańskich przez Krzyżaków zapoczątkowało kolejny etap rozwoju gospodarczego tych ziem. Polegał on na organizowaniu form gospodarki wiejskiej w oparciu o wzory zachodnioeuropejskie. Nowymi formami ustrojowymi były samorządy wiejskie i wprowadzona w szerokim zakresie renta pieniężna jako

⁵⁷ tamże, s. 71-107;

⁵⁸ K. Górski, Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego, Ossolineum 1977, s. 15;

⁵⁹ S. Mielczarski, W. Odyniec, Zarys Dziejów..., s. 80;

⁶⁰ K. Górski, Dzieje..., s. 9;

⁶¹ K. Górski, Zakon..., s. 23

⁶² K. Górski, Dzieje..., s. 9-10;

⁶³ K. Górski, Zakon..., s. 24

główna forma renty feudalnej. Sprzyjało to osiedlaniu się znacznej liczby obcej etnicznie ludności najczęściej niemieckiej.

Znaczenie Żuław wzrosło po przeniesieniu w 1274 r. stolicy państwa krzyżackiego do Malborka. Powstała tam potężna warownia, a nowy zamek i miasto nazwali od imienia Maryi „Marienburg”⁶⁴. Prawo miejskie - chełmińskie otrzymał Malbork w 1276 r. Miasto stanęło na wysokim brzegu Nogatu, powyżej zamku. Wytyczono w nim podłużny rynek w postaci szerokiej ulicy, biegnącej równolegle do Nogatu, wyznaczono miejsce pod kościół farny w pobliżu zamku i od razu rozpoczęto jego budowę⁶⁵. Osobno pod miastem, ale nie na jego obszarze, osadzili Krzyżacy rzemieślników i kupców, którzy przedtem mieszkali na podgrodziu w Zantyrze. Mury miejskie zbudowano od razu tj. ok. 1280 r., bramy powstały w latach 1320-1330. W roku 1280 ostatecznie zburzony został Zantyr, ludność przeniosła się na przedzamcze Malborka. Miasto zaczęło się szybko rozwijać i w 1276 r. uzyskało prawa miejskie chełmińskie⁶⁶.

Żuławy stały się naturalnym zapleczem rolniczym dla miasta i zamku.

Procesy przenoszenia się wsi na prawo niemieckie zaczęły się w pierwszej połowie XIV w., w tym czasie lokacje uzyskały m.in. Lichnowy (1321), Lisewo (1320), Kraśniewo (1321), Świerki (1321), Miłoradz (1321), Lipinka (1321), Stara Kościelnica (1323), Pogorzala Wieś (1340), Szymankowo (1342). Miastem lokowanym najwcześniej na terenie Żuław był Nowy Staw, który otrzymał prawa miejskie w 1343 r.⁶⁷

Pod względem administracyjnym Żuławy w czasach krzyżackich nie stanowiły zwartego obszaru administracyjnego – składały się z szeregu niezależnych okręgów. Teren dzisiejszego powiatu malborskiego należały do komturstwa malborskiego i był bezpośrednio zarządzany przez rezydującego w Malborku wielkiego komtura.

W 1309 r. wielki mistrz zakonu krzyżackiego wraz ze wszystkimi dostojnikami przeniósł się z Wenecji do Malborka⁶⁸.

W 1407 r. wydana została ustawa, która miała na celu koordynację prac melioracyjnych na Żuławach, poprzez narzucenie mieszkańcom konkretnych obowiązków oraz powołanie władz nadzoru, kontrolujących całość prac melioracyjnych⁶⁹.

W 1454 r. w wyniku wypowiedzenia posłuszeństwa wielkiemu mistrzowi krzyżackiemu przez przedstawicieli miast i rycerstwa państwa zakonnego i opowiedzenia się przez nich za zwierzchnością króla polskiego, wybuchła wojna trzynastoletnia. Na Żuławach, jako jedyni na terenie całego państwa krzyżackiego, udział w konflikcie wzięli również chłopci (zorganizowani w tzw. zarządzie tam)⁷⁰.

Mocą traktatu toruńskiego z 1466 r. Żuławy znalazły się na terytorium Rzeczypospolitej⁷¹, a przedstawicielami władzy królewskiej byli starostowie.

Po zakończeniu wojny 13-letniej nastąpił okres żmudnej i powolnej odbudowy Żuław, zarówno w kontekście prac naprawczych tam oraz wałów przeciwpowodziowych, jak i zasadniczych kwestii formalno-prawnych (sprawy osadnicze oraz prawa mieszkańców).

Drugi pokój toruński nie odsunął groźby najazdu Zakonu Krzyżackiego na Żuławy, dopiero Hołd Pruski z 1525 r. trwale zlikwidował owo niebezpieczeństwo⁷². Okres następnych 100 lat był dla Żuław czasem stabilizacji i spokoju, pozwalających na pełny rozwój gospodarczy. Stało się to możliwe m.in. dzięki pojawieniu się w latach 30-tych XVI w. na Żuławach osadników wyznania menonickiego, którzy będąc specjalistami w zakresie osuszania podmokłych oraz zalewowych terenów wprowadzili na obszar Żuław zarówno technikę melioracji, jak i zaawansowaną gospodarkę nabiałową. Menonicy tworząc zwarte i hermetyczne gminy kierowali się własnymi regułami m.in. zbiorową odpowiedzialnością materialną, czy wyborem sołtysów spośród swojego grona jedynie na okres jednego roku. Pojawienie się olendrów (jak inaczej nazywano osadników z zachodniej Europy) podniosło gospodarkę Żuław na wyższy poziom rozwoju⁷³.

⁶⁴ K. Górski, *Dzieje...*, s. 18;

⁶⁵ tamże, s. 37;

⁶⁶ tamże, s. 37;

⁶⁷ S. Mielczarski, W. Odyniec, *Zarys Dziejów...*, s. 84-86;

⁶⁸ K. Górski, *Dzieje...*, s. 40;

⁶⁹ S. Mielczarski, W. Odyniec, *Zarys Dziejów...*, s. 86;

⁷⁰ tamże, s. 86;

⁷¹ tamże, s. 89;

⁷² tamże, s. 92;

⁷³ tamże, s. 92-93;

W 1601 r. rozpoczęła się wojna polsko-szwedzka. Przyczyną tej wojny, jak i następnych, była chęć opanowania całego wybrzeża Bałtyku, pokonania królestwa Danii, a tym samym zdobycia przez Szwecję rangi mocarstwa w Europie⁷⁴. W 1626 r. desant wojsk szwedzkich Gustawa Adolfa na Mierzei Wiślanej przerwał wieloletni okres pokoju na Żuławach. Szybkie sukcesy: zdobycie Elbląga i Malborka w ciągu kilkunastu dni oraz przychylny stosunek mieszkańców Prus Królewskich do króla Szwecji, traktowanego przez nich jako opiekuna protestantyzmu, pozwoliły Gustawowi Adolfowi na szybkie opanowanie Żuław i ich szybką rabunkową eksploatację. Wojskom szwedzkim oparł się jedynie Gdańsk. Grabież Żuław przerwało podpisanie 29 września 1629 r. rozejmu w Starym Targu. Jednak w rękach wojsk szwedzkich pozostał Elbląg, aż do podpisania pokoju w Sztumskiej Wsi w 1635 r.⁷⁵ Natychmiast po podpisaniu pokoju rozpoczęto odbudowę gospodarczą Żuław, co zaowocowało znacznym wzrostem dochodów dla skarbu Korony Polskiej. Niestety, w 20 lat po podpisaniu pokoju w Sztumskiej Wsi, następca Gustawa Adolfa – Karol Gustaw Waza rozpoczął inwazję na tereny Królestwa Polskiego, a w pierwszej kolejności na tereny Pomorza, w tym i Żuław. Początkowo cele wojny rozpoczętej w 1655 r. nie zmieniły się w stosunku do poprzedniej - opanowanie południowego wybrzeża Bałtyku. Wojna spowodowała zniszczenie wielu upraw na Żuławach, ale miała również wpływ na zmiany społeczne. Na gospodarstwach utrzymali się tylko zamożniejsi chłopci. Na Żuławach kupowali gospodarstwa mieszczanie elbląscy, nowostawscy i nowodworscy. Pojawiła się ludność polska najemna, zwłaszcza ze zniszczonego wojną Mazowsza⁷⁶.

Około 1703 r., w trakcie Wojny Północnej, na obszar Żuław wtargnęła kolejna fala obcych wojsk. Król szwedzki nałożył wówczas kontrybucje na miasta i wsie Prus Królewskich. Po klęsce Szwedów pod Połtawą, stacjonowały na Żuławach wojska saskie, rosyjskie i polskie. Dodatkowo w latach 1709-1711 obszar ten nawiedziły klęski nieurodzaju - mokrego lata, zaraza bydła oraz epidemia. Koniec działań wojennych i samowoli wojsk nastąpił w 1717 roku⁷⁷.

W następnych latach następowała odbudowa Żuław przerywana kolejną wojną, tym razem domową. Powodem był jednoczesny wybór na tron Rzeczypospolitej dwóch królów: Stanisława Leszczyńskiego oraz August III Sasa. Konsekwencją tego konfliktu były kolejne wysokie kontrybucje dla Żuław narzucone przez wojska rosyjskie⁷⁸.

Zachowanie przez Polskę neutralności podczas kolejnego konfliktu - Wojny Siedmioletniej, nie uchroniło Żuław przed stacjonowaniem na ich terenie wojsk pruskich i rosyjskich i kolejnych rekwizycji na ich rzecz⁷⁹.

W wyniku I zaboru obszar Pomorza Gdańskiego i Żuław, z wyłączeniem samego Gdańska, zostały zajęte przez Królestwo Prus. Mieszkańcy Żuław byli łagodnie traktowani przez króla Fryderyka, dopiero jego następcy zaostrzyli politykę wobec menonitów, zmuszając ich między innymi do odbywania służby wojskowej lub pobierając w zamian za służbę wysokie opłaty, czego skutkiem było masowe opuszczanie Żuław przez tych ostatnich i osiedlania się w Rosji w latach 1787-1809⁸⁰.

Panowanie pruskie rozpoczęło się od osadzenia silnego garnizonu w Malborku na zamku i ustanowienia komór celnych na przeprawach. Następnie wprowadzono pruskie prawo karne i cywilne, a drobiazgowo rozporządzenia ingerowały w całe życie gospodarcze chłopów żuławskich. Sytuacja gospodarcza chłopów, włączonych do nowo utworzonego okręgu malborskiego, nie uległa zmianie, jeśli nie liczyć wyższych niż za czasów polskich podatków i poboru rekruta⁸¹.

I rozbiór Polski nie objął terenu Gdańska, granica okręgu biegła wzdłuż gdańskich posiadłości. W wyniku II rozbioru także Gdańsk, wraz ze swoimi posiadłościami znalazł się w obrębie państwa pruskiego.

Wojny napoleońskie były kolejnym destrukcyjnym okresem dla wsi żuławskich, plądrowanych przez przechodzące armie, obciążanych kontrybucjami, rabunkami i gwałtami. Krótki epizod I Wolnego Miasta Gdańska, istniejącego w latach 1807-1813, w którym na tereny Żuław Gdańskich powróciła administracja miasta, nie wpłynął na nie w żaden sposób⁸².

⁷⁴ K. Górski, *Dzieje...*, s. 142;

⁷⁵ S. Mielczarski, *W. Odyniec, Zarys Dziejów...*, s. 97;

⁷⁶ tamże, s. 98;

⁷⁷ tamże, s. 101;

⁷⁸ tamże, s. 102;

⁷⁹ tamże, s. 102;

⁸⁰ tamże, s. 102;

⁸¹ tamże, s. 104;

⁸² tamże, s. 105;

Po pokoju wiedeńskim (1815 r.) dla Żuław nastąpił ponad stuletni okres pokoju, podczas którego obszar ten, znajdujący się pod administracją państwa pruskiego, potem cesarstwa niemieckiego, dobrze zarządzany, rozkwitał gospodarczo. Rejon delty podzielony został na powiaty odpowiadające dawnym podziałom:

- powiat elbląski pokrywał się z nizinnym terytorium dawnego Elbląga,
- powiat malborski obejmował ekonomię malborską: Małe i Wielkie Żuławy, dawne dzierżawy Nowodworską i Barwaldzką oraz Szkarpawę,
- powiat wiejski gdański dawny obszar Żuław Gdańskich i Mierzei,
- powiat miejski gdański obejmował Gdańsk i osady podmiejskie

I wojna światowa nie dotknęła bezpośrednio Żuław, ale w wyniku traktatu wersalskiego zostały one podzielone na obszar Wolnego Miasta Gdańsk, który objął nie tylko dawne gdańskie patrymonium, ale także Wielkie Żuławy Malborskie i część Żuław Elbląskich oraz część należącą do Niemiec - Małe Żuławy Malborskie i Żuławy Elbląskie. Granicę między nimi stanowił Nogat.

Podczas wycofywania się z terenów Żuław w 1945 r. wojska niemieckie dokonały wielu zniszczeń, między innymi otwierając wały, co doprowadziło do znacznego zalania obszaru żuławskiego. 26 stycznia 1945 r. Malbork zajęła armia radziecka⁸³.

Powojenne zniszczenie infrastruktury Żuław, wysiedlenie dotychczasowych mieszkańców i osiedlenie tu Polaków oraz Ukraińców pochodzących z zupełnie różnych regionów kulturowych i rolniczych oraz wprowadzenie nowego systemu politycznego i nowych podziałów administracyjnych całkowicie zachwiały dotychczasową strukturą regionu.

Po II wojnie światowej zniesiono strukturę administracyjną wprowadzoną przez Niemcy i przywrócono przedwojenny podział administracyjny Polski. Powiat malborski leżał wówczas na obszarze tzw. Ziemi Odzyskanych i w 1946 r. został włączony do województwa gdańskiego.

Z końcem 1954 r. w miejsce gmin wprowadzono gromady. Po reaktywacji gmin w 1973 r. powiat malborski dzielił się na 2 miasta i 6 gmin. Powiat przestał istnieć z dniem 1 czerwca 1975 r., a jego obszar włączono do województwa elbląskiego.

W 1999 r. wprowadzono nową reformę administracyjną, w ramach której zlikwidowano między innymi województwo elbląskie oraz włączono znaczną część Żuław do województwa pomorskiego z siedzibą w Gdańsku. Przywrócono również powiaty jako jednostki średniego szczebla administracji samorządowej, a więc również powiat malborski.

5.2.2. Krajobraz kulturowy

Powiat malborski położony jest na pograniczu dwóch mezoregionów fizycznogeograficznych - Żuław Wiślanych oraz Pojezierza Iławskiego (Pojezierze Dzierżgońsko-Morańskie). Granica między nimi przebiega wzdłuż Nogatu, po którego południowej stronie wykształciła się znaczna skarpa sięgająca 40 m w południowej części powiatu, opadająca stopniowo w kierunku miasta Malborka do wysokości 9 m.

Żuławy Wiślane to jednostka fizjograficzna wchodząca w skład makroregionu Pobrzeże Gdańskie i podprovincji Pobrzeża Południowobałtyckiego, obejmująca rozległą równinę deltową Wisły. Charakteryzuje się płaskim ukształtowaniem terenu, z jednoczesnym występowaniem obszarów depresyjnych, poprzecinanych licznymi rzekami i kanałami. Wody powierzchniowe na Żuławach Wiślanych, w wyniku długotrwałej działalności człowieka, zatraciły swoje naturalne cechy; przy minimalnym spadku ich poziom zbliżony jest do poziomu morza. Wszystkie cieką są tu właściwie kanałami, których poziom jest regulowany sztucznie. Krajobraz Żuław Wiślanych charakteryzuje się płaskim ukształtowaniem terenu, niewiele wyniesionym ponad poziom morza, opadającym łagodnie ku północy, z lokalnymi depresjami, poprzecinanych licznymi rzekami i kanałami.

Pojezierze Iławskie jest makroregionem leżącym między Wisłą, Osą, Drwęcą i Pasłęką. Część powiatu położona na Pojezierzu Iławskim znajduje się na wysoczyźnie morenowej wznoszącej się od kilkunastu metrów nad poziomem morza (na której położone jest miasto Malbork) do przeszło 50 m n.p.m. na południowej granicy powiatu. Północny skraj tej wysoczyzny ma rzeźbę równinną o niewielkich spadkach

⁸³ tamże, s. 107;

i deniwelacjach, południowy - posiada już bardziej urozmaiconą rzeźbę poprzecinaną pagórkami i rynnami ukształtowanymi dolinami.

Ukształtowanie terenu Żuław na terenie powiatu malborskiego ma typowo antropogeniczne pochodzenie; pokrycie przyrodnicze zostało przetworzone przez człowieka: w krajobrazie pojawiły się takie elementy jak: wały wiślane; sieć komunikacyjna drogowa i wodna, sieć melioracyjna, na którą składają się takie elementy jak: groble, kanały, rowy, śluzy, przepusty; nasadzenia zieleni wzdłuż dróg, terpy, układy przestrzenne wsi i miast, zespoły zabudowy, obiekty architektury i budownictwa, parki oraz cmentarze. Pod względem gospodarczym jest to typowy krajobraz wiejski (rolniczy); charakterystyczne są mozaikowate uprawy polowe, użytki zielone (łąki i pastwiska) ze zwartym i rozproszonym osadnictwem wiejskim.

Część powiatu położona na obszarze Pojezierza jest niewielka, wpływ działalności człowieka na ukształtowanie tego terenu był znacznie mniejszy, pozostawiona została naturalna rzeźba terenu.

Na terenie Żuław występuje kilka typów przestrzennych wsi. Najstarsze osady mają genezę wczesnośredniowieczną, kolejne pochodzą z XIV w. – zakładane były przez Zakon Krzyżacki, który lokował wsie na prawie chełmińskim.

Do XVI w. wszystkie zakładane wsie miały charakter zwarty, co wiązało się z samym charakterem lokacji, rozmierzeniem gruntów, wytyczeniem gospodarstw i rozłogu, oraz trójpolową formą kultury rolnej. Wsie powstałe w okresie XIV-XV w. to wsie owalnicowe, ulicowo-placowe, ulicówki jedno- i dwustronne, wielodrożnicowe, sakowe, przysiółki placowe i ulicowe oraz folwarki. W tym okresie zakładano też wsie w formie ulicówki wodnej, gdzie zabudowa sytuowała się wzdłuż cieków wodnych - rzeki lub kanału, czy ulicówki przywałowej, gdzie wieś założona przy wale rzeki oddzielona była od niego drogą. W tych wsiach ważną rolę komunikacyjną odgrywała rzeka. We wsiach zakładanych od 2 poł. XVI w. następowało z reguły nowe rozmierzenie gruntów, komasowanie pól w jednym kawałku, a zabudowania znajdowały się w centrum arealu właściciela. Dlatego też zagrody oddalone były mniej lub bardziej od siebie, nie tworząc zwanego ciągu domów, jak we wsiach zakładanych wcześniej. Wyodrębniły się wówczas formy tzw. łańcuchówek, rzędówek, szeregówek i zabudowań jednodworczych. Łańcuchówki to typ wsi długiej, usytuowanej wzdłuż jednej drogi, obustronnie, lub w przypadku cieków wodnych jednostronnie, w znacznym oddaleniu od siebie. Rzędówki, to typ wsi z zabudowaniami położonymi także po obu stronach prostej, wytyczonej drogi, biegnącej często dawną groblą, jednakże z zabudowaniami położonymi bliżej siebie niż w łańcuchówkach. Szeregówka jest typem wsi o jednostronnej zabudowie, małych działkach siedliskowych położonych blisko siebie. Zabudowę jednodworczą blokową cechują regularnie lokowane zagrody w znacznym oddaleniu od siebie, o indywidualnych, z reguły prostokątnych dojazdach od drogi - osi wsi. W zabudowie jednodworczej liniowej zagrody oddalone są od głównej drogi jednakowo⁸⁴.

Zachowane do dziś układy przestrzenne są wynikiem wielowiekowych przekształceń oraz nawarstwień, jednak zasadnicze ich zręby w wielu miejscowościach są nadal czytelne.

Formę owalnicową posiadają wsie: Lasowice Wielkie, gm. Malbork (owalnica w osi południkowej, z 1321 r., w 1350 powtórna lokacja na prawie chełmińskim), Kończewice, gm. Miłoradz (owalnica w osi wsch.-zach., istniała już w 1316 r., lokowana na prawie chełmińskim w 1338 r.), Stara Kościelnica, gm. Miłoradz (owalnica w osi pn.-pd., z kościołem w pn. części, w okresie przedkrzyżackim nosząca nazwę Ośno, w 1323 r. lokowana na prawie chełmińskim), Miłoradz (owalnica w osi wsch.-zach. o rozbudowanej sieci lokalnych dróg, istniała w okresie przedkrzyżackim, lokowana w 1321 r. na prawie chełmińskim), Lipinka, gm. Nowy Staw (owalnica o ukośnym położeniu na osi pn.-wsch. – pd.-zach., założona w 1321 r.), Lubstowo, gm. Nowy Staw (owalnica, założona w 1361 r.), Świerki, gm. Nowy Staw (owalnica, wieś istniejąca już w czasach przedkrzyżackich, lokowana powtórnie w 1318 r. i ponownie w 1321 r. na prawie chełmińskim), Stare Pole (owalnica, następnie z uwagi poprowadzenia linii kolejowej wzdłuż pd. ulicy zabudowa wiejska została zgrupowana w pn. części wsi, od XIX w. ulicówka, założona w 1330 r. na prawie chełmińskim), Złotowo, gm. Stare Pole (owalnica w osi wsch.-zach., założona w 1331 r., w 1342 r. przywilej lokacyjny).

Wsie jednodworcze: Stogi, gm. Malbork (jednodworcza, nieregularna, częściowo ulicówka z zabudową po zach. stronie drogi prowadzącej od szosy, wieś założona w 1562 r.), Szaleniec, gm. Stare Pole (jednodworcza na terpach około 10 zagród, wieś założona w 1360 r.).

⁸⁴ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Układy przestrzenne wsi, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=zul&id=7> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 30.05.2018 r.);

Łańcuchówka przywałowa: Krasnołęka, gm. Stare Pole (łańcuchówka przywałowa po wsch. stronie Starego Nogatu, założona w 1340 r.).

Przysiółek placowy: Laski, gm. Nowy Staw (wieś założona w 1333 r.).

Przysiółek ulicowy: Lasowice Małe, gm. Malbork (wieś wzmiankowana w 1321 r.), Starynia, gm. Lichnowy (wieś założona w 1399 r.), Kławki, gm. Stare Pole (przysiółek ulicowy o trzech gospodarstwach po zach. stronie ulicy, wieś założona w 1351 r.).

Rzędówki: Cisy, gm. Malbork (rzędówka bagienna, wieś kolonijna, założona zapewne w XVII w. lub na pocz. XVIII w.), Kamienica, gm. Malbork (rzędówka przywałowa, rozłokowana wzdłuż wału Nogatu z 4 dużymi gospodarstwami po wsch. stronie ulicy, założona w k. XIV w.), Kącik, gm. Nowy Staw (rzędówka na terpach, założona po 1772 r.).

Formę ulicówki posiadają wsie: Kraśniewo, gm. Malbork (ulicówka w osi pn.-pd. z obustronną zabudową po obu stronach drogi, lokowana w 1321 r.), Kościeleczyki, gm. Malbork (ulicówka dwustronna w osi pn.-pd., lokowana w 1388 r.), Bystrze, gm. Miłoradz (niewielka ulicówka z obustronną zabudową drogi - pierwotnie jednostronną, biegnącą w osi pn.-pd., lokowana w 1344 r.), Dąbrowa, gm. Lichnowy (ulicówka w osi wsch.-zach., wzmiankowana w 1316 r., lokowana w 1352 na prawie chełmińskim), Pordenowo, gm. Lichnowy (ulicówka w osi pn.-pd., lokowana w 1399 r.), Szymankowo, gm. Lichnowy (ulicówka, z zabudową po obu stronach szosy, założona w 1352 r.), Chlebówka, gm. Nowy Staw (licówka pierwotnie wzdłuż drogi Nowy Staw - Świerki, obecnie szosy do Nowego Dworu, wzmiankowana w 1314 r., lokowana w 1381 r.), Mirowo, gm. Nowy Staw (ulicówka w osi pn.-pd. wzdłuż drogi, wzmiankowana w 1318 r., lokowana 1324 r.), Tralewo, gm. Nowy Staw (ulicówka, z zabudową po obu stronach szosy, założona w 1399 r. lub w 1470 r.), Kacznos, gm. Stare Pole (dawny majątek z dworem i parkiem w zach. części, oraz cmentarzem i kościołem we wsch., częściowo ulicówka, założona w 1367 r.), Klecie, gm. Stare Pole (ulicówka w osi wsch.-zach., zabudowę tworzyły głównie dwa duże gospodarstwa we wsch. części po obu stronach ulicy oraz pomniejsze zabudowania w zach. części, założona w XIV w.), Ząbrowo, gm. Stare Pole (częściowo ulicówka po obu stronach drogi w osi wsch.-zach. oraz prostopadłej w kierunku pn., powstała w 1383 r.)

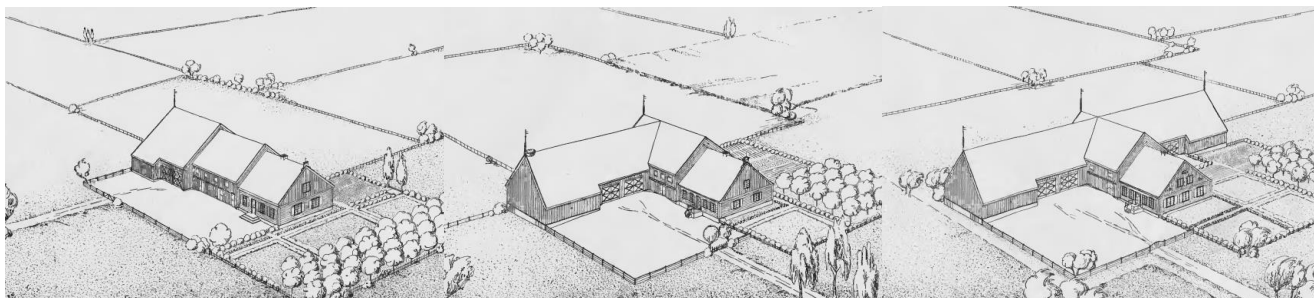
Ulicówka jednostronna: Parszewo, gm. Lichnowy (wzmiankowana w 1321 r.), Tropiszewo, gm. Lichnowy (założona w 1629 r.), Pręgowo, gm. Nowy Staw (wieś lokowana w 1350 r.), Trepnowy, gm. Nowy Staw (wieś założona w 1376 r.).

Ulicówka przywałowa: Grobelno, gm. Malbork (wieś lokowana w 1399 r.), Szawałd, gm. Malbork (po zach. stronie wału Nogatu, założona w 1352 r.), Mątowy Małe, gm. Miłoradz (wzmiankowana w 1254 r., lokowana w 1321 r.), Cyganek, gm. Miłoradz (po wsch. stronie wału wiślanego, pocz. XIII w.), Pogorzała Wieś, gm. Miłoradz (przy wale Nogatu, wieś lokowana przed 1330 r.), Kłosowo, gm. Miłoradz (po wsch. stronie wału wiślanego, pocz. XIII w.), Rekowo, gm. Miłoradz (wieś powstała po 1772 r.), Janówka, gm. Stare Pole (po wsch. stronie Nogatu, założona w 1399 r.), Królewo, gm. Stare Pole (po zach. stronie starego Nogatu, założona w 1340 r.).

Formę wsi ulicowo-placowych posiadają wsie: Dębina, gm. Nowy Staw (ulicowo-placowa /owalnica/ istniała w okresie przedkrzyżackim, lokowana w 1321 r. na prawie chełmińskim), Gnojewo, gm. Miłoradz (wieś lokowana w 1338 na prawie chełmińskim), Stara Wisła, gm. Miłoradz (obecnie ulicówka z obustronną zabudową drogi z Kończewic do Lisewa, założona w 1338 r.), Boręty, gm. Lichnowy (lokowana w 1321 r.), Lichnowy Małe, gm. Lichnowy (ułożenie zbliżone do równoleżnikowego, wzmiankowana w 1321 r., lokowana w 1341 r.), Lichnowy Wielkie, gm. Lichnowy (w położeniu pn.-pd., wzmiankowana w 1254 r., w 1321 r. lokowana na prawie chełmińskim), Brzózki, gm. Nowy Staw (w osi pn.-pd., wzmiankowana w 1318 r., lokowana 1361 r.), Myszewo, gm. Nowy Staw (w osi pn.-pd., wzmiankowana w 1332 r.), Nidowo, gm. Nowy Staw (w osi wsch.-zach., lokowana w 1356 r.).

Formę wielodrożnicy posiadają wsie: Kałdowo Wieś, gm. Malbork, Mątowy Wielkie, gm. Miłoradz (obecnie wieś wielodrożna, której zach. część została zniekształcona poprzez usypanie wysokiego wału; zabudowa lokowana po zewnętrznych stronach ulic pn. i pd., wieś istniejąca już w czasach przedkrzyżackich, lokowana w 1321 roku na prawie chełmińskim).

Ze względu na złożone procesy osadnicze występujące na terenie Żuław (osadnictwo olęderskie, a także polskie i niemieckie) budownictwo Żuław wykazuje dużą różnorodność, ale i zarazem wyodrębnia się na tle budownictwa wiejskiego innych regionów Polski. Widoczne jest to nie tylko w układzie zagród, ale także w charakterystycznych formach domów, ich materiale i zdobnictwie. Odnajdziemy tu zagrody wzdłużne, które posiadały przylegające do siebie szczytami, ustawione w jednej linii budynki: mieszkalny, inwentarski, gospodarczy; następnie zagrody kątowe, gdzie do budynku obory prostopadle przylega z jednej strony stodoła i wreszcie zagrody krzyżowe, w których do obory z dwóch stron przylegają dwie stodoły⁸⁵.

Typy zagród według O. Kloeppela: wzdłużna, kąтова i krzyżowa⁸⁶.

W obrębie tych typów pojawiało się dużo rozmaitych odmian opartych na zredukowanych rozwiązaniach, np. budynki gospodarcze zblokowane, natomiast dom pozostał wolnostojący ewentualnie do domu przylegała jedynie obora. Cechą wyróżniającą zabudowania olęderskie było wznoszenie domostwa na niewielkim, zwykle metrowym, sztucznie utworzonym pagórku tzw. terpie, które wywarły ogromny wpływ na krajobraz Żuław.

Na wygląd samego domu, oprócz zamożności jego właściciela, wpływ miały też warunki terenowe, co przejawiało się w usytuowaniu głównego wejścia: występowały tu domy wąskofrontowe z podcieniem szczytowym, rozpowszechnione do XVII w., dom z podcieniem szczytowym i bocznym skrzydłem mieszkalnym, występujący od XVII w., dom szerokofrontowy z podcieniem od strony kalenicy, wykształcony w 2 poł. XVIII w. Zachowane do dziś domy żuławskie wznoszone były na fundamencie ceglany, rzadziej kamiennym lub kamienno-ceglany, najpopularniejsze były domy drewniane w konstrukcji zrębowo-wieńcowej, sumikowo-łątkowej, ryglowej, stosowano również konstrukcje mieszane, gdzie stosowano łącznie kilka odmiennych konstrukcji. Domy kryte były stromymi, dwuspadowymi dachami, pierwotne pokrycie trzcinowe wyparte zostało przez dachówkę esówkę.

Do spotykanych na tym terenie typów domów należą:

- budynek drewniany, o konstrukcji zrębowej, z dwuspadowym, ceramicznym dachem, z oszalowanym pionowo szczytami, symetrycznej elewacji frontowej z drewnianym gankiem przed wejściem,
- budynek parterowy, ze ścianką kolankową, z wysokim ceramicznym dachem, drewniany, parter w konstrukcji zrębowej, o węglach przesłoniętych deską, ścianka kolankowa w konstrukcji słupowej, szczyty ryglowe, oszalowane pionowo,
- odmianą opisanego powyżej typu są domy z facjatą w konstrukcji ryglowej lub z drewnianym gankiem pośrodku elewacji frontowej, ewentualnie połączenie obu wariantów,
- budynek murowany, ceglany na ceglanej lub kamiennej podmurówce, parterowy, ze ścianką kolankową, nakryty dwuspadowym, ceramicznym dachem, z bogatym detalem architektonicznym z cegły (gzymy, naczółki, sterczyny).

Odrębną grupę stanowiły domy podcieniowe. Były to najbardziej reprezentacyjne budynki Żuław. Posiadały znaczne rozmiary: jednokondygnacyjne z dwukondygnacyjnym poddaszem, z drewnianą wystawką (wieńcowo-zrębową lub szkieletową) wspartą na czterech, sześciu lub ośmiu kolumnach – tworząc podcień. Na Żuławach występowały w trzech głównych typach – z podcieniem szczytowym (na cały front lub jego część), z budynkiem gospodarczym - wspólnie tworząc rzut litery L, ze skrzydłem bocznym i podcieniem przy szczytowej części, oraz z podcieniem przy ścianie kalenicowej. Różniły się też między sobą genezą i rozplanowaniem wnętrza. Podcień przy ścianie wzdłużnej dostawione były zarówno bliżej osi domu, jak też

⁸⁵ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Budownictwo, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=zul&id=8> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 30.05.2018 r.);

⁸⁶ O. Kloeppel, Die bäuerliche Haus-, Hof und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta, s. 77 i 79;

niesymetrycznie bliżej obory (co wynikało z wielkości części gospodarczej). Podcień spełniał początkowo funkcje dodatkowej powierzchni magazynowej (zasadnicza znajdowała się na poddaszu domu). Do pomieszczenia na piętrze przez otwór w podłodze lub okno, żurawiem transportowano worki ze zbożem. Wystawka mogła też mieścić pokój, używany przynajmniej w okresach cieplejszych lub zagrożenia powodziowego. Dostawienie wystawki pozwoliło nie tylko uzyskać dodatkową powierzchnię, która pełniła funkcję magazynu – spichrza, ale też funkcję reprezentacyjną. Często też podcień dostawiano wtórnie, a jego architektura była wyraźnie bogatsza od pozostałej części domu. Słupy wzmacniały wycięte fantazyjnie deski w płaskorzeźbiony motyw draperii, festonu czy kotary. Częściej podpory wzmacniały miecze, od prostych, przez odcinkowe tworzące z sąsiednimi rytm odcinkowych, ostrołukowych czy półkolistych arkad, po urozmaicone wcięciami, żabkami, wałkami nadając zamknięciom prześwitów formę fantazyjnych, falistych, pulsujących rytmów. Często słupy otrzymywały kształt kolumn ustawionych na bazach, cokołach z entazis i głowicą w porządku tokańskim⁸⁷.

Zabytki techniki na terenie powiatu malborskiego reprezentują: Młyn Górny w Malborku wzniesiony w XIV w., ceglany, dwukondygnacyjny z dwukondygnacyjnym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym; zespół dworca kolejowego (budynek dworca, peron I, budynek ekspedycji towarowej, szalet) w Malborku – budynek dworca wzniesiony ok. 1880 r., murowany z cegły licówki, przylega do niego zadaszenie peronu I, wykonane w konstrukcji metalowej w postaci dachu pulpituowego ze świetlikami, wsparte jest na rzędzie żeliwnych kolumn, budynek ekspedycji towarowej zbudowany został ok. 1900 r., murowany ze ścianką kolankową w konstrukcji ryglowej, budynek szaletu zbudowany został ok. 1900 r., murowany ze ścianką kolankową w konstrukcji ryglowej; zespół cukrowni w Starym Polu, który powstał w l. 1880-1940; wieża ciśnieniowa w Malborku przy Pl. Słowiańskim 15 wzniesiona w 1905 r., w stylu neogotyckim, murowana z cegły licowej; wieża ciśnieniowa w Malborku przy ul. Dworcowej 23 wzniesiona w 1901 r., murowana otynkowana; wieża ciśnieniowa wraz z przylegającym budynkiem stacji pomp w Nowym Stawie – zespół wzniesiony w latach 1914 – 1921, wieża ciśnieniowa wzniesiona z cegły licówki; zespół słodowni w Nowym Stawie powstał w latach 1881-1890.

Dzisiejszy krajobraz powiatu malborskiego nadal nosi żywe ślady krajobrazu olęderskiego. Układ drożny oraz sieć melioracyjna w swym ogólnym założeniu pozostał bez zmian, jednak w wyniku zniszczeń powstałych pod koniec II wojny światowej oraz w wyniku zerwania z tradycyjnie prowadzoną gospodarką w okresie powojennym dużo elementów krajobrazu kulturowego Żuław zostało zniekształconych lub całkowicie zniszczonych, dodatkowo wskutek przeorganizowania niektórych wsi lub ich części w Państwowe Gospodarstwa Rolne ich układy przestrzenne zostały zniekształcone, w tym rozłóg pól, wielkość gospodarstw, część dróg uległa likwidacji, a w innych miejscach powstały zupełnie nowe (związane z obsługą komunikacyjną PGR-ów), pojawiła się substandardowa zabudowa o niskich wartościach estetycznych. Zmiany dotknęły również zieleni komponowaną, która była niegdyś sadzona wzdłuż dróg, uzupełniona w późniejszych czasach o pasy zieleni wzdłuż kanałów i między pól uprawnych, a w okresie powojennym została mocno przetrzebiona. W nasadzeniach przydrożnych wprowadzono nowe gatunki, jak choćby obce odmiany topoli.

Okres transformacji ustrojowej po 1989 r. przyniósł kolejne zmiany, mające wpływ na ukształtowanie krajobrazu, obok postępującej degradacji gospodarstw olęderskich, nasiliła się aktywność inwestycyjna, która trwa do dnia dzisiejszego: zabudowa pojawia się w nowych lokalizacjach, a jej forma zrywa z tradycyjnym, regionalnym budownictwem, zanika tradycyjne rozplanowanie zagród, pojawiają się zespoły zabudowy o charakterze bardziej przedmiejskim niż wiejskim.

Pomimo tych negatywnych procesów krajobraz powiatu malborskiego nadal posiada duże wartości kulturowe i historyczne, a także estetyczne. Ze względu na jego unikatowość w skali kraju należy dążyć do jego zachowania w jak największym stopniu poprzez takie działania jak:

- w obszarach wiejskich:
  - należy lokalizować nową zabudowę w miejscach dawnych siedlisk z zachowaniem ich historycznych układów, kubatura i wysokość domów powinna być zbliżona do sąsiedniej historycznej zabudowy, jakkolwiek stylistyka architektoniczna budynków powinna być współczesna, należy przeciwdziałać powstawaniu zwartej zabudowy,
  - należy uzupełniać zielenią wysoką na terenach przykościelnych i cmentarzach przykościelnych, w tym celu należy stosować gatunki rodzime, utrwalone w tradycji; drzewa liściaste (m. in. lipy, jesiony) powinny

⁸⁷ Domy żuławskie. W poszukiwaniu zagubionej tradycji budownictwa, wyd. Lokalna Grupa Działania Żuławy i Mierzeja 2009;

stanowiąc większą część nowych nasadzeń, gatunki iglaste (m.in. żywotnik europejski) powinny być stosowane rzadziej,

- należy dążyć do odtwarzania zieleni w otwartym krajobrazie: przy wprowadzaniu nasadzeń należy stosować gatunki rodzime, nasadzenia powinny powstać w formie sadów, ogrodów przydomowych i szpalerów wzdłuż dróg, kanałów i cieków wodnych,

- należy uzupełniać historyczną zielen przy drogach, ogrodach, cmentarzach menonickich, zgodnie z występującymi tam gatunkami,

- należy chronić terpy jako charakterystyczne elementy krajobrazu żuławskiego.

• w mieście:

- należy dążyć do zachowania i konserwacji zabytkowej substancji;

- należy zachować zabytkowy układ i kompozycję przestrzenną (nie należy wprowadzać zabudowy w miejscu jej tradycyjnego braku – na historycznych placach, w parkach, skwerach, ogrodach itp.),

- nowa zabudowa powinna być dostosowana charakterem i skalą do istniejącej zabudowy historycznej,

- należy ograniczyć wprowadzanie reklam i informacji wizualnej, również w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów zabytkowych,

- należy dążyć do uzupełniania i odtwarzania zieleni przyulicznej (alejowej), dokonywać systematycznego monitorowania stanu zdrowotnego drzew.

Ochrona krajobrazu kulturowego w powiecie malborskim powinna następować poprzez stosowanie historycznej kolorystyki dachów i elewacji; wykorzystywanie elementów budownictwa regionalnego w budownictwie współczesnym, sytuowanie i komponowanie bryły zgodnie z ukształtowaniem terenu, ograniczenie gabarytów budynków oraz użycie lokalnych materiałów budowlanych (drewno, miejscowy kamień, ceramika), należy odtwarzać ginące zadrzewienia wokół dawnych zagród zgodnie z historycznie występującymi gatunkami i propagować stosowanie nasadzeń przy nowo budowanych domach, uzupełniać nasadzenia przydrożne, śródpolne i nadwodne.

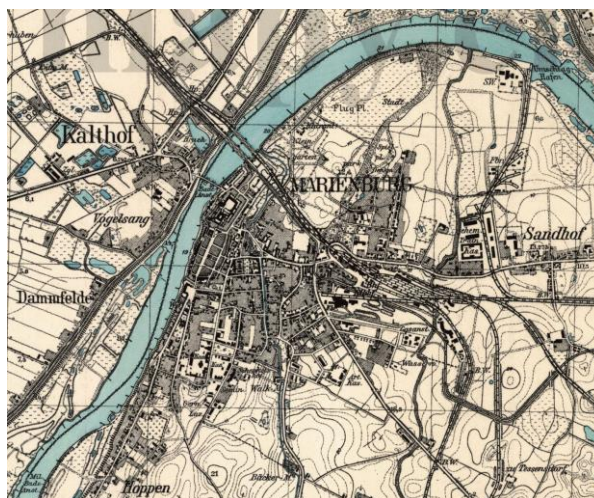
5.2.3. Zabytki nieruchome

A. Układy urbanistyczne

MALBORK

Dawne nazwy: Marienburg, (dok.: Castrum S. Mariae, Margenborg, Marynburgh, Merginburg, Marienborch, Mergenburch, Marienburgk, Mergenborch, Mariaeburgum)⁸⁸.

Podstawowe dane historyczne: Historia miasta Malborka ściśle wiąże się z przybyciem na tereny zajmowane przez plemiona Prusów zakonu krzyżackiego. Co prawda już w okresie wpływów rzymskich spotykane były w okolicy ślady osadnictwa, a w czasach pruskich w pobliżu znajdował się gród, ale dopiero w czasach krzyżackich na terenie dzisiejszego miasta powstał zwarty organizm miejski. W latach 1274-1275 zbudowano mury obronne, a następnie przystąpiono do budowy właściwego zamku (l. 1279-1280). Wokół zamku powstało podzámce, na którym za murami i bramą obronną mieściły się stajnie rycerzy i folwark z browarem, młynem i słodownią. 12 kwietnia 1276 r. miasto otrzymało chełmińskie prawo miejskie. Miasto stanęło na wysokim brzegu Nogatu, powyżej zamku. Wytyczono w nim podłużny rynek, w postaci szerokiej ulicy, biegnącej równolegle do Nogatu. Osobno pod miastem, być może na wschód od

⁸⁸ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. V, Warszawa 1884, s. 943;

nego, osadzili Krzyżacy rzemieślników i kupców, którzy przedtem mieszkali w Zantyrze. Mury miejskie zbudowano ok. 1280 r., bramy powstały w l. 1320-1330.

W 1309 r. wielki mistrz przeniósł stolicę zakonu z Wenecji do Malborka. Zaczęto wkrótce rozbudowę zamku, która trwała cały XIV w.

W 1410 r. miejsce miało dwumiesięczne oblężenie Malborka, podczas którego uległa zniszczeniu baszta Szewska, baszta Szperlinek, budowla, na której miejscu znajduje się wieża „Klesza”, dachy i okna budowli zamkowych. Nadwyrężone zostały mury przedzamcza. Po odejściu spod Malborka wojsk sprzymierzonych Krzyżacy przystąpili do usuwania zniszczeń wojennych, zainicjowano prace przy budowie nowej linii fortyfikacyjnej, zaczęto sypać wał ziemny równoległy do zachodnich i północnych murów otaczających przedzamcze. W 1412 r. odbudowano most na Nogacie. W 1418 r. Zbudowano „Nową Bramę”, stanowiącą przejście w świeżo wzniesionym wale obronnym. W tym samym czasie wzniesiono basztę zwaną „Kominki”.

W 1466 r. Malbork wraz z Żuławami znalazł się na terytorium Rzeczypospolitej – z ziem, które Polska odzyskała na mocy pokoju toruńskiego utworzono tzw. Prusy Królewskie. Dzieliły się one pod względem administracyjnym na trzy województwa. Jednym z nich było województwo malborskie. Mianowany przez króla wojewoda krótko urzędował w Malborku. W 2 poł. XV w. przeniósł swą siedzibę do Sztumu – tam aż do roku 1772 r. mieściła się siedziba wojewody malborskiego. Zamek przekazany został w zarząd staroście malborskiemu do pierwszego dziesięciolecia XVI w. Po zakończeniu działań wojennych obok władzy wojskowej, którą zachował, został użytkownikiem dóbr królewskich na Wielkich i Małych Żuławach.

Rozwój życia gospodarczego i politycznego w Malborku został zahamowany w latach 20-tych XVII stulecia, w wyniku wojen polsko-szwedzkich. W 1626 r. mieszczanie wpuścili wojska Gustawa Adolfa na teren miasta, w wyniku czego zamek został szybko zdobyty. Wojska szwedzkie przebywały na zamku do 1629 r., kiedy to zawarto rozejm w Starym Targu. Do 1635 r. zamek znajdował się pod zarządem elektora brandenburskiego, po czym wrócił do Polski. Pobyt obcych wojsk na zamku przyczynił się do jego dewastacji. W wyniku drugiej wojny polsko-szwedzkiej zamek popadł w jeszcze większą ruinę. Wynikiem tego był całkowity upadek wojskowego znaczenia Malborka, zmalało także jego znaczenie gospodarcze.

Na przełomie XVII i XVIII w. sytuacja Malborka znacznie się pogorszyła ze względu na spór o tron pomiędzy Augustem II, a Stanisławem Leszczyńskim. W 1698 r. zamek zajął elektor saski August II, zaś w 1703 r. – król szwedzki Karol XII – popierający Stanisława Leszczyńskiego. Dwa lata później zostawiona tu skromna załoga szwedzka została wyparta przez stronników saskich. Szwedzi wkroczyli tu ponownie w 1707 r., a za nimi w rok później przybył i przez kilka miesięcy mieszkał w zamku popierany przez nich Stanisław Leszczyński. W 1709 r. ponownie zamek zajęły wojska Augusta II.

Przemarsze wojsk saskich i rosyjskich przez Malbork oraz kwatery w mieście i zamku powtarzały się przez całą pierwszą połowę wieku XVIII. Po wstąpieniu na tron polski Augusta II wojska saskie stacjonowały również w Malborku. Podobny stan rzeczy utrzymał się za jego następcy Augusta III.

We wrześniu 1772 r., w wyniku i rozbioru Polski, zamek malborski zajęła administracja pruska. Od tej pory nastąpił całkowity upadek znaczenia twierdzy. Budowla przeznaczona została na koszary oraz magazyny wojskowe, a także traktowana była jako źródło materiału budowlanego. W 1804 r. z rozkazu Fryderyka Wilhelma III wstrzymano prace rozbiórkowe, ale duża ilość oryginalnych sklepień XIII- i XIV-wiecznych, zabytkowych drzwi okien, posadzek oraz różnych elementów architektonicznych została zniszczona.

Pierwsze próby odbudowy podjęto w 1806 r. Rozpoczęto wówczas naprawy dachów nad Pałacem i Salą Rycerską. Ale już w styczniu 1807 r. do Malborka wkroczyły wojska napoleońskie, które budując własne umocnienia zniszczyły niektóre baszty, a niektóre rozebrały w górnych partiach. Wojska francuskie opuściły zamek w 1808 r., aby wrócić tu ponownie w 1812 r. w czasie wyprawy na Rosję. Po klęsce armii napoleońskiej, zamek zajęty został czasowo przez wojska rosyjskie. Kongres Wiedeński akceptując zmiany terytorialne dokonane przez zaborców na ziemiach polskich pozostawił Malbork w granicach państwa Hohenzollernów.

W 1817 r. rozpoczęły się na zamku prace restauracyjne, które trwały ponad 100 lat. Jednak w wyniku walk prowadzonych pomiędzy Armią Czerwoną a oddziałami hitlerowskimi od stycznia do marca 1945 r. Zamek poniósł ogromne straty: baszty, ganki murów obronnych, dom Podstarościego, dachy i szczyty karwanu, ludwisarnia oraz ciąg zabudowań przy kościele św. Wawrzyńca, górne kondygnacje wieży Zamku Wysokiego, kościół zamkowy wraz z kaplicą grzebalną, szczyt wschodni skrzydła południowego, pokrycia dachów oraz wieża Klesza, część skrzydła wschodniego zamku średniego, fasada wschodnia pałacu oraz dachy.

W początkach maja 1945 r. zamek malborski został przejęty przez polską administrację. W latach 1947-1950 prowadzono prace zabezpieczające, a następnie przystąpiono do rekonstrukcji i odbudowy. Od 1 stycznia 1961 roku Minister Kultury i Sztuki powołał Muzeum Zamkowe w Malborku. Nadal prowadzono prace rekonstrukcyjne i konserwatorskie. Gromadzono eksponaty, by już w 1961 roku zaprezentować wystawy stałe.

Oprócz zespołu staromiejskiego Malbork posiada również kilka cennych zespołów urbanistycznych z XX w.:

- zespół budowlany w rejonie ulic Żeromskiego, Kasprowicza, 17-ego Marca, Derdowskiego złożony z zabudowy willowej, budynków mieszkalnych jednorodzinnych oraz wielorodzinnych, które powstały w latach 20-tych XX w., układ przestrzenny wzbogacają towarzyszące budynkom historycznym ogrody;
- zespół budowlany w rejonie ulic Chopina, Szymanowskiego, Wiślanej, Toruńskiej, Grudziądzkiej, Gen. Stanisława Maczka, Wołyńskiej, Ciepłej, Wiosennej, Warszawskiej, Lotniczej i Pomorskiej tworzący jednorodne założenie urbanistyczne ze zróżnicowaną pod względem architektonicznym zabudową pochodzącą z okresu lat 20- i 30-tych XX w., a także wcześniejszą powstałą na początku XX w. Zabudowa reprezentowana jest przez różne typy budownictwa od skromnych budynków o charakterze willowym przy ul. Lotniczej i Wiosennej, poprzez dwurodzinne budynki robotnicze przy ul. Grudziądzkiej, szeregową zabudowę przy ul. Chopina, do budynków wielorodzinnych przy ul. Chopina i Wiślanej.

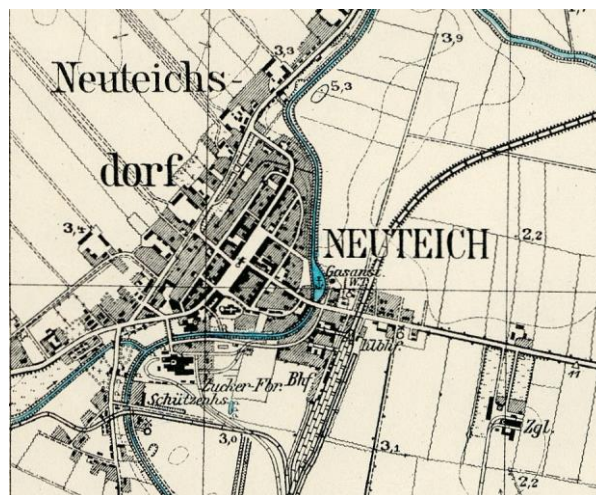
NOWY STAW

Dawne nazwy: Novapiscina (1402), Neugenteich, Newenteich, Nuwendych, Neotychum (1765), Nitych, Nytych (1886) niem. Neuteich⁸⁹.

Podstawowe dane historyczne:

Na długo przed zajęciem ziem Prusów przez zakon krzyżacki na terenie późniejszej Nytyskiej Wsi, na północny zachód od miasta, istniała osada targowa, która w 1316 r. otrzymała miejski przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim. Funkcje miejskie przejęła od niej powstająca tuż obok osada, której nadano akt lokacyjny po 1343 r. Wykorzystując naturalne ukształtowanie terenu, miasto przybrało kształt zbliżony do półowalu, otoczonego od południa i wschodu rzeką, a od północnego zachodu fosą biegnącą wzdłuż granicy z Nytyską Wsią.

W średniowiecznym układzie przestrzennym Nowego Stawu centrum stanowił plac rynkowy w kształcie wydłużonego prostokąta o wymiarach 250 x 45 m, przylegający dłuższym bokiem do głównej arterii komunikacyjnej, biegnącej w kierunku z południowego zachodu na północny wschód. Pośrodku rynku około połowy XIV w. wzniesiono ratusz miejski. W południowym narożniku rynku, w pobliżu rzeki i bramy Malborskiej ok. 1400 r. Wzniesiono kościół parafialny pw. św. Mateusza. Umocnienia obronne Nowego Stawu stanowił usypany wewnątrz otaczającego miasto naturalnego pierścienia wodnego, wał ziemny, który u wylotów głównych ulic wzmocniono bramami: Malborską, Gdańską i Mirowską. Do pocz. XVIII w. miasto nie wyszło z zabudową poza naturalne granice zarysowane przez rzekę i fosę. Mimo klęsk pożarów i wojen, do połowy XVIII w. przetrwały w niezmienionej formie wszystkie ważniejsze budowle z okresu średniowiecza. Dopiero gigantyczny pożar w 1802 r., który prawie doszczętnie strawił miasto i następująca po nim odbudowa zdecydowanie zmieniły sylwetę i zabudowę Nowego Stawu. Spaleniu uległa cała wschodnia i 2/3 zachodniej pierzei rynku; w celu uzyskania materiału na budowę domów mieszkalnych rozebrano kilka historycznych obiektów, m.in. ostatnią z istniejących obronnych bram miejskich – bramę Malborską. Po 1802 r. Władze budowlane zabroniły budowania domów szczytowych, zalecając zabudowę kalenicową, w wypadku węższych fasad – ze wspólną elewacją i dachem dla paru domów. Wówczas uregulowano linię wschodniej pierzei rynku i linii granicznych parcel, ale bez gruntownej ich przebudowy, w miarę możliwości zachowując tradycyjne rzuty budynków. W pocz. XIX w. plac rynkowy i częściowo ulicę Mickiewicza zabudowano jednopiętrowymi domami kalenicowymi o skromnym, klasycystycznym wystroju architektonicznym. W ostatniej ćwierci XIX w. nastąpił dalszy rozwój przestrzenny miasta w kierunku południowo-zachodnim i południowo-wschodnim, obejmując tereny leżące poza historyczną granicą określoną jeszcze w XIV w. przez rzekę Świętą.

⁸⁹ Tamże, t. VII, Warszawa 1886, s. 160;

B. Dzieła architektury i budownictwa

Obiekty sakralne

- ruina kościoła pw. św. Katarzyny w Borętach z XIV i XV w., świątynia murowana z cegły w wątku wendyjskim i gotyckim, na planie zbliżonym do kwadratu z wydłużonym, trójbocznie zakończonym prezbiterium i kwadratową wieżą od zachodu i niewielką, prostokątną zakrystią przylegającą od północy do prezbiterium; całość oszkarpowana dwuuskokowymi przyporami. Do dziś zachowały się mury obwodowe do wysokości korony - nawy, prezbiterium i wieży; brak stropu, dachu, okien i drewnianej części wieży;
- kościół parafialny pw. św. Urszuli w Lichnowach wzniesiony ok. 1350 r., w l. 1875-1876 gruntownie remontowany, w 1894 r. spalony i następnie w l. 1897- 1898 odbudowany, salowy, murowany w wątku gotyckim, z murowaną wieżą od zachodu i niewielką sygnaturką w dachu ponad prezbiterium, bogato dekorowane szczyty kruchty i wieży;
- kościół parafialny pw. św. Mikołaja w Lisewie z XV w., salowy, murowany w wątku gotyckim z drewnianą wieżą;
- kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela w Malborku z XV w., wzniesiony w XV w. na fundamentach starszego, zburzonego w czasie wojny w latach 1457-1466, świątynia ceglana, trójnawowa, 5-cioprzęsłowa z dobudowaną do południowej nawy wieżą. Kościół odbudowano po wojnie w l. 1939-1945 przywracając mu dawne dachy;
- kaplica cmentarna w Bystrzu - ossuarium z przełomu XIV i XV w., wzniesiona obok nieistniejącego kościoła pw. św. Jakuba Apostoła, z cegły, w wątku gotyckim. Na wewnętrznych ścianach kaplicy znajdują się pozostałości polichromii. W kaplicy złożone zostały kości poległych podczas wojny trzynastoletniej;
- kościół parafialny pw. św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Gnojewie z przełomu XV/XVI w. (część nawowa), zakrystia w 1849 r., wieża w latach 1853-54, wnętrze dwunawowe z niewyodrębnionym prezbiterium;
- kapliczka przydrożna z XV w. w Gnojewie, murowana z cegły, dwukondygnacyjna, założona na planie kwadratu, zwieńczona dwuspadowym ceglasm dachem, ozdobiona sterczynami, centralna sterczyna ozdobiona kształtkami;
- kościół parafialny pw. Matki Bożej Wniebowzięcia w Kończewicach z XIV w., typowy dla Żuław przykład wiejskiego kościoła gotyckiego z barokowym wyposażeniem, murowany w wątku gotyckim z murowaną wieżą z drewnianą izbicą;
- kościół parafialny pw. św. Piotra i Pawła w Mątowach Wielkich z XIV w., murowany na miejscu poprzedniego – szachulcowego, w czasie wojen w l. 1626-29 i w 1740 r. został uszkodzony i był naprawiany. Podczas II wojny światowej obiekt nie odniósł większych strat, murowany, oszkarpowany, z wieżą murowaną w dolnej kondygnacji, w górnej zaś – drewnianą;
- kościół parafialny pw. św. Michała w Miłoradzu z początku XIV w., orientowany, salowy, murowano-drewnianą wieżę stracił w 1818 r. w wyniku silnej wichury, obok kościoła znajdują się późniejsze: dzwonnica i kostnica;
- kościół parafialny pw. św. Mikołaja w Pogorzalej Wsi z XIV w., wzniesiony w konstrukcji ryglowej, przebudowany w 1829 r. z zachowaniem oryginalnej konstrukcji więźby dachowej, wewnątrz kościoła znajduje się XIV-wieczna figura św. Mikołaja;
- kościół parafialny pw. św. Jerzego w Starej Kościelnicy z końca XIV w., wzniesiony z cegły w wątku gotyckim, salowy, utracił wieżę w 1818 roku na skutek bardzo silnego wiatru;
- kościół parafialny pw. św. Mateusza Apostoła w Nowym Stawie z XIV w., obecnie w randze kolegiaty, jest największą budowlą gotycką na Żuławach. Masywna bryła z monumentalną dwuwieżową fasadą góruje nad dziewiętnasto-i dwudziestowieczną zabudową miasta, wzniesiony z cegły w wątku polskim z użyciem zendrówki;
- kościół filialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Myszewie z ok. 1330 r., kilkakrotnie przebudowywany w XVIII i XIX w. W czasie reformacji kościół przejął protestanci, w 1945 r. powrócił do katolików. W 1945 r. zniszczeniu uległy dachy i wieża;

- kapliczka przydrożna w Królewie z początku XVI w., murowana z cegły, na planie kwadratu, na początku XX w. wtórnice otynkowana, w 2008 r. pokryta płytkami klinkierowymi, w 2014 r. przeszła remont, w wyniku którego odsłonięto ceglane lico. Korpus dwupoziomowy, w dolnym poziomie – blendy zwieńczone łukiem pełnym, górny poziom ażurowy – do wnętrza otwierają się otwory zwieńczone łukiem pełnym nieco mniejsze niż dolne blendy, we wnętrzu kapliczki krzyż (dawniej figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem), całość wieńczy forma murowanego hełmu z krzyżem, naroża kapliczki zwieńczone sterczynami zakończonymi schodkowo – prawdopodobnie są to pozostałości po dawnym wykończeniu w formie żabek,
- kościół parafialny pw. św. Barbary w Krzyżanowie wybudowany prawdopodobnie dwuetapowo: w latach 1325-1330 powstały prezbiterium i zakrystia, w drugim etapie w k. XIV w. lub na pocz. XV w. - nawa. Wraz z budową kościoła został założony cmentarz, którego granice wyznaczył ceglany mur z tego samego czasu;
- kościół parafialny pw. św. Katarzyny w Borętach - protestancki zbudowany na pocz. XVIII w., przebudowany w latach 1841–42, wzniesiony w konstrukcji ryglowej, wewnątrz wzdłuż ścian wznoszą się empory, w 1949 r. przeszedł w ręce katolików;
- kościół parafialny pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Malborku z pocz. XVIII w., wybudowany jako ewangelicka świątynia na miejscu tradycyjnie związanym ze szpitalem św. Jerzego, wzniesiony w konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą licówką, elewacja zachodnia i wieża otynkowane;
- kościół parafialny pw. św. Bartłomieja Apostoła w Świerkach orientowany, salowy, zbudowany w 1798 r., wg projektu Jerzego Jakubowskiego, w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, wsparty na ceglanych cokole;
- kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Lasowicach Wielkich w obecnej formie powstał w 1896 r. w miejscu ryglowego z 1824 r., orientowany, bezstylowy, murowany z cegły;
- kościół filialny pw. św. Szymona i Judy Apostołów w Gnojewie – drugi kościół w tej miejscowości, jest kościół katolicki (pomocniczy), wzniesiony został w 1863 roku. Po przejęciu przez ewangelików w 1819 roku gotyckiego kościoła pw. św. Szymona i Judy Tadeusza, nowa świątynia służy katolikom do dziś. Zbudowany jest na planie prostokąta z żółtej cegły, orientowany, jednonawowy, z małą, czworoboczną sygnaturką wtopioną w dach od strony zachodniej, dwuspadowy dach zdobią filarki umieszczone na narożach. Wnętrze bardzo skromne z neogotyckim ołtarzem;
- kościół poewangelicki w Nowym Stawie z l. 1804-1805, rozbudowany 1863 r., przebudowany l. 1888-1891, zlokalizowany jest w miejscu czternastowiecznego, zniszczonego przez pożar ratusza, neogotycki, wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta z pięcioboczną zakrystią od pn.-wsch. i charakterystyczną ośmioboczną wieżą od pd.-zach.;
- kościół parafialny pw. św. Mikołaja w Królewie wzniesiony na miejscu poprzedniego ryglowego, który na początku XIX w. ze względu na swój zły stan, został rozebrany i zastąpiony nową budowlą w 1820 r., wieżę dobudowano od zachodu w 1844 r. Kościół orientowany, wzniesiony z cegły, na planie prostokąta, z murowaną, czworoboczną, kilkunastokondygnacyjną wieżą nakrytą stożkowym hełmem;
- kościół filialny pw. Matki Boskiej Królowej Polski w Starym Polu zbudowany został w 1879 r. dla wspólnoty ewangelickiej, po II wojnie światowej przeszedł w ręce katolików. Wzniesiony na planie prostokąta, orientowany, z sygnaturką w szczycie zachodnim, do elewacji północnej przylega kruchta. Wnętrze kościoła wypełnia XVIII-wieczne, bogato zdobione wyposażenie: dwukondygnacyjny ołtarz główny, ambona, malowana empora i prospekt organowy;
- Kaplica Kościoła Chrześcijan Baptystów w Malborku powstała w 1910 roku na potrzeby miejscowej gminy. Wzniesiona w stylu historyzującym, nawiązującym do form gotyku, z elementami modernizmu, murowana z cegły w wątku krzyżowym, z tynkowanymi detalami architektonicznymi (blendy szczytów, pola blend okiennych, gzyms cokołowy). Założona na planie zbliżonym do prostokąta, z aneksem przybudówki, dwukondygnacyjna, na wysokim podpiwniczeniu, kryta dachem dwuspadowym.

Obiekty rezydencjonalne

- zespół dworsko-parkowy w Lisewie, złożony z dworu (k. XVIII w., przebudowany po 1900 r.), budynku mieszkalnego przy ul. 10 Marca 46 (3 ćw. XIX w.), spichlerza (pocz. XIX w., przebudowany XX w. i po 1936 r.), zespół 4 budynków folwarcznych (XIX/XX w.) oraz parku (poł. XIX w.). Dwór bez wyraźnych cech stylowych, ze skromnym detalem architektonicznym w postaci gzymsów wieńczących, opasek okiennych oraz ozdobnego trójkątnego szczytu nad ryzalitem w elewacji frontowej – w swojej formie nawiązującego do

skromnych wzorów klasycystycznych. Murowany z cegły, otynkowany, na planie prostokąta, z późniejszymi dobudówkami od wschodu i północy, kryty dachem naczółkowym. W elewacji tylnej przeszklona weranda, nad nią ryglowa lukarna ze snycerskimi zdobieniami, w oknach witraże z elementami secesji, drzwi do ogrodu o formach secesyjnych;

- pałacyk miejski usytuowany przy ul. 17 Marca 32 w Malborku – wzniesiony w stylu klasycystycznym, zakomponowany został jako założenie z niewielkim parkiem usytuowanym na jego tyłach.

Obiekty użyteczności publicznej

- gotycki ratusz wzniesiony w latach 1365–1380 w miejscu wcześniejszego ratusza, rekonstruowany w końcu XV wieku i w 1901 roku przez Conrada Steinbrechta;

- Szpital Jerozolimski z XVI w., od początku istnienia aż do 1945 r. pełnił rolę przytułku, zniszczony przez Szwedów został odbudowany, po II wojnie światowej pełnił funkcje mieszkalne;

- Szkoła Łacińska zbudowana w 1352 przez wielkiego mistrza Winricha von Kniprode, od 2 połowy XVI wieku do 1864 roku funkcjonowała tu szkoła, przebudowywana na przestrzeni wieków uległa pożarowi w 1899 rok. Rok później odbudowano obiekt na magazyn. Ponownie zniszczony w 1945 roku. Ostatecznie odbudowana w l. 2011-2014;

- Horst-Wessel Schule przy ul. 17 Marca 4 w Malborku z l. 1865-1866. Gimnazjum malborskie, powołane do życia w 1860 roku, znajdowało się początkowo w średniowiecznym budynku Szkoły Łacińskiej na Starym Mieście. Parę lat później rozpoczęto budowę gmachu na rogu obecnych ulic 17 Marca i Witosza. Ukończono go w 1866 roku. Jego historyzująca architektura z neogotyckimi elementami dekoracyjnymi została zastosowana w Malborku jako jedna z pierwszych. W 1927 roku w gmachu umieszczono szkołę podstawową św. Jana. Na początku lat 30-tych XX wieku nadbudowana została zachodnia część budynku. Od 1937 roku istniała tu Horst-Wessel-Schule, szkoła podstawowa dla chłopców. W 1945 roku budynek nie doznał poważniejszych zniszczeń. Po jego odbudowie i adaptacji, umieszczono tu w 1946 roku Publiczną Średnią Szkołę Zawodową, przemianowaną później na Zespół Szkół Zawodowych nr 4. Obecnie budynek zaadoptowano na potrzeby Sądu Rejonowego;

- Luisenschule przy ul. 17 Marca 6 w Malborku z 1874 r. Szkoła założona w 1805 roku przez pastora Wilhelma Ludwiga Haeblera, początkowo prywatna, od 1807 roku miejska Szkoła dla Dziewcząt, przez wiele lat mieściła się w różnych domach oraz w budynku dawnej Szkoły Łacińskiej. W 1865 roku, Szkoła Luizy (Luisenschule), bo tak już się wówczas nazywała, została przeniesiona do części pomieszczeń gimnazjum. Wkrótce też rozpoczęto budowę osobnego obiektu, ukończoną w 1874 roku. Powstał gmach na rzucie prostokąta w neogotyckiej stylistyce. Na jego bryłę składały się dwie boczne części ryzalitowe (zamknięte prostymi szczytami) i część środkowa (z małymi podwójnymi okienkami poddasza). Ostateczny kształt Szkoła Luizy uzyskała w latach 1905-1906 przez dobudowanie gmachu pomiędzy główną częścią a salą ćwiczeń, gdzie na piętrze zlokalizowano przestronną aulę. Po II wojnie światowej umieszczono tu szkołę ogólnokształcącą;

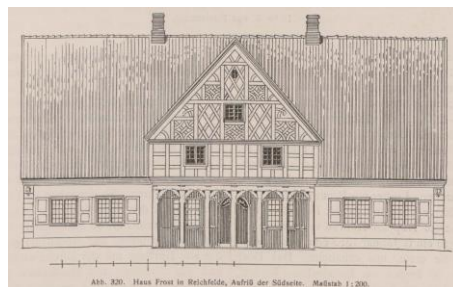
- budynek poczty w Malborku przy ul. Poczty Gdańskiej z l. 1898 – 1922, wzniesiony w stylu niemieckiego neogotyku, należał do typowych realizacji tego typu obiektów w Rzeszy Niemieckiej. W 1945 roku budynek główny został doszczętnie zniszczony, zachowały się z niego jedynie wypalone mury. Po odbudowie i rekonstrukcji dachu do dzisiaj budynek pełni funkcje dla jakich został zbudowany. W jego skład wchodzi: budynek główny, budynek telekomunikacji, garaże i mur ceglany współczesny z odcinkiem muru z XIX w.;

- budynek poczty w Starym Polu przy ul. Sienkiewicza wzniesiony został pod koniec XIX wieku w stylu neogotyckim, pomiędzy torami a ulicą biegnącą wzdłuż torów. Obiekt murowany z cegły, elewacje częściowo tynkowane, bogato zdobiony ceglany detalem architektonicznym. Dach kryty dachówką holenderką. Swoje pierwotne funkcje pełni do dziś;

- budynek banku przy ul. 17 Marca 43 w Malborku wzniesiony został około 1910 roku w stylu eklektycznym z elementami neobarokowymi. Murowany z cegły, otynkowany, na planie litery „L”. Nakryty dachem mansardowym. Elewacja frontowa bogato zdobiona, zaakcentowana przez trójosiowy pseudoryzalit zwieńczony wklęsło-wypukłym szczytem, zdobionym po bokach potężnymi wolutami.

Obiekty mieszkalne i gospodarcze

- dom podcieniowy w Złotowie (nr 20/24) wzniesiony ok. 1741 r. (data z płyty mosiężnej z gmerkiem żuławskim znalezionej na poddaszu domu), chociaż według Bernharda Schmida budynek ten powstał dla Johanna Gabriela Preussa, który żył w latach 1756-1802⁹⁰. Pierwotnie drewniany, pod koniec XVIII w. prawdopodobnie po pożarze, korpus przebudowano z cegły lecz z ryglową konstrukcją podcienia i szczytu⁹¹. Spłonął częściowo w 2014 r., odbudowany w l. 2015-2021. Dom wzniesiony został w konstrukcji mieszanej: parter murowany z cegły, otynkowany, podcień oraz szczyty poddasza w konstrukcji ryglowej, kryty dachówką esówką, wystawka nad podcieniem wsparta na siedmiu słupach ze snycersko zdobionymi mieczami;

Dom podcieniowy w Złotowie⁹²

- dom podcieniowy w Kleciu (nr 4) wzniesiony ok. połowy XVIII wieku przez cieślę Dawida Zimmermanna⁹³. Budynek dwukondygnacyjny, kryty dachem dwuspadowym, w ścianie szczytowej od strony południowo-zachodniej ryglowy podcień wsparty na 9 słupach ze snycersko zdobionymi mieczami. Po stronie północnej dobudówka XIX-wieczna. Bogato kształtowana dekoracja ryglowa szczytu podcienia;

Dom podcieniowy w Kleciu⁹⁴

- dom podcieniowy w Nowym Stawie przy ul. Gdańskiej 11 wzniesiony w 1820 r.⁹⁵, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, z ryglowym podcieniem wspartym na sześciu słupach;

- dom podcieniowy w Kławkach (nr 8) z końca XVIII w., przebudowany w 1839 r., w 1934 r. remontowany⁹⁶, drewniany w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na planie prostokąta, z frontowym podcieniem o bogato zdobionej konstrukcji ryglowej wypełnionej otynkowaną cegłą, dachy dwuspadowe kryte holenderką, na początku 2014 r. został rozebrany w celu translokacji, jednak do tej pory nie został odtworzony;

Dom podcieniowy w Kławkach⁹⁷

- dom podcieniowy w Bystrzu (nr 5/7) wzniesiony w 1819 r. przez Jakuba Jamueta⁹⁸, drewniany, ściany w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, otynkowane, z podcieniem frontowym w konstrukcji ryglowej, wypełnionej cegłą, wspartym na dziesięciu słupach ze snycersko zdobionymi mieczami;

- dom podcieniowy w Lasowicach Wielkich (nr 12) zbudowany w 1837 r.; w 1881 r. poddany nadbudowie i rozbudowie, podczas której od frontu dobudowano podcień w konstrukcji ryglowej⁹⁹;

⁹⁰ B. Schmid, Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg, Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen, Danzig 1919, s. 257-258;

⁹¹ Hasło „Złotowo” z serwisu Zabytek.pl, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-227353> [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp: 4.02.2023 r.];

⁹² Dom podcieniowy w Złotowie – rysunek z B. Schmid, Die Bau- und Kunstdenkmäler..., s. 257;

⁹³ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. oprac. A. Milkiewicz, 1995 r.;

⁹⁴ Dom podcieniowy w Kleciu – fotografia z Die Denkmalpflege in Westpreußen in den Jahren 1932 bis 1935. 18 Bericht an der Herrn Oberpräsidenten der Provinz Westpreußen erstattet von Bernhard Schmid Provinzialkonservator für den Regierungsbezirk Westpreussen, Königsberg 1936, S. 25, Tafel 5, opublikowana w pracy M. Prarata, Architektura wiejska w granicach Prus Zachodnich jako przedmiot zainteresowań naukowych i konserwatorskich do lat 40 XX w., w: AUNC, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XLV, Toruń 2014, s. 219;

⁹⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. oprac. W. Chruszczyńska, 1981 r.;

⁹⁶ Karta zielona. Dom nr 8, Kławkki, autor: nn, 1959 r., uzup. L. Krzyżanowski, 1964 r.; Karta zielona, Dom podcieniowy nr 8, Kławkki, autor: J. Domagała, 1965 r.;

⁹⁷ Dom podcieniowy w Kławkach – fotografia z Die Denkmalpflege in Westpreußen in den Jahren 1936 bis 1940. Von Dr Bernhard Schmid Provinzialkonservator für den Regierungsbezirk Westpreussen, Königsberg 1940, Abb 8, opublikowana w pracy M. Prarata, Architektura wiejska w granicach Prus Zachodnich jako przedmiot zainteresowań naukowych i konserwatorskich do lat 40 XX w., w: AUNC, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XLV, Toruń 2014, s. 219;

⁹⁸ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. oprac. G. Makowska, 1981;

⁹⁹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom podcieniowy, Lasowice Wielkie, autor: J. Domino, 1995 r.;

- dom podcieniowy w Lasowicach Małych (nr 20) wzniesiony w 1805 r. Według projektu Piotra Loewena, częściowo przebudowany w pocz. XX w., gruntownie remontowany w 1967 r.¹⁰⁰, założony na planie prostokąta, drewniany na ceglanej podmurówce, parterowy, pośrodku wschodniej elewacji podcień: ryglowa wystawka wsparta na sześciu czworobocznych słupach, na frontowej belce podcienia napis „ABRAHAM DICKA BAU HERR ANNO 1805 PETER LOEWEN BAU MEISTER”. Z domu pozostały ruiny;
- dom podcieniowy w Świerkach (nr 37) zbudowany w 1744 roku według projektu budowniczego Georga Pöck'a. W 1955 r. rozebrano zniszczony drewniany siedmiosłupowy podcień przy ścianie frontowej¹⁰¹. Budynek murowany z cegły, częściowo otynkowany, dwukondygnacyjny, z górną kondygnacją w konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą, podpiwniczony, drzwi frontowe dwuskrzydłowe, ozdobione płycinami, ceglana przybudówka pochodzi z końca XIX w., w sieni zachowana klasycystyczna klatka schodowa;
- dom podcieniowy w Pordenowie (nr 36) wzniesiony został w 1811 r. zapewne wraz z całym gospodarstwem, rozbudowany w 4 ćwierci XIX w. – nadbudowano wówczas ściankę kolankową oraz dobudowano nowy podcień, elewacje bez cech stylowych z elementami klasycyzmu (kolumny podcienia w stylu tokańskim)¹⁰².
- dom w Lichnowkach 11 (ob. nr 46) wzniesiony w 2 ćw. XIX w., murowany z cegły, otynkowany, kryty dachem naczółkowym, na osi elewacji frontowej ryglowa lukarna. Elewacje zwieńczone wydatnym gzymsiem. Naroża lukarny ujęte pilastrami z kompozytowymi głowicami, podobne pilastry zdobiły niegdyś elewację budynku,
- dom w Malborku przy ul. Solskiego 3 wzniesiony w 1894 r.¹⁰³, drewniany, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na kamiennej podmurówce, opierany deskami, kryty dachem dwuspadowym o mocno wysuniętych okapach, które w szczytach posiadają wiatrownice zdobione snycerką, elewacje zdobione snycersko, przy oknach okiennice, w połaci dachowej nad elewacją frontową lukarna z drewnianym balkonem – również z bogatą snycerką;
- dom w Lichnowach przy ul. Lachowicza 21/23 powstał w 2 poł. XIX w.¹⁰⁴, drewniany w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, z dachem dwuspadowym krytym holenderką. Wzniesiony na rzucie prostokąta z przeszkloną werandą od południa. Elewacje symetryczne z bogatym detalem snycerskim;
- dom w Malborku przy ul. Dworcowej 3 z lat 1855-1879¹⁰⁵, powstał w okresie rozwoju przestrzennego miasta związanego z budową dworca i linii kolejowej, wzniesiony w konstrukcji drewnianej, na ceglanych fundamentach, parter w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, poddasze w konstrukcji ryglowej. Brak informacji dla kogo dom został zbudowany, ale wiemy, że w 1914 r. należał do rentiera Otto Zitzlaffa, a w 1935 r. nieruchomość przeszła w ręce rodziny Dembeck.
- zagroda w Staryni, której budynki powstały w 1 ćw. XX w. jako jednorodny zespół, w skład którego wchodzi: budynek mieszkalny oraz dwa budynki gospodarcze – obora i stodoła. Usytuowane w luźnym ciągu zabudowy wiejskiej. Budynek mieszkalny murowany z cegły licówki, na planie litery „T”, dwukondygnacyjny, nakryty dachami dwuspadowymi (dachówka holenderka), kondygnacje części południowej – pełne, druga kondygnacja części północnej w formie poddasza doświetlonego małymi okrągłymi oknami. Elewacje zdobione tynkowanym detalem (gzymsy, opaski okienne, parapety wsparte na ozdobnych wspornikach). Budynki gospodarcze (obora ze spichlerzem i stodoła) usytuowane w głębi działki, murowane z cegły licówki, na planie prostokąta kryte dachami dwuspadowymi (holenderka), w szczycie stodoły płycina z inicjałami „BB” i datą „1922”, w szczycie obory płycina z datą „1921”;
- spichlerz z zespołu dworsko-parkowego w Lisewie w konstrukcji szachulcowej, przestrzenie pomiędzy ryglami wypełnione cegłą licówką, jedynie ściana zachodnia murowana w całości, zdobiona ząbkowymi gzymsami międzykondygnacyjnymi i sterczynami po bokach szczytu;
- budynki gospodarcze z zespołu dworsko-parkowego w Lisewie murowane z cegły licówki z otworami drzwiowymi i okiennymi zwieńczonymi łukami odcinkowymi, zdobione gzymsami ząbkowymi i sterczynami w szczytach;

¹⁰⁰ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom podcieniowy, Lasowice Małe 20 (d. 12), autor: J. Labenz, 1993 r.;

¹⁰¹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny – dawny dom podcieniowy, Świerki, autor: M. Jonakowski, 1995 r.;

¹⁰² Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny – dom podcieniowy, Pordenowo nr 36, autor: Jerzy Domino, 1995 r.;

¹⁰³ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom mieszkalny, Malbork-Kałdowo, ul. Solskiego 3, autor: J. Gzowski, 1991 r.;

¹⁰⁴ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Lichnowy ul. Lachowicza 21/23, autor: M. Gawryluk, 1991 r.;

¹⁰⁵ datowanie ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-274068> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];

- willa przy ul. Kościuszki 54 w Malborku wzniesiona około 1870 r. w stylu klasycystycznym, pierwotnie zakomponowana wraz z niewielkim parkiem
- willa przy ul. Żeromskiego 36 w Malborku wzniesiona w 3 ćw. XIX w. w stylu klasycystycznym, pierwotnie zakomponowana wraz z niewielkim parkiem.
- kamienica przy ul. 17 Marca 21 w Malborku z końca XIX w., wzniesiona w stylu eklektycznym z elementami neobarokowymi;
- kamienica przy ul. 17 Marca 22 w Malborku z lat 90-tych XX w., wzniesiona w stylu eklektycznym, z czerwonej cegły z tynkowanym detalem architektonicznym;
- kamienica przy ul. 17 Marca 25 w Malborku z około 1900 r., wzniesiona w stylu eklektycznym z elementami secesji, z czerwonej cegły z tynkowanym detalem architektonicznym;
- kamienica przy ul. 17 Marca 26/27 w Malborku z około 1910 r., wzniesiona w stylu eklektycznym z elementami secesji;
- kamienica przy ul. Grunwaldzkiej 19 z około 1910 r., wzniesiona w stylu eklektycznym z elementami neogotyku;
- kamienica przy ul. Grunwaldzkiej 28 w Malborku z przełomu XIX/XX w., wzniesiona w stylu eklektycznym;
- kamienica przy ul. Konopnickiej 3 w Malborku z końca XIX w., wzniesiona w stylu eklektycznym z elementami neogotyku, z żółtej cegły licowej z detalem z czerwonej cegły;
- kamienica przy ul. Mickiewicza 26 w Malborku z początku XX w., budynek bezstylowy, ale o reprezentacyjnym charakterze podkreślonym przez monumentalne kolumny podpierające balkony,
- kamienica przy ul. Mickiewicza 36 w Malborku z początku XX w., wzniesiona w stylu neogotyckim, z czerwonej cegły licowej z pasami z glazurowanej, zielonej cegły;
- kamienica przy ul. Mickiewicza 70 w Malborku z końca XIX w., wzniesiona w stylu eklektycznym z elementami neorenesansu i neogotyku, z żółtej cegły licówki z dekoracją z czerwonej cegły;
- kamienica przy ul. Mickiewicza 82 w Malborku z około 1900 r., wzniesiona w stylu eklektycznym z elementami neogotyku, z czerwonej cegły licowej z pasami z glazurowanej, zielonej cegły;
- kamienica przy ul. Poczty Gdańskiej 3 w Malborku z 1899 r., wzniesiona w stylu eklektycznym z elementami neogotyku, z czerwonej cegły licowej z pasami z glazurowanej, zielonej cegły;
- budynek mieszkalny przy ul. Armii Krajowej 83 w Malborku z 1910 r., wzniesiony w stylu secesyjnym, z czerwonej cegły z tynkowanym detalem architektonicznym,
- budynek mieszkalny przy ul. Armii Krajowej 92 w Malborku z końca XIX w., wzniesiony w stylu neogotyckim, elewacja frontowa z czerwonej cegły licówki;
- budynek mieszkalny przy ul. Kościuszki 6 w Malborku z 1900 r., wzniesiony w stylu secesyjnym;
- budynek mieszkalny przy ul. Mickiewicza 20 w Malborku z końca XIX w., wzniesiony w stylu neobarokowym;
- budynek mieszkalny przy ul. Mickiewicza 21 w Malborku z końca XIX w., wzniesiony w stylu neogotyckim, z czerwonej cegły licówki;
- budynek mieszkalny przy ul. Mickiewicza 27 z przełomu XIX/XX w., wzniesiony w stylu neogotyckim, z czerwonej cegły licówki;
- budynek mieszkalny przy Pl. Słowiańskim 8 w Malborku z końca XIX w., wzniesiony w stylu neoklasycystycznym z elementami neogotyckimi i secesyjnymi;
- budynek mieszkalny przy ul. Poczty Gdańskiej 2 z lat 90-tych XIX w., wzniesiony w stylu eklektycznym z elementami neogotyku, z czerwonej cegły licówki;
- budynek mieszkalny przy ul. Sienkiewicza 60 w Malborku z czwartej ćwierci XIX w., wzniesiony w stylu neobarokowym;

- budynek mieszkalny przy ul. Słowackiego 80 w Malborku z końca XIX w., wzniesiony w stylu neoklasycystycznym, z misternym detalem architektonicznym;
- budynek mieszkalny przy ul. Słowackiego 85 w Malborku z początku XX w., bezstylowy, z elementami neogotyku, z czerwonej cegły licowej z pasami z glazurowanej, zielonej cegły;
- budynek mieszkalny przy Pl. Słowiańskim 10 w Malborku z drugiej połowy XIX w., wzniesiony w stylu eklektycznym z elementami neoklasycystycznymi;
- willa przy ul. Obrońców Westerplatte 37 w Nowym Stawie z l. 20-tych XX w.;
- dom przy ul. Sienkiewicza 40 w Malborku z przełomu XIX i XX w.,
- budynek mieszkalny przy ul. Armii Krajowej 19 w Malborku z l. 1850-1870.

C. Dzieła budownictwa obronnego

- zespół zamkowy w Malborku wzniesiony przez Zakon Krzyżacki w okresie od 3 ćwierci XIII w. do połowy XV w. Zespół ten składa się z: Zamku Wysokiego z kościołem Najświętszej Maryi Panny i kaplicą grobową św. Anny, gdaniskiem, wieżami Kleszą i Wróblą; z Zamku Średniego (oddzielonego od Zamku Wysokiego murem i fosą) z kaplicą św. Bartłomieja, Wielką Komturią, Infirmerią, Wielkim Refektarzem, Pałacem Wielkich Mistrzów, Refektarzem Letnim, Refektarzem Zimowym, wieżą Kurzą Nogą; z Zamku Niskiego (przedzamcza) z Karwanem, kaplicą św. Wawrzyńca oraz szeregiem zabudowań gospodarczych.
- średniowieczne obwarowania miejskie z Bramą Garncarską wzniesioną w XIV w. i Bramą Mariacką wzniesioną około połowy XIV w., w stylu gotyckim.

D. Obiekty techniki

- Młyn Górny z XV w. usytuowany w znacznej odległości od średniowiecznego miasta – na południe od centrum, reprezentuje styl gotycki z bogato zdobionymi elewacjami;
- zespół dworca kolejowego (budynek dworca, peron I, budynek ekspedycji towarowej, szalet) w Malborku z l. 1880-1900. Nowy dworzec istniejący do dziś oddano do użytku w 1890 roku. Budynek dworca zbudowano w stylu neogotyckim, murowany z cegły licówki, założony na planie wydłużonego prostokąta. Elewacje bogato zdobione detalem architektonicznym, dekorowane dodatkowo cegłą glazurowaną. Budynek ekspedycji z ok. 1900 r. murowany, ze ścianą kolankową w konstrukcji szachulcowej, budynek szaletu z ok. 1900 r. murowany, ściana poddasza o konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą;
- wieża ciśnień przy ul. Dworcowej w Malborku wzniesiona w 1901 r., bez cech stylowych. Wolnostojąca, usytuowana pomiędzy ul. Dworcową a torami kolejowymi, w pobliżu mostu drogowego. Wieża, murowana, otynkowana, cokół na planie koła, powyżej ośmioboczny trzon z nadwieszoną głowicą, kryta dachem ośmospadowym, z niewielką latarnią. We wnętrzu zachowany zbiornik wodny i metalowy piec węglowy oraz stalowe, kręcone schody;
- wieża ciśnień przy Pl. Słowiańskim wzniesiona w 1905 r., neogotycka, zbudowana przez firmę "Windschild & Langelott KG", w głowicy mieści się zbiornik na wodę o pojemności 500 m³. Wieża wymurowana jest z cegły licówki, na wysokim, ośmiobocznym, kamiennym cokole, trzon w kształcie walca rozczłonkowany wąskimi pilastrami. Wnętrze trójkondygnacyjne, kondygnacje jednoprzestrzenne z zachowanym i czynnym zbiornikiem wodnym i klatką schodową z kręconymi schodami. Wieża nakryta wysokim ośmospadowym dachem, zwieńczonym chorągiewką z datą „1905”;
- wieża ciśnień wraz z budynkiem stacji pomp w Nowym Stawie – budowę sieci wodociągowej rozpoczęto w 1914 r., samą wieżę ciśnień ukończono w 1921 r., swoją rolę pełniła do 1965 r., do czasu wybudowania Centralnego Wodociągu Żuławskiego i uruchomienia nowej stacji wodociągowej. Wieża jest murowana z cegły licówki, na planie koła, we wnętrzu znajduje się zbiornik na wodę - metalowy, nitowany, o pojemności 150 m³,
- cukrownia w Starym Polu zaczęła powstawać w 1880 roku jako inwestycja spółki rodzinnej. Kolejne etapy rozbudowy następowały w latach 1890-1910 oraz 1920-1940. Jako pierwsze powstały obiekty wyparek, krajalnic, hydroforu, wapniarni oraz produktowni, a także innych części niezbędnych do produkcji. W 1885 r. zespół obejmował 10 domów ze 190 mieszkańcami. Jako pierwszy powstał dom przy dzisiejszej ul. Bema. Około 1890 roku zbudowano domy dyrektora, naczelnego inżyniera oraz stacyjnych na terenie cukrowni. W następnych latach wzniesiono małe domy pracownicze na północ od zespołu i dom mieszkalny na

zachodnim krańcu terenu (ok. 1900 r.). Przez cały ten okres trwała rozbudowa części przemysłowej cukrowni. Po wojnie zakład został upaństwowiony. Architektura zespołu nie posiada wyraźnych cech stylowych, z wyjątkiem neogotyckiej wieży;

- zespół słodowni w Nowym Stawie, słodownia powstała w latach 1881-1890, składa się z budynków suszarni słoju, stacji wodnej, zamaczalni, magazynu jęczmienia, warsztatu, budynku administracyjnego, południowej ściany magazynu lodu i murowanego ogrodzenia. Prawdopodobnie pozostałość najstarszej zabudowy stanowi budynek administracyjny, który powstał na pocz. XX w. Kompleksowa modernizacja przeprowadzona w latach 1927-1930 wiązała się z ogrodzeniem terenu oraz budową budynku suszarni słoju, stacji wodnej, zamaczalni, magazynu jęczmienia. Budynek warsztatu powstał w 1930 r. Większość budynków słodowni wzniesiona została w stylu neogotyckim z wyraźnym nawiązaniem do średniowiecznej architektury obronnej. Odnaleźć tu możemy również obiekty o cechach eklektycznych i modernistycznych.

E. Cmentarze

- cmentarz przykościelny przy kościele parafialnym pw. św. Mateusza w Nowym Stawie powstał prawdopodobnie w XV w. Teren dawnego cmentarza stanowi integralne otoczenie kościoła, założony na planie nieregularnego wieloboku, otoczony murem ceglany z 2 połowy XIX w. od pn.-wsch., z bramą w pn. narożniku. Najstarszy istniejący nagrobek pochodzi z 1861 r., dawna kompozycja przestrzenna jest nieczytelna. Teren cmentarza porasta drzewostan złożony z lip, jesionów, dębów i świerków;

- cmentarz przykościelny w Mątowach Wielkich (gm. Miłoradz) założony prawdopodobnie w XIV w., na planie nieregularnego czworoboku, w północno-zachodniej części działki gotycki kościół, a w południowo-zachodnim narożniku – murowana kostnica, groby w rzędach orientowane, zadrzewienie wzdłuż granic działki. Najstarszy nagrobek z 1885 r.;

- cmentarz przykościelny w Borętach (gm. Lichnowy) założony najprawdopodobniej w czasie budowy kościoła pw. św. Katarzyny w XIV w., obecny kształt działki, na którym jest położony, pochodzi z regulacji dziewiętnastowiecznych. Na cmentarzu znajdują się nieliczne historyczne nagrobki i płyty nagrobne, całość otacza starodrzew;

- cmentarz przykościelny w Lasowicach Wielkich (gm. Malbork) pochodzi z początku XVIII w., orientowany wzdłuż osi pn.-pd., bez podziału na kwatery, nagrobki ułożone rzędami wokół kościoła, najstarsze zachowane dwa nagrobki pochodzą sprzed 1939 r., wzdłuż granic działki starodrzew, zachowała się furtka z przełomu XIX/XX w.;

- cmentarz przykościelny w Gnojewie (gm. Miłoradz) założony w XIX w., najstarsze zachowane nagrobki pochodzą z 1 poł. XX w., z dawnego założenia cmentarza zachowała się zieleń wysoka w postaci szpaleru lip i dębów tworzących zachodnią granicę działki, szpaleru jesionów przy granicy wschodniej. Cmentarz otoczony współczesnym ogrodzeniem, od zachodu brama cmentarna z 2 połowy XIX w.,

- cmentarz ewangelicki w Gnojewie (gm. Miłoradz) położony wokół gotyckiego kościoła – powstał najprawdopodobniej na miejscu wcześniejszego katolickiego cmentarza po przekazaniu kościoła protestantom w 1818 r., układ nagrobków obecnie nieczytelny, nieliczne zachowane sugerują układ rzędowy, zachowany starodrzew w postaci szpalerów wzdłuż granic działki, od zachodu do kościoła prowadzi krótka aleja lipowa, nagrobki zachowane szczątkowo;

- cmentarz przykościelny w Myszewie (gm. Nowy Staw) powstał prawdopodobnie w czasie budowy kościoła około połowy XIV w., w późniejszym okresie przejęty przez gminę ewangelicką, był przez nią użytkowany do 1945 r., kiedy to przeszedł w ręce katolików. Na cmentarzu zachowały się pojedyncze nagrobki – najstarszy z 1880 r., zachował się liczny drzewostan otaczający teren cmentarza oraz aleja lipowa w zachodniej jego części, na cmentarz prowadzi ceglana brama z przełomu XIX/XX w.;

- cmentarz przykościelny w Królewie (gm. Stare Pole) powstał w czasie budowy pierwszego kościoła tj. w XV w., dzisiejszy kształt pochodzi z czasów dziewiętnastowiecznej regulacji, z najstarszych nagrobków zachowały się jedynie dwie rokokowe stele po południowej stronie kościoła i metalowy krzyż przy pn.-wsch. narożniku świątyni, od strony wschodniej i częściowo północnej ogrodzony murem z pocz. XX w., drzewostan stanowią brzozy otaczające teren cmentarza od strony wschodniej i częściowo północnej, świerki od strony północnej i zachodniej oraz pojedyncze jesiony od strony południowej;

- cmentarz przykościelny w Miłoradzu powstał w czasie budowy kościoła tj. około 1400 r., zachowały się nieliczne nagrobki pochodzące sprzed 1945 r. w postaci pojedynczych płyt nagrobnych, tablic i obudów, drzewostan wokół granic cmentarza składa się z lip i jesionów;
- cmentarz przykościelny w Krzyżanowie, powstał w czasie budowy pierwszego kościoła tj. w 1 poł. XIV w., otoczony ceglany murem, założony jest na planie nieregularnego wielokąta, jego kształt nie zmienił się od średniowiecza, ale pierwotne rozplanowanie i układ kwater są niemożliwe do odtworzenia. Zachowały się nieliczne mogiły i nagrobki wzdłuż zachodniego odcinka muru i w północnej części cmentarza, m.in.: klasycystyczna stela z 1796 r., profilowany słupek z 1740 r., neogotyckie żeliwne krzyże (1825-1889). Częściowo zachował się również starodrzew (klony wzdłuż zachodniej granicy, jesiony przy granicy południowej i kasztanowce w północnej części);
- cmentarz przykościelny w Starym Polu powstał prawdopodobnie w 1638 r. po wybudowaniu pierwszego kościoła ewangelickiego. Założony na planie zbliżonym do prostokąta z kościołem w części północnej. Od wejścia usytuowanego w pobliżu kościoła wiedzie przez cały cmentarz aleja lipowa, dodatkowo drzewa obsadzone zostały wzdłuż jego granic. Nagrobki usytuowane w układzie rzędownym, w większości orientowane, najstarsze pochodzą z końca XIX w. i początku XX w.;
- cmentarz menonicki w Stogach (gm. Malbork) z około połowy XVIII w. - największy cmentarz tego wyznania na Żuławach, użytkowany był prawdopodobnie do końca II wojny światowej, ostatnie pochówki pochodzą z lat 1938-39, układ przestrzenny podzielony na dwie części różniące się kompozycją i funkcją: na mniejszej usytuowany był Dom Modlitwy (Bettenhaus), na większej, podzielonej na sześć kwater, chowano zmarłych;
- cmentarz menonicki w Szaleńcu (gm. Stare Pole) z przełomu XVIII i XIX w. użytkowany do okresu międzywojennego: najstarszy nagrobek pochodzi z 1806 r., najmłodszy z 1914 r., niewielkich rozmiarów, założony na planie trapezu, pierwotny układ przestrzenny słabo czytelny, najprawdopodobniej posiadał aleję o kierunku wschód – zachód (zachowane stare lipy), która dzieliła go na dwie kwatery, mniejszą południową i większą północną;
- cmentarz menonicki w Pogorzałej Wsi (gm. Miłoradz) z XVIII w., najstarsze nagrobki (żeliwne krzyże) z 1807 r. i 1882 r., zachowały się metalowe ogrodzenia wokół czterech grobów, obudowy grobów z lat 1899-1920, na cmentarzu znajduje się obelisk z datą „1794-1870”;
- cmentarz menonicki w Starej Wiśle (gm. Miłoradz) z XVIII w., położony wśród pól, pierwotny układ przestrzenny słabo czytelny, zachowany starodrzew i część nagrobków.

F. Parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni

- park z zespołu dworsko-parkowego w Lisewie (gm. Lichnowy) z 1 ćwierci XIX w. z wykorzystaniem wcześniejszego zadrzewienia, typu krajobrazowego zaprojektowany został pomiędzy frontem dworu a drogą wiejską, sięgając w głąb parceli przy południowej ścianie dworu;
- teren przy Banku Spółdzielczym w Malborku (park przy siedzibie Łoży Masońskiej) przy ul. 17 Marca 32 w Malborku z 3 ćwierci XIX w., pierwotny układ kompozycyjny niezachowany, nielicznie zachowany starodrzew (lipy i klony) jako obsadzenia graniczne działki;
- ogród (park przydomowy) przy ul. Bażyńskiego 1 w Malborku, o swobodnej kompozycji;
- skwer / plac zabaw (park z placem zabaw) przy ul. Curie – Skłodowskiej (na południe od budynku nr 11) w Malborku z początku XX w., skwer złożony z lip;
- skwer w kompleksie koszarowym nr 1662(w zespole koszar 152 pułku piechoty) przy ul. 17 Marca 20 w Malborku z początku XX w., zachowany układ kompozycyjny, z alejkami i ścieżkami, starodrzew lipowy, klonowy, pojedyncze egzemplarze modrzewia i brzozy;
- skwer (alejka, luźno nasadzone lipy) przy ul. Jagiellońskiej (na południe od budynku nr 79 A) w Malborku z początku XX w.;
- skwer (Bornplatz), alejka, nasadzenia zieleni wysokiej przy ul. Reymonta w Malborku z początku XX w. złożone z lip;
- park w zespole d. Seminarium Nauczycielskiego (skwer i boisko sportowe należące do Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego) przy ul. Jagiellońskiej 94 w Malborku z ostatniej ćwierci XIX w.;

- teren przy Domu Dziecka i Rodziny „Na Skarpie” (plac zabaw, boisko sportowe);
- park przy schronisku młodzieżowym przy ul. 500-lecia 23 w Malborku z początku XX w.;
- teren przy Szkole Podstawowej nr 2 (boisko sportowe) - park w zespole zajazdu „Zum Burgschlochen” przy ul. Głowackiego 2 w Malborku z końca XIX w.;
- park północny (park miejski) w rejonie ulic Portowej (od zachodu) i Ciepłej (od południa) w Malborku z początku XX w., o swobodnej kompozycji;
- nasadzenia zieleni wysokiej, lipy, kasztanowce przy ul. Struga w Malborku z początku XX w.;
- park w Lichnowkach Pierwszych 1 (gm. Lichnowy) z początku XX w., o formach krajobrazowych;
- park przy ul. Osiedlowej 1 w Parchowie (gm. Lichnowy) z 2 połowy XIX w., o formach krajobrazowych;
- park przydomowy w Grobelnie 68 (gm. Malbork) z 4 ćwierci XIX w.,
- park przydomowy w Kałdowie, obok nr 12 (gm. Malbork) z 4 ćwierci XIX w.,
- park w Kamienicy 2d (gm. Malbork) z przełomu XIX i XX w.,
- park przydomowy w Kraśniewie 21 (gm. Malbork) z 4 ćwierci XIX w.
- park przydomowy w Kraśniewie 29 (gm. Malbork) z około 1900 r.,
- relikty parku przydomowego w Kraśniewie 60 (gm. Malbork) z 1910 r.,
- park siedliskowy w Stogach 4 (gm. Malbork) z około 1900 r.,
- park przydomowy w Stogach 46 (gm. Malbork) z końca XIX w.,
- założenie parkowe z Tragaminie 25 (gm. Malbork) z 2 połowy XIX w.,
- aleja kasztanowców związana z majątkiem Piaski (Gut Sandhof) przy ul. Wojska Polskiego w Malborku z końca XIX w.,
- aleja kasztanowców do stacji kolejowej w Lisewie Malborskim (gm. Lichnowy) przy ul. 10-tego Marca z końca XIX w.;
- aleja lipowa w Gnojewie (gm. Miłoradz) z końca XIX w., w pasie drogi gminnej nr 217005G d. relacji Kończewice-Gnojewo (obecnie droga stanowi połączenie wsi Gnojewo z drogą krajową nr 22), drzewa mocno porażone jemiolą, częściowo wypady starych drzew lub wycinka, nie uzupełnione;
- aleja lipowa w Kaczynosie (gm. Stare Pole) z 2 połowy XIX w., główna droga wiejska, na odcinku od centrum w kierunku na północ, częściowo wypady starych drzew lub wycinka, nie uzupełnione, poza terenem zabudowy aleja uzupełniana różnymi gatunkami drzew (m.in. brzoźami);
- aleja w Kleciu (gm. Stare Pole) z k. XIX w., droga wiejska prowadząca ze wschodu na zachód, częściowo wypady starych drzew lub wycinka, nie uzupełnione;
- aleja lipowo-jesionowa Kławkach (gm. Stare Pole) z końca XIX w., przy głównej drodze wiejskiej, częściowo wypady starych drzew lub wycinka, nie uzupełnione;
- aleja lipowa w Królewie (gm. Stare Pole) z 2 połowy XIX w., przy głównej drodze wiejskiej, częściowo wypady starych drzew lub wycinka, nie uzupełnione;
- aleja w Lasowicach Małych (gm. Malbork) z końca XIX w., droga wiejska wysadzona obustronnie lipami, klonami, jesionami oraz dębami, częściowo wypady starych drzew lub wycinka, nie uzupełnione;
- aleja lipowa w przy ul. Gdańskiej w Nowym Stawie z końca XIX w., drzewa o koronach kształtowanych w kule, przy wyjeździe z miasta drzewa o swobodnie ukształtowanych koronach;
- aleja lipowa w przy ul. Mickiewicza w Nowym Stawie z początku XX w., po pd.-wsch. stronie drzewa z koronami kształtowanymi w kule, po pn.-zach. o swobodnym pokroju korony, duże wypady starych drzew po stronie pn.-zach., nie uzupełnione;
- aleja w Złotowie (gm. Stare Pole) z XIX w., droga wiejska wysadzona obustronnie lipami, klonami, jesionami oraz dębami, częściowo wypady starych drzew lub wycinka, nie uzupełnione;

- szpaler w Janówce (gm. Stare Pole), pięć jesionów przy północnej granicy posesji nr 5 oraz sześć kasztanowców przy przebiegającej tu drodze wiejskiej – po jej północnej stronie;
- szpaler lipowy w Kaczynosie (gm. Stare Pole) z 2 połowy XIX w., główna droga wiejska, od wjazdu do wsi ze strony południowej do centrum układu osadniczego, gdzie zlokalizowany jest dawny cmentarz ewangelicki, drzewa zaatakowane przez jemiolę;
- szpaler wierzbowy Królewie (gm. Stare Pole) z przełomu XVIII/XIX w., nad korytem Starego Nogatu;
- aleja lipowa w Trampowie (gm. Nowy Staw) z początku XX w. częściowo wypady starych drzew lub wycinka, nie uzupełnione.

5.2.4. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome z terenu powiatu malborskiego wpisane do rejestru zabytków to wyposażenie: kościoła parafialnego pw. św. Jana Chrzciciela w Malborku, kościoła pw. św. Jerzego i Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Malborku, kościoła parafialnego pw. św. Józefa w Malborku-Kałdowie, kościoła parafialnego pw. św. Katarzyny w Borętach, kościoła parafialnego pw. Matki Bożej Wniebowzięcia w Kończewicach, kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja w Królewie, kościoła parafialnego pw. św. Barbary w Krzyżanowie, kościoła parafialnego pw. św. Urszuli w Lichnowach, kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja w Lisewie Malborskim, kościoła parafialnego pw. św. Piotra i Pawła w Mątowach Wielkich, kościoła parafialnego pw. św. Michała Archanioła w Miłoradzu, kościoła filialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Myszewie, kościoła parafialnego pw. św. Mateusza w Nowym Stawie, kościoła parafialnego pw. św. Jerzego w Starej Kościelnicy, kościoła filialnego pw. Matki Bożej Królowej Polski w Starym Polu, kaplicy grobowej rodziny Wunderlich w Starym Polu, kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja w Pogorzałej Wsi.

Na wyposażenie kościołów składają się zabytki o różnorodnej stylistyce od gotyku, poprzez renesans, manieryzm, barok, po neogotyk: ołtarze główne i boczne, ambony, chrzcielnice, stalle, epitafia, płyty nagrobne, malarstwo i rzeźba, empory, prospekty organowe wraz z instrumentami, świeczniki wiszące, feretrony, szaty liturgiczne i złotnictwo.

Ponadto wyposażenie sakralne z kościoła pw. św. Bartłomieja Apostoła w Świerkach znajduje się w wojewódzkiej ewidencji zabytków ruchomych.

Zabytki ruchome zgromadzone w ww. obiektach sakralnych posiadają bardzo wysoką klasę artystyczną; jest to m.in. ołtarz główny w Nowym Stawie, zabytki gotyckie w kościołach w Malborku czy malowidło gotyckie „Ukrzyżowanie” w kościele w Krzyżanowie.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

Na terenie powiatu malborskiego znajdują się wyjątkowo cenne stanowiska archeologiczne w skali regionu i kraju. Odkryte jeszcze przez niemieckich badaczy w okresie międzywojennym stanowią do dzisiejszych czasów źródło cennych informacji na temat kształtowania się osadnictwa na terenie Żuław.

Cmentarzysko kultury wielbarskiej oraz osada wczesnośredniowieczna przy ul. Zagórnej w Malborku-Wielbarku - stanowisko to jest unikatowe w skali kraju i wyróżnia się na tle europejskim. Jego znaczenie dla nauki podkreśla fakt nazwania od miejsca, w którym zostało odkryte całej kultury archeologicznej (wielbarskiej). Odnaleziono tu zespół kilku wielkich cmentarzysk z pochówkami ciałopalnymi i szkieletowymi kultury oksywskiej i wielbarskiej oraz pozostałości jednowarstwowej osady kultury pomorskiej. Stanowisko w Malborku-Wielbarku ze względu na niezwykle bogatą i interesującą substancję zabytkową (świadczącą o bardzo szerokich kontaktach handlowych miejscowej ludności) oraz długi okres użytkowania jest jednym z najbardziej znaczących w całej środkowej Europie w kontekście badań nad okresem rzymskim.

Osada wielokulturowa w Kaczynosie, gm. Stare Pole - pierwsze informacje o stanowisku pochodzą z końca XIX w. Badania wykopaliskowe prowadzono w latach międzywojennych XX w. oraz w r. 1968 i 1970. Odnaleziono tu zabytki kultury pucharów lejkowatych i kultury rzucewskiej z okresu neolitu, ślady osadnictwa z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich oraz osadę wczesnośredniowieczną (XII-XIII w.). Wśród wielu innych cennych artefaktów na uwagę zasługuje szczególnie grób jamowy przykryty odwróconym dnem naczynia datowany na okres wpływów rzymskich.

Osada otwarta wielokulturowa i cmentarzysko płaskie w Kończewicach, gm. Miłoradz - pozostałości osadnictwa pochodzą ze schyłkowego neolitu, wczesnej epoki brązu i okresu późnośredniowiecznego, cmentarzysko datowane jest na epokę wczesnego żelaza oraz na okres późnolateński i rzymski. Stanowisko

położone jest na tzw. Lisiej Górze - zniszczonym, piaszczystym pagórku w widłach Wisły i Nogatu, w odległości około 2,5 km na północ od drogi Malbork – Tczew i około 3 km na pn.-wsch. od wsi Kończewice. Pierwotnie niewielkie wzniesienie zanikło wskutek długotrwałego wybierania pisaku. Powstałe w tym miejscu bagniste obniżenie zostało całkowicie zniwelowane poniżej poziomu okolicznych pól uprawnych.

Osada otwarta z okresu wpływów rzymskich w Lisewie, gm. Lichnowy - stanowisko datowane jest na okres od 2 poł. II do schyłku IV w. Położone około 2 km na południowy wschód od Lisewa Malborskiego, na polach uprawnych, po południowej stronie torów kolejowych. Podczas badań w 1970 r. znaleziono bogaty materiał zabytkowy.

Na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego 20% stanowisk archeologicznych zewidencjonowanych na terenie powiatu malborskiego objętych jest ochroną konserwatorską.

5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie powiatu znajduje się państwowe muzeum: Muzeum Zamkowe w Malborku, które udostępnia do zwiedzania m.in. Zamek Wysoki, Zamek Średni, Pałac Wielkich Mistrzów. Wewnątrz Zamku znajdują się wystawy stałe (wystawa archeologiczna, witrażu, rzeźb średniowiecznych, broni i uzbrojenia, bursztynu) oraz wystawy czasowe o różnorodnej tematyce. Zgromadzono tu kolekcje bursztynu, ceramiki, detalu architektonicznego, ekslibrisu, kafli, malarstwa, malboriana (grupa obiektów związana z miastem Malbork), mebli, metali zabytkowych, militariów, numizmatyczną, płyty i pomniki nagrobne, kolekcja rzeźby, gabinet rycin, kolekcja szkła artystycznego, zabytki techniki, kolekcja tkanin, kolekcja witraży.

Muzeum Miasta Malborka przy ulicy Kościuszki 54 w Malborku rozpoczęło działalność w 2018 r., działalność muzeum związana jest z ochroną oraz rozpowszechnianiem historii i kultury miasta i regionu, zabezpieczeniem i opracowywaniem zbiorów muzealnych, edukacją historyczną oraz promocją Malborka. Zgromadzono zbiory dotyczące miasta: pamiątki, fotografie, dokumenty i książki.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

17 października 2003 r. w Paryżu sporządzono Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Polska stała się jej sygnatariuszem 8 lutego 2011 r. Jest to pierwszy międzynarodowy traktat, który stwarza ramy prawne, administracyjne i finansowe umożliwiające prowadzenie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego i podnoszenia jego rangi. Stanowi zachętę dla krajów świata do dostrzegania wagi tego dziedzictwa i do otaczania go opieką. Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy w tym zakresie.

Przyjęcie przez nasze Państwo w/w Konwencji powinno skutkować podjęciem na poziomie nie tylko rządu, ale też samorządów działań ochronnych i działań mających na celu podniesienie świadomości na temat znaczenia dziedzictwa niematerialnego i promowania działań edukacyjnych na rzecz tego dziedzictwa. Wypełnienie tych zobowiązań polegać powinno na tworzeniu spisów regionalnego niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz angażowaniu w proces jego identyfikacji i ochrony grup, wspólnot i jednostek z nim związanych, a także organizacji pozarządowych. Dlatego też Powiat Malborski powinien tworzyć ramy do działania oraz podejmować współpracę z instytucjami zajmującymi się działalnością kulturalną w celu badania, dokumentowania i propagowania dziedzictwa niematerialnego ziemi malborskiej.

Kultura Żuław współtworzona była przez kilka, odmiennych pod względem kulturowym, etnicznym i wyznaniowym grup, bowiem przez wieki na te tereny napływali osadnicy z Polski, Niderlandów i Niemiec.

Ze względu na dramatyczne dzieje powojenne Żuław tj. wysiedlenie rdzennych mieszkańców i osiedlenie tutaj Ukraińców i Polaków z różnych regionów Polski, dziedzictwo niematerialne Olędrow zanikło.

Obecnie promocją kultury i tradycji regionu zajmuje się Zespół Pieśni i Tańca "Malbork" oraz Zespół Pieśni i Tańca Małe Żuławy ze Starego Pola.

Kultywowane są zwyczaje takie jak organizacja jasełek czy dożynek, które odbywają się w każdej gminie na terenie powiatu. Dożynki organizuje również Powiat Malborki.

Lokalna tradycja kulinarna regionu propagowana jest podczas różnego rodzaju festynów, kiedy to serwowane są potrawy regionalne, np. Żuławski Garnek Smaków w Szymankowie, Festiwal Smaku Wielkanocnego w Nowym Stawie.

Z zachowanych niematerialnych elementów dziedzictwa kulturowego pozostały nazwy geograficzne i historyczne (regionu – Żuławy Wielkie oraz nazwy większości miejscowości na terenie powiatu), są one nośnikami tradycji, świadectwem minionych pokoleń oraz historii i wielokulturowości regionu. Sposobem ich utrwalenia i zachowania jest możliwość wpisu do rejestru zabytków (art. 9 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.3.1. Pomnik Historii

Lp.	Obiekt	Data uznania za pomnik historii	Akt prawny
1.	Malbork – zespół zamku krzyżackiego	8.09.1994 r.	Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8.09.1994 r. w sprawie uznania za Pomnik Historii (Monitor Polski z 1994 r., Nr 50, poz. 420)

5.3.2. Lista światowego dziedzictwa UNESCO

Zamek krzyżacki w Malborku wpisany został na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO w 1997 r. na podstawie kryteriów II, III i IV.

5.3.3. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	nr rejestru zabytków	data wpisu do rejestru zabytków	gmina	miejscowość	adres	obiekt
1.	A-18	29.07.1948	m. Malbork	Malbork	Aleja Rodła	Brama Mariacka
2.	A-23	20.09.1949	m. Malbork	Malbork	ul. Starościńska 1	zespół zamku krzyżackiego
3.	A-59	17.02.1956	m. Malbork	Malbork	ul. Konopnickiej 36	Młyn Górny
4.	A-72	30.05.1957, 30.06.1994	Stare Pole	Krzyżanowo	Krzyżanowo	kościół parafialny pw. św. Barbary wraz z cmentarzem rzymskokatolickim, układem zieleni wysokiej; nagrobkami, murem cmentarnym, bramą i dzwonnica z 3 dzwonami
5.	A-73	30.05.1957	Stare Pole	Złotowo	Złotowo 20/24 (24, 24a)	dom
6.	A-74	30.05.1957	m. Malbork	Malbork	Stare Miasto 22	kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela
7.	A-77	12.06.1957	Miłoradz	Bystrze	Bystrze	kaplica cmentarna
8.	A-115	17.08.1959	m. Malbork	Malbork	Malbork	układ urbanistyczny Starego Miasta Malborka z terenem zamkowym
9.	A-127	02.12.1959, 27.07.1993	Miłoradz	Gnojewo	Gnojewo	kościół parafialny pw. św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza z cmentarzem
10.	A-131	04.12.1959	Lichnowy	Lisewo	Lisewo	kościół parafialny pw. św. Mikołaja
11.	A-171	05.04.1960	Miłoradz	Gnojewo	Gnojewo	kapliczka przydrożna

12.	A-179	08.04.1960	Stare Pole	Klecie	Klecie 4	dom
13.	A-277	19.12.1961	Nowy Staw	Nowy Staw	ul. Gdańska 11	dom
14.	A-278	19.12.1961	Stare Pole	Kławkki	Kławkki 8	dom
15.	A-283	23.02.1962	Miłoradz	Kończewice	Kończewice 42	kościół parafialny pw. Matki Bożej Wniebowzięcia
16.	A-284	27.03.1962	Miłoradz	Mątowy Wielkie	Mątowy Wielkie	kościół parafialny pw. św. Piotra i Pawła
17.	A-284	31.03.2016	Miłoradz	Mątowy Wielkie	Mątowy Wielkie 74	plebania, budynek gospodarczy, cmentarz przykościelny wraz z kostnicą i starodrzewem w granicach działek nr 141 i 145, obr. ewid. 0015
18.	A-285	27.03.1962, 09.06.1994	Miłoradz	Miłoradz	Miłoradz	kościół parafialny pw. św. Michała z cmentarzem, kostnicą, dzwonnica i zielenią wysoką
19.	A-286	27.03.1962, 08.05.2015, 11.06.2015	Nowy Staw	Nowy Staw	Plac Kardynała Stefana Wyszyńskiego 1	kościół parafialny pw. św. Mateusza Apostoła - po zewnętrznym obrysie murów wraz ze znajdującym się pod nim gruntem. Teren dawnego katolickiego cmentarza przykościelnego przy kościele parafialnym rzym.-kat. pw. św. Mateusza wraz ze znajdującym się na tym terenie: murem cmentarnym z bramą, relikwiami nagrobków (1,2,3,4,5,6) oraz starodrzewem
20.	A-287	27.03.1962	Miłoradz	Stara Kościelnica	Stara Kościelnica 31	kościół parafialny pw. św. Jerzego
21.	A-288	29.03.1962	m. Malbork	Malbork	Malbork	kościół parafialny pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy
22.	A-289	29.03.1962	m. Malbork	Malbork	Al. Armii Krajowej 68	Szpital Jerozolimski
23.	A-290	29.03.1962	m. Malbork	Malbork	Aleja Rodła	Brama Garncarska
24.	A-295	06.08.1962	m. Malbork	Malbork	Malbork	ratusz
25.	A-314	06.09.1962	m. Malbork	Malbork	Malbork	mury miejskie Starego Miasta Malborka
26.	A-329	11.09.1962	Miłoradz	Bystrze	Bystrze 5/7	dom
27.	A-812	17.11.1974	Lichnowy	Lichnowy	Lichnowy	kościół parafialny pw. św. Urszuli
28.	A-813	17.11.1974	Nowy Staw	Świerki	Świerki	kościół parafialny pw. św. Bartłomieja Apostoła
29.	A-814	17.11.1974, 22.06.1994	Nowy Staw	Myszewo	Myszewo	kościół filialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego wraz z cmentarzem, układem zieleni wysokiej i bramą
30.	A-815	17.11.1974	Malbork	Lasowice Wielkie	Lasowice Wielkie 12	dom
31.	A-816	17.11.1974	Malbork	Lasowice Małe	Lasowice Małe 20	dom
32.	A-818	17.11.1974	Nowy Staw	Świerki	Świerki 37	dom
33.	A-837	24.04.1975	Stare Pole	Królewo	Królewo	kapliczka przydrożna

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU MALBORSKIEGO NA LATA 2024-2027

34.	A-845	20.05.1976	Nowy Staw	Nowy Staw	Nowy Staw	układ urbanistyczny Nowego Stawu
35.	A-971	13.06.1979	m. Malbork	Malbork	ul. 17 Marca 32	pałac
36.	A-1033	02.09.1983	Lichnowy	Lichnówki	Lichnówki 11	dom
37.	A-1039	18.11.1983	Lichnowy	Boręty	Boręty	kościół parafialny pw. św. Katarzyny
38.	A-1239	01.08.1988	m. Malbork	Malbork	ul. Dworcowa 17	zespół dworca kolejowego (budynek dworca, peron I, budynek ekspedycji towarowej, szalec)
39.	A-1245	15.08.1988	Stare Pole	Szaleniec	Szaleniec	cmentarz menonicki
40.	A-1250	30.08.1988	Malbork	Stogi	Stogi	cmentarz menonicki
41.	A-1302	01.02.1990	m. Malbork	Malbork	ul. Stare Miasto 42	Szkoła Łacińska - ob. Młodzieżowy Dom Kultury
42.	A-1332	22.10.1990	m. Malbork	Malbork	Malbork	układ urbanistyczny wraz z zespołem budowlanym w rejonie ulic Chopina, Szymanowskiego, Wiślanej, Toruńskiej, Grudziądzkiej, Gen. St. Maczka (d. R. Luksemburg), Wołyńska (d. M. Fornalskiej), Ciepłej, Wiosennej, Warszawskiej, Lotniczej i Pomorskiej w Malborku
43.	A-1337	21.11.1990	m. Malbork	Malbork	Malbork	układ urbanistyczny wraz z zespołem budowlanym w rejonie ulic Żeromskiego, Kasprowicza, 17-ego Marca, Derdowskiego w Malborku
44.	A-1341	15.01.1991	Lichnowy	Lisewo	Lisewo	zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (dwór, budynek mieszkalny przy ul. 10 Marca 46, spichlerz, zespół 4 budynków folwarcznych, park)
45.	A-1346	18.02.1991	m. Malbork	Malbork	ul. Mickiewicza 36	kamienica
46.	A-1355	27.09.1991	Lichnowy	Starynia	Starynia 11	zagroda (dom, stodoła, obora)
47.	A-1357	09.11.1991	m. Malbork	Malbork	ul. Solskiego 3	dom
48.	A-1358	18.11.1991	Stare Pole	Stare Pole	ul. Marynarki Wojennej 2	zespół cukrowni - 36 obiektów wraz z terenem
49.	A-1360	10.01.1992	Lichnowy	Lichnowy	ul. Lachowicza 21-23	dom
50.	A-1385	07.06.1993	Nowy Staw	Nowy Staw	ul. Obrońców Westerplatte 37	willa
51.	A-1393	30.06.1993, 20.07.1993	Stare Pole	Stare Pole	Stare Pole	kościół filialny pw. Matki Boskiej Królowej Polski i cmentarz wraz z zachowanym układem zieleni wysokiej; historycznymi nagrobkami; kaplicą - mauzoleum i dzwonnica
52.	A-1395	27.07.1993	m. Malbork	Malbork	ul. Słowackiego 80	dom

53.	A-1396	28.07.1993	Malbork	Lasowice Wielkie	Lasowice Wielkie	kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła wraz z dzwonnica i cmentarzem przykościelnym
54.	A-1401	06.08.1993	m. Malbork	Malbork	ul. Żeromskiego 23	dom
55.	A-1402	06.08.1993	m. Malbork	Malbork	ul. Sienkiewicza 60	dom
56.	A-1403	12.08.1993	m. Malbork	Malbork	ul. Słowackiego 85	dom
57.	A-1404	12.08.1993	m. Malbork	Malbork	Aleja Armii Krajowej 83	dom
58.	A-1405	12.08.1993	m. Malbork	Malbork	Aleja Armii Krajowej 92	dom
59.	A-1406	12.08.1993	m. Malbork	Malbork	ul. Mickiewicza 26	dom - ob. hotel
60.	A-1410	03.09.1993	m. Malbork	Malbork	Plac Słowiański 8	dom
61.	A-1411	03.09.1993	m. Malbork	Malbork	ul. Mickiewicza 21	dom
62.	A-1412	03.09.1993	m. Malbork	Malbork	ul. Mickiewicza 70	dom
63.	A-1413	03.09.1993	m. Malbork	Malbork	Plac Słowiański 10	dom
64.	A-1423	22.10.1993	Miłoradz	Gnojewo	Gnojewo	kościół filialny pw. św. Szymona i Judy Apostołów wraz z dzwonnica; układem wysokiej zieleni cmentarnej i ogrodzeniem cmentarza
65.	A-1424	15.11.1993	m. Malbork	Malbork	ul. Sienkiewicza 40	dom
66.	A-1427	06.12.1993	m. Malbork	Malbork	ul. Mickiewicza 20	dom
67.	A-1430	09.12.1993	m. Malbork	Malbork	ul. Konopnickiej 3	dom
68.	A-1433	10.01.1994	m. Malbork	Malbork	ul. Mickiewicza 27	dom
69.	A-1434	14.01.1994	m. Malbork	Malbork	ul. Grunwaldzka 28	dom
70.	A-1435	25.01.1994	m. Malbork	Malbork	Plac Słowiański 15	wieża ciśnień
71.	A-1438	14.02.1994	Miłoradz	Pogorzała Wieś	Pogorzała Wieś	kościół parafialny pw. św. Mikołaja
72.	A-1440	21.02.1994	Lichnowy	Boręty	Boręty	ruina kościoła pw. św. Katarzyny wraz z otaczającym cmentarzem
73.	A-1442	03.03.1994	m. Malbork	Malbork	ul. Poczty Gdańskiej 1/ 17 Marca 38	zespół budynków Poczty i Telekomunikacji (budynek poczty; budynek telekomunikacji; budynek garaży; ogrodzenie)
74.	A-1443	15.03.1994	m. Malbork	Malbork	ul. 17 Marca 21	kamienica
75.	A-1444	15.03.1994	m. Malbork	Malbork	ul. 17 Marca 26/27	kamienica
76.	A-1455	29.04.1994	Nowy Staw	Nowy Staw	ul. Sportowa 1	wieża ciśnień wraz z przylegającym budynkiem stacji pomp
77.	A-1456	07.05.1994	m. Malbork	Malbork	ul. Jagiellońska 105	Kaplica Kościoła Chrześcijan Baptystów

78.	A-1457	27.05.1994	Stare Pole	Królewo	Królewo	kościół parafialny pw. św. Mikołaja wraz z otaczającym cmentarzem; układem zieleni wysokiej i murem cmentarnym
79.	A-1518	16.02.1995	m. Malbork	Malbork	ul. 17 Marca 25	dom
80.	A-1519	20.02.1995	m. Malbork	Malbork	ul. 17 Marca 22	dom
81.	A-1520	20.02.1995	m. Malbork	Malbork	ul. 17 Marca 43	budynek banku
82.	A-1522	21.02.1995	m. Malbork	Malbork	ul. Mickiewicza 82	dom
83.	A-1523	21.02.1995	m. Malbork	Malbork	ul. Poczty Gdańskiej 3-3A	dom
84.	A-1524	22.02.1995	m. Malbork	Malbork	ul. Kościuszki 54	dom - ob. budynek administracyjny (Dom Nauczyciela, siedziba ZNP i Biblioteki Pedagogicznej)
85.	A-1528	02.03.1995	m. Malbork	Malbork	ul. Poczty Gdańskiej 2	dom
86.	A-1529	03.03.1995	m. Malbork	Malbork	ul. 17 Marca 4 (ob. nr 3)	szkoła Horst-Wessel Schule, ob. Zasadnicza Szkoła Zawodowa nr 4
87.	A-1538	24.05.1995	Stare Pole	Stare Pole	ul. Sienkiewicza 5 (ob. nr 3)	budynek poczty wraz z oficyną gospodarczą i murowanym ogrodzeniem otaczającym podwórze
88.	A-1539	25.05.1995	Nowy Staw	Nowy Staw	Rynek Kościuszki	kościół poewangelicki
89.	A-1545	07.06.1995	m. Malbork	Malbork	ul. Kościuszki 6	dom
90.	A-1549	28.06.1995	m. Malbork	Malbork	ul. Dworcowa 23	wieża ciśnień
91.	A-1571	13.11.1995	Lichnowy	Pordenowo	Pordenowo 36	dom
92.	A-1584	25.03.1996	m. Malbork	Malbork	ul. 17 Marca 6	szkoła Luisenschule - ob. Zespół Szkół Ogólnokształcących (budynek główny; budynek środkowy z aulą, sala gimnastyczna)
93.	A-1774	21.02.1994	m. Malbork	Malbork	ul. Grunwaldzka 19	kamienica
94.	A-1854	13.10.2009	m. Malbork	Malbork	ul. Dworcowa 3	dom wraz z działką oraz bramą i furtką od strony pn.
95.	A-1929	08.04.2016	Nowy Staw	Nowy Staw	ul. Mickiewicza 27	zespół słodowni w Nowym Stawie wraz z budynkami suszarni słoju, stacji wodnej, zamaczalni, magazynu jęczmienia, warsztatu, budynkiem administracyjnym, południową ścianą magazynu lodu i murowanym ogrodzeniem oraz gruntem w granicach działki nr 67
96.	A-2005	13.02.2023	m. Malbork	Malbork	al. Armii Krajowej 19	budynek mieszkalny usytuowany na działce ewidencyjnej nr 8, obr. 0011 Malbork

5.3.4. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Obiekty	Formy ochrony konserwatorskiej
1.	Malbork kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela	zabytkowe wyposażenie sakralne z epoki gotyku, renesansu, manieryzmu, baroku i neogotyku, w skład którego wchodzi: zespół ołtarzy, ambona, dwie chrzcielnice, stalle, epitafia, płyty nagrobne, malarstwo i rzeźba sakralna, empora i organy, świeczniki wiszące, feretrony, szaty liturgiczne i złotnictwo	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 31.05.1975 r., 30.01.2006 r., 20.02.2006 r., 21.02.2006 r., 29.06.2006 r., pod nr B-159
2.	Malbork kościół parafialny pw. Św. Jerzego i Matki Bożej Nieustającej Pomocy	zabytkowe wyposażenie sakralne z epoki manieryzmu, baroku i eklektyzmu, w skład którego wchodzi: ołtarz główny, ambona, chrzcielnica, rzeźbiarska Grupa Ukrzyżowania, epitafium, empora wraz z malowidłami i prospekt organowy z instrumentem	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 21.07.2008 r., 30.09.2008 r., 25.10.2010 r., pod nr B-318
3.	Malbork-Kałdowo kościół parafialny pw. św. Józefa	zabytkowe wyposażenie sakralne z epoki gotyku, baroku, regencji i klasycyzmu, w skład którego wchodzi: ołtarz główny, ambona, dwie chrzcielnice, malowane stacje Drogi Krzyżowej, malarstwo sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 22.03.1993 r., pod nr B-244
4.	Boręty kościół parafialny pw. św. Katarzyny	zabytkowe nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 26.07.1982 r., pod nr B-189
5.	Kończewice kościół parafialny pw. Matki Bożej Wniebowzięcia	zabytkowe gotyckie i nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 11.07.1994 r. i 08.11.2011 r., pod nr B-251
6.	Królewo kościół parafialny pw. św. Mikołaja	zabytkowe nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 03.03.1972 r., pod nr B-82
7.	Krzyżanowo kościół parafialny pw. św. Barbary	zabytkowe nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 6.08.1983 r. i 4.04.1996 r., pod nr B-196
8.	Lichnowy kościół parafialny pw. św. Urszuli	zabytkowe gotyckie i nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 07.11.1995 r., pod nr B-260
9.	Lisewo Malborskie kościół parafialny pw. św. Mikołaja	zabytkowe gotyckie i nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 25.01.1994 r., pod nr B-81
10.	Mątowy Wielkie kościół parafialny pw. św. Piotra i Pawła	zabytkowe gotyckie i nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 24.09.2013 r., pod nr B-83
11.	Miłoradz kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła	zabytkowe nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 07.01.1989 r., pod nr B-217
12.	Myszewo kościół filialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	zabytkowe gotyckie i nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 10.07.2007 r., pod nr B-306
13.	Nowy Staw kościół parafialny pw. św. Mateusza	zabytkowe gotyckie i nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 21.12.2004 r., pod nr B-291
14.	Stara Kościelnica kościół parafialny pw. św. Jerzego	zabytkowe gotyckie i nowożytne wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 18.05.2009 r., pod nr B-321
15.	Stare Pole	zabytkowe gotyckie i nowożytne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków

	kościół filialny pw. Matki Bożej Królowej Polski	wyposażenie sakralne	ruchomych woj. pomorskiego z dn. 04.04.1996 r., pod nr B-265
16.	Stare Pole kaplicy grobowej rodziny Wunderlich	wyposażenie kaplicy	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 27.02.2019 r., pod nr B-379
17.	Pogorzała Wieś kościół parafialny pw. św. Jerzego	zabytkowe nowożytnie wyposażenie sakralne	ewidencja i wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. pomorskiego z dn. 31.05.2010 r., pod nr B-328

5.3.5. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	gmina	miejsowość	Funkcja-chronologia-kultura archeologiczna	data wpisu	nr rejestru
1.	Lichnowy	Lisewo	Osada otwarta z okresu wpływów rzymskich położona 1,5 km na pd.-wsch. od wsi i 1 km na pn.-wsch. od zabudowań PGR Lisewo	14.05.1971 r.	C-196
2.	Malbork	Malbork-Wielbark	Cmentarzysko datowane na okres wpływów rzymskich i osada z okresu wczesnośredniowiecznego przy ul. Zagórnej 4	5.12.1970 r.	C-149
3.	Miłoradz	Kończewice	Osada otwarta wielokulturowa (od neolitu po wczesną epokę brązu i okres późnośredniowieczny) i cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza i okresu późnolateńskiego i rzymskiego położone ok. 2 km na pn.-wsch. od wsi na tzw. Lisiej Górze	02.12.1972 r.	C-278
4.	Stare Pole	Kaczynos	Osada wielokulturowa użytkowana w młodszej epoce kamienia, epoce brązu, epoce żelaza, w okresie wczesnego i późnego średniowiecza	05.11.1970 r.	C-148

5.3.6. Parki kulturowe

Na terenie powiatu malborskiego nie utworzono dotychczas parków kulturowych.

Postuluje się utworzenie parków kulturowych dla następujących obszarów:

1. Cmentarzysko datowane na okres wpływów rzymskich i osada z okresu wczesnośredniowiecznego przy ul. Zagórnej 4 w Malborku-Wielbarku,
2. Zabytki przemysłowe w Nowym Stawie,
3. Wieś Stare Pole - zespół historycznej zabudowy wsi wraz z zespołem cukrowni,
4. Wieś Miłoradz - zespół historycznej zabudowy wsi wraz z zespołem kościoła parafialnego pw. Michała Archanioła,
5. Twierdza Malbork.

5.3.7. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Na terenie powiatu malborskiego 30% obszaru obłożone jest aktualnymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego.

Gmina Lichnowy nie posiada aktualnych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Rada Gminy Lichnowy podjęła 12 uchwał w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Uchwały te dotyczą sporządzenia planów miejscowych dla elektrowni wiatrowych, są to:

1. Uchwała Nr XLVIII/456/10 Rady Gminy Lichnowy z dnia 29 października 2010 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w obrębie Lisewo - „FARMA WIATROWA LISEWO”,
2. Uchwała Nr XLVIII/457/10 Rady Gminy Lichnowy z dnia 29 października 2010 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w obrębach: Boręty, Pordenowo, Lichnowy - „FARMA WIATROWA BORETY DRUGIE”,

3. Uchwała Nr XXX/223/2012 Rady Gminy Lichnowy z dnia 29.11.2012 roku o przystąpieniu do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego fragmentu obrębów geodezyjnych Lichnowy, Lichnowki, Lisewo, Starynia, i Szymankowo pod lokalizację elektrowni wiatrowych,
4. Uchwała Nr XLIX/394/2023 Rady Gminy Lichnowy z dnia 4 lipca 2023 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Lichnowy dla elektrowni wiatrowych (farma nr 1),
5. Uchwała Nr XLIX/395/2023 Rady Gminy Lichnowy z dnia 4 lipca 2023 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Lichnowy dla elektrowni wiatrowych (farma nr 2),
6. Uchwała Nr XLIX/396/2023 Rady Gminy Lichnowy z dnia 4 lipca 2023 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Lichnowy dla elektrowni wiatrowych (farma nr 3),
7. Uchwała Nr LVII/449/2024 Rady Gminy Lichnowy z dnia 26 lutego 2024 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Lichnowy dla elektrowni wiatrowych (farma nr 1),
8. Uchwała Nr LVII/450/2024 Rady Gminy Lichnowy z dnia 26 lutego 2024 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Lichnowy dla elektrowni wiatrowych (farma nr 2),
9. Uchwała Nr LVII/451/2024 Rady Gminy Lichnowy z dnia 26 lutego 2024 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Lichnowy dla elektrowni wiatrowych (farma nr 3),
10. Uchwała Nr LVII/452/2024 Rady Gminy Lichnowy z dnia 26 lutego 2024 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Lichnowy dla elektrowni wiatrowych (farma nr 4),
11. Uchwała Nr LVII/453/2024 Rady Gminy Lichnowy z dnia 26 lutego 2024 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Lichnowy dla elektrowni wiatrowych (farma nr 5),
12. Uchwała Nr LVII/454/2024 Rady Gminy Lichnowy z dnia 26 lutego 2024 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Lichnowy dla elektrowni wiatrowych (farma nr 6).

Miasto Malbork objęte jest planami miejscowymi w 50 %:

1. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów położonych w Malborku w kwartale ul. Zielenieckiej – Wojska Polskiego i rzeki Nogat (Uchwała Nr 114/XIV/99 Rady Miasta Malborka z dnia 2.12.1999 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej na obszarze planu,
2. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dzielnicy przemysłowej „Piaski II” w Malborku (Uchwała Nr 287/XXXIV/2001 Rady Miasta Malborka z dnia 5 lipca 2001 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
3. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obszaru dzielnicy Kałdowo (Uchwała Nr 369/XLIII/05 Rady Miasta Malborka z dnia 14 grudnia 2005 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
4. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego centrum miasta Malborka (Uchwała Nr 398/XLIX/02 Rady Miasta Malborka z dnia 25.07.2002 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
5. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu położonego w północnej części miasta Malborka (d. oczyszczalnia) (Uchwała Nr 90/XI/2003 r. Rady Miasta Malborka z dnia 28.08.2003 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,

6. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu położonego w dzielnicy Piaski przy ul. Wołyńskiej i Warszawskiej w Malborku (Uchwała Nr 187/XXV/2004 Rady Miasta Malborka z dnia 8.07.2004 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
7. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego rejonu ulic Al. Wojska Polskiego, Dalekiej, Dąbrowskiego, Toruńskiej i Andersa w dzielnicy Piaski (Uchwała Nr 188/XXV/2004 Rady Miasta Malborka z dnia 8.07.2004 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
8. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Słupecka II w Malborku (Uchwała Nr 335/XL/05 Rady Miasta Malborka z dnia 29.09.2005 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
9. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego centrum miasta Malborka – terenu położonego nad rzeką Nogat, wzdłuż murów obronnych Starego Miasta i Zamku (Uchwała Nr 368/XLIII/2005 Rady Miasta Malborka z dnia 14.12.2005 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
10. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Centrum miasta Malborka terenu położonego pomiędzy ulicami Mickiewicza, Sienkiewicza (obecnie Kościuszki), Kościuszki i Aleją Rodła (Uchwała Nr 378/XLIV/2005 Rady Miasta Malborka z dnia 29.12.2005 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej na obszarze planu,
11. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego pomiędzy ulicami: Zapolskiej, Słowackiego, Al. Sprzymierzonych, Rodziewiczówny, Armii Krajowej oraz Bażyńskiego w Malborku (Uchwała Nr XIV/107/2007 Rady Miasta Malborka z dnia 14.09.2007 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
12. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Centrum” oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru położonego w Śródmieściu miasta Malborka (Uchwała Nr XIV/108/2007 Rady Miasta Malborka z dnia 14.09.2007 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
13. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dzielnicy przemysłowej Piaski II w Malborku (Uchwała Nr XIV/109/2007 Rady Miasta Malborka z dnia 14.09.2007 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
14. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego rejonu centrum w Malborku (Uchwała Nr XLIII/369/10 Rady Miasta Malborka z dnia 21.01.2010 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
15. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego centrum miasta Malborka terenu położonego pomiędzy ulicami Mickiewicza, Kościuszki i Aleją Rodła (Uchwała Nr XLVII/442/2010 Rady Miasta Malborka z dnia 30.06.2010 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
16. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dzielnicy Piaski / Rakowiec w Malborku (Uchwała Nr LI/468/10 Rady Miasta Malborka z dnia 13.10.2010 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
17. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego centrum miasta Malborka – terenu Starego Miasta położonego w obrębie murów obronnych (Uchwała Nr LII/483/2010 Rady Miasta Malborka z dnia 5.11.2010 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
18. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dzielnicy Wielbark w Malborku (Uchwała Nr V/35/2011 Rady Miasta Malborka z dnia 10.02.2011 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,

19. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Słupecka II w Malborku (Uchwała Nr XVII/188/12 Rady Miasta Malborka z dnia 29.03.2012 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej na obszarze planu,
20. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Centrum miasta Malborka terenu położonego pomiędzy ulicami Mickiewicza, Sienkiewicza (obecnie Kościuszki), Kościuszki i Aleją Rodła (Uchwała Nr XVII/189/12 Rady Miasta Malborka z dnia 29.03.2012 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
21. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego II nitka mostu na rzece Nogat w Malborku (Uchwała Nr XVII/190/12 Rady Miasta Malborka z dnia 29.03.2012 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
22. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego pomiędzy ulicami Zapolskiej, Słowackiego, Al. Sprzymierzonych, Rodziewiczówny, Armii Krajowej oraz Bażyńskiego w Malborku uchwalonego uchwałą Nr XIV/107/2007 Rady Miasta Malborka (Uchwała Nr XXX/310/13 Rady Miasta Malborka z dnia 23.05.2013 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
23. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego rejonu Centrum w Malborku uchwalonego uchwałą Nr XLII/396/10 Rady Miasta Malborka z dnia 21.01.2010 r. oraz uchwałą Nr XLI/373/2009 z dnia 29.10.2009 r. (Uchwała Nr XXXV/339/13 Rady Miasta Malborka z dnia 26.09.2013 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
24. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Centrum miasta Malborka terenu położonego pomiędzy ulicami Mickiewicza, Sienkiewicza (obecnie Kościuszki), Kościuszki i Aleją Rodła (Uchwała Nr XL/375/2014 Rady Miasta Malborka z dnia 27.02.2014 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
25. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dzielnicy przemysłowej Piaski II w Malborku (Uchwała Nr VI/42/2015 Rady Miasta Malborka z dnia 19.03.2015 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
26. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu położonego w południowej części miast Malborka przy kanale Ulgi (Uchwała Nr IX/80/2015 Rady Miasta Malborka z dnia 30.06.2015 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
27. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla Rozbudowy Powiatowego Centrum Zdrowia w Malborku (Uchwała Nr XIII/118/2015 Rady Miasta Malborka z dnia 29.10.2015 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
28. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obszaru dzielnicy Piaski II w Malborku (Uchwała Nr XXXII/323/2017 Rady Miasta Malborka z dnia 18.05.2017 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej na obszarze planu,
29. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obszaru dzielnicy Wielbark w rejonie ulic Wejhera, Krótkiej i Głowackiego w Malborku (Uchwała Nr XXXV/378/2017 Rady Miasta Malborka z dnia 28.09.2017 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej na obszarze planu,
30. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu położonego w północnej części miasta Malborka „Strefa Przemysłowa przy ul. Dalekiej” (Uchwała Nr XXXVI/385/2017 Rady Miasta Malborka z dnia 26.10.2017 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej na obszarze planu.
31. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego osiedla Słupecka II w południowej części Malborka (Uchwała Nr XLIII/452/2018 Rady Miasta Malborka z dnia 14.06.2018 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,

32. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obszaru dzielnicy Kałdowo w Malborku (Uchwała Nr L/481/2018 Rady Miasta Malborka z dnia 11.10.2018 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
33. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla fragmentu Centrum miasta Malborka (Uchwała Nr XLIV/356/2022 Rady Miasta Malborka z dnia 31 marca 2022 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej.

Gmina Malbork objęta jest planami miejscowymi w 10%:

1. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego zespołu usługowo-turystycznego w gminie Malbork, obręb Nowa Wieś, miejscowość Wielbark (Uchwała Nr XXI/124/2000 Rady Gminy w Malborku z dnia 30 grudnia 2000 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
2. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów położonych w obrębach Szawałd, Lasowice Małe, Lasowice Wielkie, gmina Malbork (Uchwała Nr VI/52/2005 Rady Gminy Malbork z dnia 12 czerwca 2005 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
3. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu obejmującego działki Nr 168/14, 168/15, 168/18, 168/19, 168/20, 168/21, 168/22, 168/23, 168/24, 168/25 i 168/26, obręb Grobelno (Uchwała Nr XV/104/2007 Rady Gminy Malbork z dnia 18.12.2007 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej na obszarze planu,
4. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego na terenie gminy Malbork w części obrębów geodezyjnych: Kraśniewo i Nowa Wieś (Uchwała Nr XXXVII/318/2018 Rady Gminy Malbork z dnia 26.10.2018 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
5. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów inwestycyjnych w obrębie Nowa Wieś, arkusz 4, gmina Malbork (Uchwała Nr XIV/124/2020 Rady Gminy Malbork z dnia 25 maja 2020 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
6. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego zespołu usługowo-turystycznego w gminie Malbork dla terenu działki nr 1/7, arkusz mapy nr 5, obręb geodezyjny Nowa Wieś (Uchwała Nr XLII/329/2023 Rady Gminy Malbork z dnia 23 marca 2023 r.) – na obszarze planu występują strefy ochrony konserwatorskiej stanowisk archeologicznych objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
7. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu działek nr 96/11, 97/11 oraz części działek nr 96/5, 96/12 obręb Czerwone Stogi (Uchwała Nr XLIV/344/2023 Rady Gminy Malbork z dnia 16 czerwca 2023 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
8. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów inwestycyjnych w obrębie Nowa Wieś, arkusz 4, część II, gmina Malbork (Uchwała Nr XLVIII/372/2023 Rady Gminy Malbork z dnia 16 listopada 2023 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej.

Gmina Miłoradz objęta jest planami miejscowymi w 3%:

1. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla obszaru w obrębach geodezyjnych Gnojewo, Stara Kościelnica, Miłoradz, Mątowy Wielkie przeznaczonego na lokalizację elektrowni wiatrowych wraz z infrastrukturą techniczną w gminie Miłoradz (Uchwała Nr XXVI/210/2013 Rady Gminy Miłoradz z dnia 29 października 2013 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,

2. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w części obrębów geodezyjnych: Pogorzała Wieś i Mątowy Wielkie (Uchwała Nr XXXIII/209/2017 Rady Gminy Miłoradz z dnia 15 grudnia 2017 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
3. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla fragmentu miejscowości Gnojewo (Uchwała Nr VIII.49.2019 Rady Gminy Miłoradz z dnia 3 czerwca 2019 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej.

Gmina Nowy Staw objęta jest planami miejscowymi w 43%:

1. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla obszaru obejmującego część działek nr 16/2 i 18/2, położonych w obrębie nr 4 miasta Nowy Staw (Uchwała Nr 292/2006 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 30.01.2006 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej oraz obiektów zabytkowych na obszarze planu,
2. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego części wsi: Brzózki, Stawiec, Kącik, Pręgowo Żuławskie, Trępnowy (Uchwała Nr 338/2009 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 30.09.2009 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
3. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w obrębach: Świerki, Chlebówka, Martąg, Dębina, zwanego „Park Elektrowni Wiatrowych – zespół Świerki” (Uchwała Nr 474/2010 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 28.09.2010 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
4. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w obrębach: Mirowo, Brzózki, Chlebówka gmina Nowy Staw, zwanego „Park Elektrowni Wiatrowych – zespół Mirowo” (Uchwała Nr 475/2010 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 28.09.2010 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
5. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Nowy Staw w zakresie działki nr 71/3 położonej w obrębie Chlebówko (Uchwała Nr 355/LI/2014 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 28.01.2014 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej na obszarze planu,
6. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla części miejscowości Lipinka (Uchwała Nr 356/LI/2014 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 28.01.2014 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
7. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w obrębach: Tralewo, Laski, Dębina, Nowy Staw, Martąg (plan II) (Uchwała Nr 33/VII/2015 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 31.03.2015 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
8. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla części miejscowości Martąg (Uchwała Nr 163/XX/2016 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 26 kwietnia 2016 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej oraz obiektów zabytkowych na obszarze planu,
9. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla części miejscowości Świerki (Uchwała Nr 164/XX/2016 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 26 kwietnia 2016 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej oraz obiektów zabytkowych na obszarze planu,
10. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Gminy Nowy Staw dla działek nr 170/4 i 170/5 w obrębie Laski (Uchwała Nr 352/XLVIII/2018 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 27.02.2018 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
11. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Gminy Nowy Staw dla działek nr 13 i 3/180 w obrębie Lipinka (Uchwała Nr 353/XLVIII/2018 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 26.01.2018 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,

12. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Gminy Nowy Staw dla działki nr 1/7 w obrębie Świerki (Uchwała Nr 354/XLVIII/2018 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 27.02.2018 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej oraz obiektów zabytkowych na obszarze planu,
13. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla zachodniego fragmentu wsi Świerki (Uchwała Nr 355/XLVIII/2018 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 27 lutego 2018 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
14. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla fragmentu wsi Mirowo (Uchwała Nr 80/X/2019 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 25 czerwca 2019 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
15. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla fragmentu miasta Nowy Staw w rejonie ul. Obrońców Westerplatte (Uchwała Nr 187/XXVII/2020 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 25 sierpnia 2020 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
16. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla fragmentu miasta Nowy Staw w rejonie ul. Wita Stwosza i Gdańskiej (Uchwała Nr 239/XXXIII/2021 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 2 lutego 2021 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
17. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla działki nr 291 w obrębie Dębina (Uchwała Nr 343/XLVI/2022 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 22 marca 2022 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej oraz obiektów zabytkowych na obszarze planu,
18. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla fragmentu miasta Nowy Staw w południowym rejonie ul. Obrońców Westerplatte (Uchwała Nr 355/XLVIII/2022 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 12 maja 2022 r.) – na obszarze planu występuje budynek o wartościach historyczno- kulturowych współtworzący historyczny klimat miasta, dla którego sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
19. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla wsi Nidowo (Uchwała Nr 363/XLIX/2022 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 21 czerwca 2022 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
20. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla fragmentu wsi Myszewo (Uchwała Nr 364/XLIX/2022 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 21 czerwca 2022 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
21. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla fragmentu miasta Nowy Staw w rejonie ul. Młyńskiej i Słowackiego (Uchwała Nr 508/LXXIII/2023 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 12 grudnia 2023 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej.

Gmina Stare Pole objęta jest planami miejscowymi w 46%:

1. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla wsi Stare Pole i Krzyżanowo w gminie Stare Pole (Uchwała Nr XXVIII/213/2002 Rady Gminy w Starym Polu z dnia 7.10.2002 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
2. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla wsi Królewo w gminie Stare Pole (Uchwała Nr XXVIII/214/2002 Rady Gminy w Starym Polu z dnia 7.10.2002 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
3. Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla wsi Stare Pole i Krzyżanowo w gminie Stare Pole (Uchwała Nr XX/144/2008 Rady Gminy w Starym Polu z dnia 27.11.2008 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,

4. Miejscowy plan zagospodarowania dla obrębu geodezyjnego Ząbrowo (Uchwała Nr III/11/2010 Rady Gminy w Starym Polu z dnia 28.12.2010 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
5. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla obrębów geodezyjnych Janówka, Kaczynos, Kaczynos Kolonia, gmina Stare Pole (Uchwała Nr V/30/2011 Rady Gminy w Starym Polu z dnia 15.03.2011 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
6. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów w obrębach Szaleniec, Złotowo, Krzyżanowo, Kraszewo, Stare Pole i Królewo (Uchwała Nr XII/101/2012 Rady Gminy w Starym Polu z dnia 28.03.2012 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
7. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla obrębu geodezyjnego Ząbrowo, obejmującej działkę o nr ewid. 158 w Ząbrowie (Uchwała Nr V/44/2019 Rady Gminy Stare Pole z dnia 8 maja 2019 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
8. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla działek ewidencyjnych nr 356/1 oraz nr 356/2 obręb Stare Pole (Uchwała Nr XXXI/233/2022 Rady Gminy Stare Pole z dnia 28 lutego 2022 r.) – brak stref ochrony konserwatorskiej oraz obiektów zabytkowych na obszarze planu,
9. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla działek ewidencyjnych nr 82/1, 82/2, 82/3 (arkusz 2) obręb Królewo (Uchwała Nr XLV/339/2023 Rady Gminy Stare Pole z dnia 28 czerwca 2023 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
10. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla działki ewid. nr 162 obręb Stare Pole (Uchwała Nr XLV/340/2023 Rady Gminy Stare Pole z dnia 28 czerwca 2023 r.), – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej,
11. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla działki ewid. nr 489/2 obręb Stare Pole (Uchwała Nr XLV/341/2023 Rady Gminy Stare Pole z dnia 28 czerwca 2023 r.) – na obszarze planu występują obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską, dla których sformułowano zasady ochrony konserwatorskiej.

Określone w w/w planach miejscowych zasady ochrony konserwatorskiej są adekwatne do wartości zasobu kulturowego gmin i właściwie je chronią. Określają dokładnie przedmiot ochrony i zasady realizacji inwestycji przy zabytkowych obiektach i obszarach.

5.4. Zabytki na terenie powiatu ujęte w gminnych ewidencjach zabytków

Na terenie powiatu malborskiego w gminnych ewidencjach zabytków ujętych zostało łącznie 2531 zabytków nieruchomych: w tym układy urbanistyczne, ruralistyczne, zespoły zabudowy i obiekty nieruchome.

Gmina Lichnowy posiada Gminną Ewidencję Zabytków opracowaną w 2009 r. w postaci elektronicznej i w formie zbioru kart katalogowych (stanowiących wydruk z w/w elektronicznej bazy danych). Ze względu na to, że gminna ewidencja została sporządzona przed wejściem w życie Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661) karty adresowe nie zostały wykonane zgodnie z w/w przepisem. Należałoby wykonać aktualizację gminnej ewidencji zabytków w połączeniu z weryfikacją obiektów w terenie. W Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Lichnowy znajdują się 322 zabytki, wśród nich jest: 165 budynków mieszkalnych (przeważająca większość pochodzi z początku lub 1 ćw. XX w., znaczna ilość tego typu zabytków pochodzi z XIX w. przy czym większość z nich powstała w jego 2 połowie), 121 budynków gospodarczych, 17 zabytków techniki, 11 zabytków zieleni komponowanej (parki, aleje, cmentarze), 9 budynków użyteczności publicznej, 4 kościoły, 3 dwory, 2 ogrodzenia i bramy. Wśród zabytków gminy Lichnowy dominuje budownictwo mieszkalne wraz z towarzyszącymi mu zabudowaniami gospodarczymi. W przeważającej liczbie są to budynki murowane z cegły, w mniejszości są budynki wzniesione z czerwonej cegły licowej. Mało zachowało się drewnianych budynków mieszkalnych (około 30%). Wśród budynków gospodarczych w konstrukcji drewnianej przeważają stodoły. Kościoły, które znajdują się na obszarze gminy Lichnowy mają średniowieczną proveniencję, oprócz jednego z nich, który wzniesiony został

w l. 40-tych XIX w. w konstrukcji ryglowej. Szkoły budowane na tym terenie wznoszone były zarówno z czerwonej cegły licowej, jak i murowane i otynkowane - bez względu na czas powstania, nie posiadają tożsamyh form i rozwiązań projektowych. Charakterystycznymi zabytkami pasa nadwiślanego były niegdyś strażnice wałowe, z których na terenie gminy Lichnowy zachowała się jedna z pocz. XX w.

Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Lichnowy jest kompletny jeżeli chodzi o takie zabytki jak: dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, zieleń komponowaną i cmentarze. Brakuje natomiast pełnego rozpoznania takich zabytków jak: układy ruralistyczne. W Gminnej Ewidencji Zabytków nie ujęto również zabytków archeologicznych włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków, w której, zgodnie z kwerendą kart ewidencyjnych stanowisk archeologicznych w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku, znajduje się 46 stanowisk archeologicznych; są to zabytki osadnictwa (osady, ślady osadnicze, punkty osadnicze, osady jednodworcze) datowane od neolitu przez okres wpływów rzymskich, średniowiecze, po okres nowożytny, które stanowią większość tego zasobu. Wśród nich znalazła się wieś lokacyjna. Ponadto znaleziska luźne tj. siekierka kamienna i młot kamienny oraz szaniec ziemny z 1658 r. Z cmentarzysk rozpoznano na tym terenie do tej pory jedno – z okresu wpływów rzymskich.

Miasto Malbork posiada Gminną Ewidencję Zabytków Miasta Malborka opracowaną w postaci elektronicznej i w formie zbioru kart adresowych zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661). W Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Malborka znajdują się 1064 zabytki¹⁰⁶: wśród nich jest 8 układów przestrzennych z zespołami budowlanymi (w tym 3 wpisane zostały do rejestru zabytków), 950 obiekty architektury i budownictwa, 25 zespołów z komponowaną zielenią wysoką (parki, skwery, cmentarze), 7 miejsc pamięci, 27 zabytków techniki, zespół Zamku Malborskiego (z 47 obiektami).

Najcenniejszymi zabytkami na terenie miasta są zabytki architektury średniowiecznej, przede wszystkim zespół Zamku Krzyżackiego w Malborku, mury miejskie wraz z bramami i basztami, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzyciela, ratusz, Szkoła Łacińska.

Układy urbanistyczne ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków to:

- układ przestrzenny Starego Miasta w Malborku, w którego granicach znajduje się zespół zamkowy, mury obronne miasta, kościół i ratusz wraz z trzynastowiecznym układem ulic,
- układ przestrzenny wraz z zespołem budowlanym w granicach: od wschodu – oś ul. 17 Marca, od południa – oś ulicy Derdowskiego, od zachodu – granica posesji Przedszkola Bratek przy ul. Derdowskiego nr 3 oraz budynków przy ul. Kasprowicza nr 1, 2, 3 i 10, od północy – oś ulicy Żeromskiego z zabudową z lat 20-tych XX w.,
- układ przestrzenny wraz z zespołem budowlanym ulic: Chopina, Szymanowskiego, Wiślanej, Toruńskiej, Grudziądzkiej, R. Luksemburg, M. Fornalskiej, Ciepłej, Wiosennej, Warszawskiej, Lotniczej i Pomorskiej – ze zróżnicowaną zabudową pochodzącą z lat 20-30-tych XX w. i starszą z pocz. XX w.,
- układ urbanistyczny z zespołem zabudowy obszaru centralnego Śródmieścia Malborka obejmujący rejon w granicach: ul. 17 Marca od przecięcia z ul. Żeromskiego do przecięcia z ul. Grunwaldzką (zabudowa po wschodniej stronie ulicy), ulica Grunwaldzka do przecięcia z ul. A. Mickiewicza, granica wschodnia obejmująca zabudowę po obu stronach ul. Mickiewicza do przecięcia ul. Żeromskiego, granica północna wzdłuż ulicy Żeromskiego do przecięcia z ul. 17 Marca – tzw. Kwartał Urzędniczy z zabudową mieszkaniową i usługową pochodzącą z przełomu XIX i XX w.,
- układ urbanistyczny z zespołem zabudowy obszaru południowo-wschodniego Śródmieścia Malborka w rejonie ulic: Orzeszkowej (granica północna obejmująca zabudowę po obu stronach ulicy Sienkiewicza (skrajna północna część strefy), od zachodu ulica Sienkiewicza i część ulicy Konopnickiej do przecięcia z ulicą Kraszewskiego, granicę południową stanowią zabudowa po obu stronach ulicy Kraszewskiego (z fragmentem historycznej zabudowy po obu stronach ulicy do ulicy Fałata) do przecięcia z ul. Sikorskiego i od wschodu ul. Sikorskiego do przecięcia z ul. Orzeszkowej - z zabudową mieszkaniową i usługową pochodzącą z przełomu XIX i XX w.,

¹⁰⁶ stan na 25.05.2017 r., dane pochodzą ze strony Miasta Malborka, <http://bip.malbork.pl/m,415,gminna-ewidencja-zabytkow-miasta-malborka.html> [dostęp: 4.02.2023 r.];

- układ urbanistyczny z zespołem zabudowy w rejonie Centrum Malborka obejmujący obszar w granicach: od północy Aleja Rodła do przecięcia z ul. 17 Marca, od wschodu ulica 17 Marca do przecięcia z ul. S. Żeromskiego, dalej na południe wzdłuż obszaru wpisanego do rejestru zabytków, dalej ulica J. Słowackiego do ulicy ul. G. Zapolskiej, od zachodu skarpa nad Nogatem – z zabudową oświatową, usługową i mieszkalną z przełomu XIX i XX w.,
- układ urbanistyczny północnego Śródmieścia Miasta Malborka, w otoczeniu obszaru Starego Miasta – z cennymi układami zieleni i zabudową zarówno administracyjną, jak i mieszkalną pochodzącą z różnych epok,
- układ urbanistyczny z zabudową w rejonie ulic: Głównej, Brukowej, Tczewskiej, Ceglanej, Krzywej i L. Solskiego w dzielnicy Kałdowo w Malborku wraz z obszarem ochrony ekspozycji czynnej i biernej zespołu zamkowego obejmujący zabudowę wzdłuż ulicy Wałowej – z zabudową mieszkalną z przełomu XIX i XX w., reprezentowaną zarówno przez budynki murowane jak i drewniane.

W zabudowie miasta Malborka dominuje zabudowa mieszkalna, która posiada zróżnicowane cechy stylistyczne i czas powstania (od poł. XIX w. do lat 30-tych XX w.). Liczną grupę reprezentują także budynki użyteczności publicznej, do której zaliczyć można budynki urzędów (w tym poczty), sądów, szkół, przedszkoli, żłobków, hoteli, banków, szpitali, przychodni oraz zespół dworca kolejowego, reprezentujące architekturę historyzmu z elementami neostylów (neogotyck, neorenesans, neobarok, neoklasycyzm) i secesję. Liczną grupę zabytków stanowią również budynki koszarowe.

Wśród zieleni komponowanej wymienić należy parki, skwery, tereny zielone towarzyszące budynkom użyteczności publicznej, jak również cmentarze (baptystów, wojenny, żołnierzy Armii Czerwonej, Żydowski, belgijski, katolickie). Zabytki techniki reprezentowane są przez obiekty elektrowni Rakowiec, zespół cukrowni miejskiej, wieże ciśnień, budynki warsztatów kolejowych, warsztat samochodowy, mosty i wiadukty, stacje trafo.

Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Malborka jest bogaty, jednak zgodnie z tym, co napisano w „Programie Opieki nad Zabytkami Miasta Malborka na lata 2021-2024” może ulec zmianie ze względu na utratę wartości zabytkowych czy rozbiórkę niektórych obiektów oraz brak nieobjętych do tej pory ochroną konserwatorską obiektów i obszarów m.in. historycznej zabudowy występującej w południowo-wschodniej dzielnicy miasta tzw. Międzytorza. W wykazie tym brakuje również stanowisk archeologicznych, które zostały wpisane do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Na terenie miasta Malborka w wojewódzkiej ewidencji zabytków, zgodnie z kwerendą kart ewidencyjnych stanowisk archeologicznych w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku znajdują się 54 stanowiska archeologiczne. Wśród nich znajduje się jedno z najważniejszych na terenie Polski – zespół cmentarzysk kultury wielbarskiej przy ul. Zagórnej w Malborku-Wielbarku (szczegółowo omówione w rozdziale 5.5) oraz teren zamku malborskiego – zespół zamkowy, relikty architektury, urządzenia produkcyjno-gospodarcze. Jeszcze jedno cmentarzysko znajduje się w dzielnicy Piaski – jest to cmentarzysko grobów skrzynkowych z okresu halsztackiego. Ponadto ochroną objęte zostały zabytki związane z osadnictwem (osady, ślady osadnicze, punkty osadnicze) datowane od epoki neolitu, poprzez okres wpływów rzymskich, średniowiecze, po okres nowożytny. Największą grupę reprezentują zabytki epoki średniowiecza, wśród nich np. magazyn garncarski.

Gmina Malbork posiada Gminną Ewidencję Zabytków opracowaną w postaci elektronicznej i w formie zbioru kart adresowych zgodnie z wyżej cytowanym Rozporządzeniem, w której znajduje się 270 zabytków; wśród nich jest 109 budynków mieszkalnych, 78 budynków gospodarczych, 11 budynków mieszkalno-gospodarczych, 9 zagród holenderskich, 21 zespołów z komponowaną zielenią wysoką, parków i cmentarzy, 15 bram i ogrodzeń, 8 obiektów sakralnych, 7 obiektów techniki, 1 układ ruralistyczny, 1 zespół architektoniczny, dawne remizy, 2 szkoły. Najstarsze obiekty ujęte w ewidencji zabytków pochodzą ze średniowiecza, jest to najmniejsza grupa zabytków, kolejne również nieliczne datowane są na 1 poł. XIX w., 3 i 4 ćw. XIX w., najliczniejsza grupa pochodzi z okresu lat 1900-1920, dosyć licznie jest reprezentowany okres międzywojenny. W zabudowie gminy Malbork dominuje zabudowa mieszkalna wraz z towarzyszącymi jej budynkami gospodarczo-inwentarskimi i spichlerzami. Większość tych obiektów to budynki murowane, pochodzące najczęściej z okresu od 3 ćwierci XIX do 3 dekady XX w. Wśród budynków gospodarczych drewniane konstrukcje wykorzystywano w większości do budowy stodoł oraz spichlerzy. Pojawiają się tu również budynki użyteczności publicznej. Przykładem takiej zabudowy jest dawny posterunek celny w Cisach z lat 20-tych XX w., budynki szkół ludowych w Kraśniewie z 1900 r. i Nowej Wsi Malborskiej z 1928 r., czy budynek dawnego zajazdu Sanssouci w Grobelnie z końca XIX wieku. Znaleźć można również zespoły obiektów architektury militarnej jak fort IV, bateria stała i schron artylerzystów Twierdzy Malbork, zabytki

techniki, jak: budynek remizy w Stogach z końca XIX w., zespół dworca kolejowego w Stogach z 1900 r., budynek młeczarni w Kraśniewie z okresu 1900-1905 r., czy zabytki hydrotechniki jak śluza i zaporę ziemną w Szonowie z okresu pomiędzy 1913 a 1915 rokiem, a także budynek wodociągów w Nowej Wsi Malborskiej z lat 1915-1920. Znaczącą grupą zabytków gminy Malbork są nekropolie, tj.: osiemnastowieczny cmentarz menonicki w Stogach, cmentarz ewangelicki w Lasowicach Wielkich z 1843 r. oraz XIX-wieczny cmentarz w Kraśniewie. Do grupy tej należą również cmentarze przykościelne, jak: katolicki, parafialny z 1896 r. w Lasowicach Wielkich oraz cmentarz z 1 połowy XX w. w Kraśniewie. Wymienić należy także kościoły: parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Lasowicach Wielkich z 1895 roku oraz dawny zbór ewangelicki, a obecnie filialny kościół parafialny w Szawałdzie z 1846 roku z terenem pocmentarnym. Z układów ruralistycznych do ewidencji włączony został tylko jeden, a mianowicie wsi Lasowice Wielkie.

Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Malbork jest kompletny jeżeli chodzi o takie zabytki jak: układy ruralistyczne, dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, hydrotechniki, cmentarze. Brakuje natomiast pełnego rozpoznania takich zabytków jak: parki i inne formy komponowanej zieleni zabytkowej. Nie ujęto w niej również zabytków archeologicznych włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków, w której według kwerendy kart ewidencyjnych stanowisk archeologicznych w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku znajduje się 67 stanowisk archeologicznych; są to zabytki osadnictwa (osady, ślady osadnicze, punkty osadnicze), które stanowią większość tego zasobu. Zabytki te datowane są od epoki neolitu, poprzez okres wpływów rzymskich, średniowiecze, po okres nowożytny. Mniejszą liczbę reprezentują cmentarzyska, które badane były już w okresie zaboru pruskiego przez naukowców niemieckich. Wartości naukowe tych stanowisk są wysokie, ze względu na bogaty i różnorodny materiał zabytkowy, który w nich odnaleziono. Pojedyncze zabytki to pozostałości po hucie szkła z okresu nowożytnego.

Gmina Miłoradz posiada Gminną Ewidencję Zabytków opracowaną w postaci elektronicznej i w formie zbioru kart adresowych zgodnie z wyżej cytowanym Rozporządzeniem. W Gminnej Ewidencji Zabytków znajduje się 371 obiektów. Wśród nich jest 157 budynków mieszkalnych, w tym 2 drewniane domy podcieniowe (1819 r. i ok. 1850 r.) i 1 chałupa drewniana (XVIII w.), 112 budynków gospodarczych i inwentarskich, 12 budynków mieszkalno-gospodarczych, 8 budynków szkół (od k. XIX w. do 1 dekady XX w.), 8 cmentarzy (przykościelnych - katolickich, ewangelickich, menonickich), 21 bram i ogrodzeń, 7 kościołów, 5 budynków plebanii (od poł. XVIII w. do pocz. XX w.), 3 wolno stojące dzwonnice, 3 kapliczki przydrożne (1 średniowieczna i dwie z pocz. XX w.), 3 budynki kostnic (w tym jedno gotyckie ossuarium i dwie z pocz. XX w., w tym jedna murowano-drewniana), 2 kuźnie (z lat 20-tych i 30-tych XX w.), jedna XIX-wieczna lodownia-piwnica, 6 magazynów (jeden z ost. ćw. XIX w., pozostałe z drugiej dekady XX w.), 5 spichlerzy zarówno murowanych jak i drewnianych (od k. XIX w. do lat 20-tych XX w.), 2 zajazdy (XIX/XX w.), 2 strażnice wałowe (z pocz. XX w.), 2 młeczarnie z ok. 1910 w., 1 most drogowy na Wiśle z l. 1940-1941, 1 budynek pastorałki z XIX w., 1 budynek piekarni z l. 30-tych XX w., 1 remiza strażacka z ok. 1910 r.

W zabudowie gminy Miłoradz dominuje zabudowa mieszkalna, mieszkalno-gospodarcza wraz z towarzyszącymi jej budynkami gospodarczymi i inwentarskimi, magazynami i spichlerzami. Obecnie większość tych budynków to budynki murowane, budynków mieszkalnych wzniesionych z drewna w konstrukcji wieńcowo-zrębowej lub ryglowej jest około 30% - pochodzą one najczęściej z 2 połowy XIX w. Spośród bogatego zasobu budownictwa wiejskiego zachowały się jedynie dwa domy podcieniowe wzniesione w konstrukcji drewnianej, w połączeniu z konstrukcją szachulcową, datowane na 1819 r. i ok. 1850 r. Wśród budynków gospodarczych drewniane konstrukcje wykorzystywano w większości do budowy stodół oraz spichlerzy. Wśród zabudowy typowo gospodarczej znalazła się jedna lodownia – piwnica pochodząca z XIX w. o konstrukcji murowano-ziemnej. Z obiektów sakralnych zachowały się gotyckie kościoły katolickie (Gnojewo, Kończewice, Mątowy Wielkie, Miłoradz, Stara Kościelnica) z towarzyszącymi im wolno stojącymi dzwonicami (Gnojewo, Miłoradz, Stara Kościelnica). Przy średniowiecznych kościołach zachowały się cmentarze z układem zabytkowej zieleni. Z dawnych zborów ewangelickich do naszych czasów dotrwał kościół w Pogorzałej Wsi – pełniący dziś funkcję kościoła parafialnego. Z cmentarzy protestanckich (ewangelickich i menonickich) zachowały się do dzisiaj tylko trzy: w Kończewicach, Pogorzałej Wsi i Starej Wiśle. Kościołom i zborom towarzyszyły plebanie bądź pastorałki. Tego rodzaju zabytkowe budynki znajdują się w Gnojewie, Kończewicach, Mątowach Wielkich, Pogorzałej Wsi, Starej Kościelnicy (plebanie) i w Pogorzałej Wsi (pastorałka). Jedną z ciekawszych jest dawna plebania w Kończewicach – drewniana z poł. XIX w. Dawne szkoły pełnią obecnie przeważnie funkcje mieszkalne – są to budynki murowane, wzniesione pod koniec XIX w. lub około 1910 r. Z zabytków techniki na wyróżnienie zasługują kuźnie w Gnojewie i Pogorzałej Wsi, murowane, z l. 20-30-tych XX w., młeczarnie z Mątowów Wielkich i Pogorzałej Wsi z pierwszej dekady XX w., budynek piekarni z Kończewic z l. 30-tych XX w., remiza strażacka

z Kończewic z ok. 1910 r. oraz most drogowy na Wiśle wybudowany przez Organisation Todt w latach 1940-1941, stanowił strategiczny element dawnej Reichstrasse nr 1 - autostrady Berlin – Królewiec. W Gnojewie i Starej Kościelnicy przetrwały do dziś zajazdy przydrożne z przełomu XIX i XX w., wyróżniające się swoją reprezentacyjną architekturą. Charakterystyczną zabudową terenów nadwiślańskich były strażnice wałowe – w gminie Miłoradz na wałach wzniesiono dwie: w okolicach Bystrza i Kończewic. Kapliczki przydrożne reprezentowane są przez trzy tego rodzaju zabytki: w Gnojewie, Kończewicach i Mątowych Wielkich. Najciekawszym i najcenniejszym przykładem jest średniowieczna kapliczka w Gnojewie. Równie cennym zabytkiem jest gotyckie ossuarium w Bystrzu. Dwie inne kaplice cmentarne (kostnice) pochodzą z pocz. XX w. i znajdują się w Miłoradzu i Pogorzałej Wsi.

Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Miłoradz jest kompletny jeżeli chodzi o takie zabytki jak: dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, cmentarze. Brakuje natomiast pełnego rozpoznania takich zabytków jak: układy ruralistyczne, parki i inne formy komponowanej zieleni zabytkowej. W Gminnej Ewidencji Zabytków nie ujęto również zabytków archeologicznych włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków, znalazły się natomiast działki nr 56/6, 54/7, 54/8 w Kończewicach oraz działki nr 79/26, 79/59, 33/1, 34, 73/2 w Pogorzałej Wsi określone jako nadzór archeologiczny. Według kwerendy kart ewidencyjnych stanowisk archeologicznych w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku w wojewódzkiej ewidencji zabytków znajdują się 92 stanowiska archeologiczne. Są to zabytki osadnictwa (osady, ślady osadnicze, punkty osadnicze), które stanowią większość tego zasobu. Zabytki te datowane są od epoki neolitu, poprzez okres wpływów rzymskich, średniowiecze, po okres nowożytny. Zachowały się pozostałości po kościele w Bystrzu datowane na XIV-XIX w. Rzadkie były również tzw. znaleziska luźne – odnotowano siekierki kamienne i motykę kamienną z epoki neolitu.

Gmina Nowy Staw posiada Gminną Ewidencję Zabytków opracowaną w postaci elektronicznej i w formie zbioru kart katalogowych zgodnie z wyżej cytowanym Rozporządzeniem. W Gminnej Ewidencji Zabytków miasta i gminy Nowy Staw znajdują się 223 zabytki, wśród nich jest 141 budynków mieszkalnych, 51 budynków gospodarczych, 7 obiektów techniki, zielen komponowana (aleje, cmentarze) - 2, 9 budynków użyteczności publicznej, 8 ogrodzeń i bram, 4 kościoły i 1 cmentarz.

Dominującą zabudową w gminie Nowy Staw jest zabudowa mieszkalna z towarzyszącą jej zabudową gospodarczą – budynki te pochodzą w przeważającej części z 2 poł. XX w. i pocz. XX w. Są to budynki murowane, niewiele zachowało się domów drewnianych, a wśród nich tradycyjnych domów żuławskich – dwa spośród nich wpisane są do rejestru zabytków. W samym Nowym Stawie również przeważa zabudowa mieszkalna i gospodarcza. Układ przestrzenny miasta zachował cechy średniowieczne, z dominującym placem rynkowym, wokół którego założono regularną siatkę ulic. Usytuowane są tu dwa zespoły zabytków techniki – dawna cukrownia i browar. Zabytki architektury sakralnej na terenie gminy reprezentują cztery świątynie; w tym dwa gotyckie kościoły oraz dwa zbory poewangelickie (murowany neogotycki i ryglowy).

Gminna Ewidencja Zabytków gminy Nowy Staw jest niepełna jeśli chodzi o układy ruralistyczne, dawne cmentarze, układy zieleni komponowanej (w tym aleje) – zalecane byłoby zaktualizowanie zasobów na terenie gminy pod tym kątem. W Gminnej Ewidencji Zabytków nie ujęto również zabytków archeologicznych włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków, w której według kwerendy kart ewidencyjnych stanowisk archeologicznych w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku znajduje się 55 stanowisk archeologicznych; są to zabytki osadnictwa (osady, ślady osadnicze, punkty osadnicze) datowane od neolitu przez okres wpływów rzymskich, średniowiecze, po okres nowożytny, które stanowią większość tego zasobu. Wśród nich znalazła się osada pruska, dwie wsie lokacyjne i układ lokacyjny miasta. Ponadto odnaleziono tu zabytki określane mianem skarbów tj. monety, siekierki kamienne, miecz, bransoleta i szpile. Z cmentarzysk rozpoznano na tym terenie jedno z okresu wpływów rzymskich i dwa z wczesnej epoki żelaza.

Gmina Stare Pole posiada aktualną Gminną Ewidencję Zabytków. W Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Stare Pole znajdują się 274 zabytki, wśród nich są: budynki mieszkalne (172), budynki gospodarcze (41), ogrodzenia i bramy (9), zajazd (2), budynki użyteczności publicznej (9), zabytki techniki (5 – w tym 1 zespół), dwór (1), kościoły (3), dzwonnice (2), kapliczki (3), zielen komponowana i cmentarze (30).

W gminie Stare Pole dominuje zabudowa mieszkalna wraz z towarzyszącymi jej budynkami gospodarczo-inwentarskimi i spichlerzami. Większość tych budynków to budynki murowane, pochodzące najczęściej z okresu od 3 ćwierci XIX do 3 dekady XX w. Są wśród nich budynki mieszkalno-gospodarcze z zagrody w typie wzdłużnym datowane od 4 ćw. XIX w. do ok. 1910 r. Zachowały się dwa domy podcieniowe w Kleciu i Złotowie (odbudowany). Wśród budynków gospodarczych drewniane konstrukcje wykorzystywano

w większości do budowy stodół oraz spichlerzy. Pojawiają się tu również budynki użyteczności publicznej. Przykładem takiej zabudowy jest budynek poczty w Starym Polu (k. XIX w.) oraz dawne szkoły z l. 20-tych i 30-tych XX w., pełniące dziś funkcje mieszkalne (Kaczynos, Kraszewo, Stare Pole, Ząbrowo). Z architektury rezydencjonalnej należy wspomnieć dwór w Kikojtach wraz z budynkami pofolwarcznymi z kon. XIX i pocz. XX w. Zabytki techniki reprezentuje zespół cukrowni w Starym Polu (1880-1940), stacja trafo w Krzyżanowie (l.30 XX w.), dawna mleczarnia w Kleciu (k. XIX w.), dawna mleczarnia-serownia w Ząbrowie (l.90 XIX w.), dawna mleczarnia w Złotowie (k. XIX w.), dawna kuźnia w zasobie kolejowym w Starym Polu (l. 30 XX w.). Zabytki architektury sakralnej na terenie gminy reprezentuje kościół gotycki w Krzyżanowie (1330 r.), XIX-wieczny kościół w Królewie i dawny kościół ewangelicki w Starym Polu (1879 r.). Cmentarze występujące na terenie gminy to cmentarz ewangelicki w Kaczynosie (XVIII w.), dwa średniowieczne cmentarze przykościelne w Królewie i Krzyżanowie, dawny cmentarz ewangelicki (ob. katolicki) w Starym Polu (1843 r.), dawny cmentarz menonicki w Szaleńcu (k. XVIII w.).

Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Stare Pole jest kompletny jeżeli chodzi o takie zabytki jak: dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, cmentarze, parki i inne formy zieleni komponowanej. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto natomiast układów ruralistycznych, chociaż w Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Stare Pole przeprowadzone ich pełne rozpoznanie. W Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Stare Pole nie ujęto również zabytków archeologicznych włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków, w której według kwerendy kart ewidencyjnych stanowisk archeologicznych w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku znajduje się 29 stanowisk archeologicznych; są to zabytki osadnictwa (osady, ślady osadnicze, punkty osadnicze) datowane od wczesnej epoki żelaza przez okres wpływów rzymskich, średniowiecze, po okres nowożytny, które stanowią większość tego zasobu, a także cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich. Ponadto znajduje się na tym terenie założenie obronne – fragment Marienburg Stellung z 1 poł. XX w.

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu

Stanowiska archeologiczne

Osada wielokulturowa w Kaczynosie, gm. Stare Pole (C-148). Osada użytkowana była w młodszej epoce kamienia i epoce brązu, w epoce żelaza oraz w okresie wczesnego i późnego średniowiecza. Badania na tym stanowisku prowadzone były w latach 60- i 90-tych XX w. Stanowisko położone jest na tzw. Piaskowej Górze (dawnej Dębowa Góra), w pobliżu koryta Starego Nogatu, 1,5 km na pn.-wsch. od zabudowań danego PGR-u w Starym Polu, z trzech stron otoczone wodą, od południa i zachodu kanałem odwadniającym Fiszewa, od wschodu starorzeczem rzeki Nogat (silnie zarośniętym i zabagnionym). Pierwotnie obszar ten stanowiło piaszczyste wzgórze, które z czasem zostało wykorzystane do pozyskiwania piasku. Znane jest z literatury i badań powierzchniowych jako osada wielokulturowa. Po raz pierwszy wspomnieli o nim w końcu XIX w. W. La Baume i W. Gaerte, a w latach 1951, 1963, 1970 prowadzono tu obserwacje powierzchniowe. Podczas badań ratowniczych w 1968 r. Znalezione kilka drobnych narzędzi krzemiennych oraz niewielką ilość ceramiki neolitycznej, lateńskiej i wczesnośredniowiecznej¹⁰⁷. Podczas badań w 1997 r. pozyskano bogaty materiał zabytkowy: znaczną ilość ceramiki i inne, wśród których na uwagę zasługuje m.in. uchwyt gliniany, ozdoba gliniana - idol (?), fragment siekierki kamiennej, blaszka brązowa, bryłka bursztynu, fragment płytki szlifierskiej (?), 73 artefakty krzemienne. Wyjątkowym znaleziskiem okazał się grób jamowy przykryty odwróconym dnem naczynia. Znalezione bogaty zespół paciorków (50 szklanych i 8 bursztynowych), fragmenty żelaznej klamerki, brązową zapinkę, a także ułamki przepalonych kości. Materiał zabytkowy rozpoznano jako wytwory kultury pucharów lejkowatych i rzucewskiej (epoka neolityczna), a także epoki brązu i epoki żelaza, potwierdzono również występowanie zabytków z okresu wpływów rzymskich. Nieliczne fragmenty ceramiki wskazują ponadto na zasiedlenie tego terenu także w okresie wczesnośredniowiecznym. Według badaczy stanowisko w Kaczynosie należy do najciekawszych na terenie Żuław¹⁰⁸.

Cmentarzysko kultury wielbarskiej oraz osada wczesnośredniowieczna przy ul. Zagórnej w Malborku-Wielbarku (C-149). Stanowisko archeologiczne położone w Malborku-Wielbarku funkcjonowało od II w. p.n.e. do IV w. n.e. jako zespół kilku wielkich cmentarzysk z pochówkami ciało-palnymi i szkieletowymi kultury oksywskiej i wielbarskiej, które wiązane są z ludami germańskimi, przede wszystkim z Gotami. W okresie wczesnośredniowiecznym w tym miejscu założona została osada. Pierwsze badania archeologiczne zapoczątkowane zostały przez niemieckich naukowców w latach 20-tych XX w., odkryto wówczas 1150

¹⁰⁷ M. Haftka, Kaczynos, pow. Malbork, w: Informator Archeologiczny 1968, t. 2, s. 36-37;

¹⁰⁸ Z. Sawicki, Kaczynos, st. 1, gm. Stare Pole, woj. Elbląskie AZP 17-49/4, w: Informator Archeologiczny 1997, t. 31, s. 31-32;

grobow. Prawdopodobnie kolejne badania prowadzone były w latach 30-tych, a w 1961 r. polscy naukowcy przeprowadzili badania powierzchniowe, w wyniku których odnaleziono bogaty materiał ceramiczny. Badania kontynuowane były w latach 1984-1985 przez Muzeum w Malborku, a od 2008 roku prowadzone były w ramach projektu „Wielbark Archaeological Field School”¹⁰⁹ wspólnie z Humboldt Universität zu Berlin (dr hab. Jörg Kleemann) i Uniwersytetem Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (dr hab. Piotr Łuczkiwicz), do których w 2013 roku dołączył Uniwersytet Szczeciński.

Osada otwarta z okresu wpływów rzymskich w Lisewie, gm. Lichnowy (C-196). Stanowisko datowane jest na okres wpływów rzymskich. Położone około 2 km na południowy-wschód od Lisewa Malborskiego, na polach uprawnych, po południowej stronie torów kolejowych. W 1970 r. na stanowisku odnaleziony został srebrny denar Antoniusa Piusa. Podczas badań powierzchniowych przeprowadzonych w grudniu 1970 r. Znalaziono 3 paciorki szklane, sprzączkę brązową, 3 przęśliki gliniane, kilkadziesiąt ułamków ceramiki oraz fragmenty kości zwierzęcych, w tym jeden ze śladami obróbki¹¹⁰.

Osada otwarta wielokulturowa i cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza i okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Kończewicach, gm. Miłoradz (C-278). Pozostałości osadnictwa pochodzą ze schyłkowego neolitu, wczesnej epoki brązu i okresu późnośredniowiecznego. Cmentarzysko datowane jest na epokę wczesnego żelaza oraz na okres późnolateński i rzymski. Stanowisko położone jest na tzw. Lisiej Górze - zniszczonym, piaszczystym pagórku w widłach Wisły i Nogatu, w odległości około 2,5 km na północ od drogi Malbork – Tczew i około 3 km na pn.-wsch. od wsi Kończewice. Pierwotnie niewielkie wzniesienie zanikło wskutek długotrwałego wybierania pisaku. Powstałe w tym miejscu bagniste obniżenie zostało całkowicie zniwelowane poniżej poziomu okolicznych pól uprawnych. Badania na stanowisku prowadzono w 1951 r., w latach 1973-1974 i w r. 1997. Literatura przedmiotu wspomina o odnalezionych grobach, na które natrafili w l. 30-tych XX w. niemieccy badacze dr F. W. Marschal i W. La Baume. W l. 1973-1974 znaleziono tu warstwę osadniczą ze schyłku neolitu i początku epoki brązu: fragmenty ceramiki sznurowej, grzebykowej i grzebykowo-dołkowej, łuszczenie i łuszczyki z krzemienia bałtyckiego, a także starannie obrobiony grocik krzemienisty z wydłużonym trzonkiem. Pojedyncze przykłady ceramiki z wczesnej epoki żelaza nie pozwoliły na określenie funkcji miejsca, w którym zostały odnalezione¹¹¹. Podczas badań prowadzonych w 1997 r. pozyskano bogaty materiał ceramiczny (660 fragmentów), żelazne gwoździe, fragment żelaznej podkowy, rozcieracz kamienny(?), 3 ułamki paciorków bursztynowych, fragment paciorka bursztynowego oraz 52 artefakty krzemienne. Ponadto odkryto serię dużych fragmentów szczątków zwierzęcych. Chronologicznie stanowisko jest bardzo zróżnicowane – od schyłku neolitu po średniowiecze i czasy nowożytny. Nastąpiło duże przemieszanie warstw, a stanowisko uległo znacznej degradacji¹¹²

Zabytki nieruchome

Brama Mariacka w Malborku (A-18)

Brama Mariacka należała do dawnych fortyfikacji miejskich. Zbudowana została za rządów wielkiego mistrza krzyżackiego Dietricha von Altenburga (1335-1341)¹¹³. Baszta nosiła nazwę Przewozowej, później zmieniono jej nazwę na Sztumską, następnie (od poł. XVIII w.) na Mariacką, ponieważ na zewnątrz fosy przy tzw. zewnętrznej bramie istniała przy niej kaplica Najświętszej Marii Panny¹¹⁴. Założona na planie prostokąta. Ceglana, wiązanie cegieł w wątku gotyckim, trójkondygnacyjna, naroża oszkarpowane. Na pierwszej kondygnacji na osi północ-południe przejazd sklepiony ostrołukowo, pierwsza kondygnacja zwieńczona szerokim tynkowanym fryzem ujętym od góry i dołu

¹⁰⁹ Opis prowadzonych badań: <https://www.umcs.pl/pl/malbork-wielbark,7080.htm> [strona Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie]

¹¹⁰ Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Lisewo PGR 5, AZP 17-46/3, st. 2, oprac. dr A. Pawłowski;

¹¹¹ E. Kazimierzczak, Kończewice, pow. Malbork, „Lisia Góra”, stanowisko 1, w: Informator Archeologiczny 1974, t. 8, s. 33;

¹¹² Z. Sawicki, Kończewice, st. 1, gm. Miłoradz, woj. Elbląskie, AZP 18-46/1, w: Informator Archeologiczny 1997, t. 31, s. 34-35;

¹¹³ G. Dehio, Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, cz. 2, Berlin 1906, s. 292;

¹¹⁴ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brama Mariacka zwana przewozową lub Sztumską, Malbork, autorzy: C. Betlejewska, 1978 r.;

prostym ceglany gzymsem. Na drugiej kondygnacji w elewacji północnej trzy ostrołukowe, tynkowane blendy, w elewacji południowej szeroka blenda, po jej bokach u góry dwie mniejsze ostrołukowe blendy. Druga kondygnacja zwieńczona identycznym fryzem jak pierwsza. Na trzeciej kondygnacji elewacje rozczłonkowane małymi oknami, pomiędzy którymi znajdują się tynkowane tarcze z krzyżem ułożone na boku. Całość zwieńczona blankowaniem, blanki zdobione tynkowanymi płycinami, środkowa blanka w elewacji południowej i północnej szersza z okrągłą blendą pośrodku.

Zespół zamku krzyżackiego w Malborku (A-23)

Zespół zamku krzyżackiego w granicach murów obronnych obejmuje Zamek Wysoki, Zamek Średni, Zamek Niski (Przedzamcze). Pierwszy zamek zwany od XVI wieku Zamkiem Wysokim zaczął powstawać około 1247 r., a jego budowę ukończono w 1344 r. Jest to budowla typu regularnego, z wewnętrznym dziedzińcem zamkniętym czterema skrzydłami. Zamek Średni - pierwotnie przedzamcze, które od XIV wieku przebudowano z przeznaczeniem na siedzibę władz państwa zakonnego. Budowla nietypowa, o trzech skrzydłach, z obszernym wewnętrznym dziedzińcem, całość zamknięta, podobnie jak zamek Wysoki, własnym systemem obronnym. Nazwa Zamku Średniego sięga końca XV w. W XVI w. został zbudowany drewniany dworek,

który tworzył od strony południowej czwarte skrzydło i służył jako rezydencja królewska. Zamek Niski, zwany od połowy XV w. przedzamczem, leży na najniższym położonym terenie w stosunku pozostałych części zamku. W 1 poł. XIV w. zabudowano go licznymi budynkami o przeznaczeniu usługowo-gospodarczym (spichlerze, magazyny, stajnie, warsztaty, rzemieślnicze, wozownie, mieszkania dla służby zakonnej i inne). Mury obronne przedzamcza przedłużone na osi i wokół systemu obronnego Zamku Wysokiego i Średniego tworzyły trzecią linię obronną. Kolejną linię – od strony wschodniej i północnej zbudowano w pierwszej połowie XV w. Większość budowli średniowiecznego Zamku Niskiego uległa zniszczeniu w ciągu wieków. System obronny miasta był sprzężony z systemem obronnym zamku. W 1994 r. Zamek malborski uznany został za Pomnik Historii. W 1997 r. Zamek został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO.

Młyn Górny przy ul. Konopnickiej 36 w Malborku (A-59)

Młyn Górny zw. też Piekarskim wzmiankowany po raz pierwszy w 1401 r. powstał nad Piekarskim Stawem (Bäckersee) osuszonym w 1882 r. W 1718 r. spłonął, odbudowany dzięki pomocy króla Augusta II Mocnego. Do końca II wojny światowej funkcjonował jako młyn parowy. W latach 70-tych XX w. budynek był remontowany¹¹⁵.

Budynek ceglany, czterokondygnacyjny (w tym dwukondygnacyjne poddasze), kryty dachem dwuspadowym pokrytym eternitem.

Elewacje wzdłużne (północna i południowa) rozczłonkowane oknami zwieńczonymi łukiem pełnym, na elewacjach widoczne pozostałości tynku zdobionego rysunkiem wątku ceglano.

Na osi elewacji północnej ostrołukowy otwór drzewiowy ujęty uskokowym portalem. Elewacje zachodnia i wschodnia rozczłonkowane oknami

¹¹⁵ informacje ze strony Młyn na Zamku Wysokim w Malborku,

<https://web.archive.org/web/20170420172352/http://www.mlyn.zamek.malbork.pl/malborskie.html> [strona Muzeum Zamkowego w Malborku, dostęp: 16.06.2024 r.]

ostrołukowymi, w elewacji zachodniej okna ujęte ostrołukowymi płycinami przechodzącymi przez wszystkie kondygnacje. Budynek jest obecnie nieużytkowany.

Kościół parafialny pw. św. Barbary wraz z cmentarzem w Krzyżanowie, gm. Stare Pole (A-72)

Kościół został wybudowany prawdopodobnie dwuetapowo: w latach 1325-1330 powstały prezbiterium i zakrystia, w drugim etapie w końcu XIV wieku lub na pocz. XV wieku - nawa. Wraz z budową kościoła został założony cmentarz, którego granice wyznaczył ceglany mur z tego samego czasu. W protokole z lustracji w 1637 roku kościół został opisany jako murowany z oddzielną drewnianą wieżą i sygnaturką. W 1654 roku sygnaturka groziła zawaleniem, w 1669 roku jej stan nadal był zły. Wolnostojąca wieża spaliła się w 1688 roku, nową zbudowano w 1735 roku blisko zach. elewacji kościoła. 17 stycznia 1818 r. Wieża zawaliła się, niszcząc częściowo szczyt zachodni świątyni. Jeszcze w 1 poł. XIX w. po

zewewnętrznej stronie zachodniej granicy cmentarza stanęła drewniana dzwonnica. W 1857 r. wybudowano nową kruchtę południową (zarys dachu wcześniejszej nadal czytelny na licu nawy)¹¹⁶. Budowla ceglana, w wątku gotyckim, założona na planie prostokąta, oszkarpowana. Dach dwuspadowy kryty dachówką mnich-mniszka przykrywa nawę, prezbiterium i zakrystię. Od strony zachodniej przylega kruchta wybudowana w konstrukcji ryglowej. Szczyt wschodni schodkowy, zdobiony sterczynami, rozczłonkowany ostrołukowymi blendami. Wnętrze salowe, kryte płaskim stropem wspartym na 2 słupach, pomiędzy nawą a prezbiterium ostrołukowy łuk tęczowy; po pd. stronie ołtarza gotycka szafka ścienna. Zachowane bogate wyposażenie, m.in. na ścianie południowej malowidło ścienne „Scena Ukrzyżowania Chrystusa” z XV w., późnobarokowy ołtarz główny, dwa rokokowe ołtarze boczne oraz zespoły figur z XVII i XVIII wieku.

Cmentarz, otoczony ceglany murem, założony jest na planie nieregularnego wielokąta, jego część centralną zajmuje kościół. Kształt terenu cmentarza nie zmienił się od średniowiecza; jego najdłuższy bok przylega do wiejskiej drogi biegnącej z północnego wschodu na południowy zachód. Kierunek ten wyznacza ogólną kompozycję zespołu - zgodne z nim są dłuższa oś kościoła z ułożoną na jej przedłużeniu bramą oraz dłuższa oś dzwonnicy. Dawne rozplanowanie cmentarza i układ kwater są niemożliwe do odtworzenia. Zachowały się nieliczne mogiły i nagrobki wzdłuż zachodniego odcinka muru i w północnej części cmentarza, m.in.: klasycystyczna stela z 1796 r., profilowany słupek z 1740 r., neogotyckie żeliwne krzyże (1825-1889). Częściowo zachował się również starodrzew.

¹¹⁶ informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/krzyzanowo-zespol-kościola-par-pw-sw-barbary> [strona NID, dostęp: 16.06.2024 r.];

Dom podcieniowy w Złotowie, gm. Stare Pole (A-73)

Budynek wzniesiony został około 1741 roku (według znalezionej chorągiewki na strychu) w całości w konstrukcji drewnianej, a pod koniec XVIII wieku prawdopodobnie wskutek pożaru korpus został wymurowany z cegły¹¹⁷ przez Johanna Gabriela Prussa, żyjącego w latach 1756-1802, żonatego od 1790 r.¹¹⁸

Murowany, otynkowany, założony na planie prostokąta, szczyty w konstrukcji ryglowej, pomiędzy ryglami szczytu północno-wschodniego wypełnienie z cegły licówki, szczyt południowo-zachodni oszalowany deskami. Od wschodu do budynku przylega frontowy podcień w konstrukcji ryglowej, rygle wypełnione cegłą, wystawka wsparta od frontu na siedmiu

drewnianych słupach, a przy elewacji na ryglowych ściankach. Pomiedzy słupami dekoracja snycerska. Elewacje budynku zwieńczone bogato profilowanym, drewnianym gzymsem. W 2014 roku drewniane elementy budynku (więźbę dachową, podcień, ryglowe szczyty) strawił pożar. Został odbudowany w latach 2015-2021.

Kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela w Malborku (A-74)

Kościół św. Jana wzniesiony w l. 1468-1500 na fundamentach starszej, zburzonej w czasie oblężenia w latach 1457-1466 świątyni¹¹⁹. Budowla ceglana, trójnawowa, pięcioprzęślowa, z trzema dobudówkami od strony wschodniej i z dobudowaną do południowej nawy wieżą, której dolna kondygnacja jest murowana, zaś górna drewniana. Każda nawa kryta osobnym dwuspadowym dachem, wieża kryta ostrosłupowym hełmem. Większość otworów okiennych korpusu zwieńczona łukiem ostrym, część – odcinkowym. Elewację frontową zdobią blendy zakończone oślimi grzbietami, wieńczą ją dwa trójkątne szczyty flankowane ośmiobocznymi wieżyczkami. W dolnej kondygnacji wieży uskokowy portal zwieńczony łukiem ostrym, nadświetle drzwi zdobione maswerkkiem, w górnej kondygnacji pas czterech ostrołukowych, uskokowych blend. Kościół odbudowano po II wojnie światowej, przywracając mu dawne, osobne dachy.

We wnętrzu zachowane częściowo zabytkowe wyposażenie.

¹¹⁷ informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-227353> [strona NID, dostęp: 16.06.2024 r.];

¹¹⁸ Na Johanna Gabriela Prussa jako właściciela i inicjatora budowy domu wskazuje B. Schmid, Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg, Danzing 1919, s. 257;

¹¹⁹ informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/malbork-kosciol-paraf-pw-sw-jana-chrzciciela> [strona NID, dostęp: 16.06.2024 r.];

Kaplica cmentarna w Bystrzu, gm. Miloradz (A-77)

Kaplica cmentarna (ossuarium) zbudowana w I połowie XIV wieku obok kościoła pw. św. Jakuba Apostoła, który rozebrany został w 1820 roku.

W 1637 r. kaplica wzmiankowana była jako „ossorium integrum”, w 1654 r. jako „ossorium muratum”.

Kaplica murowana, z cegły w wątku gotyckim, na rzucie niemal kwadratu o wymiarach 2,42 m x 2,24 m i wysokości 2,7 m, wewnątrz przekryte sklepieniem kolebkowym, na pocz. XX w. nie posiadała dachu¹²⁰, obecnie kryta jest kopułą z czterema zewnętrznymi żebrami, kopuła flankowana jest na narożach budowli czterema sterczynami z metalowymi krzyżami, w elewacji

zachodniej znajduje się zakratowany otwór zwieńczony łukiem odcinkowym, ujęty ostrołukową, tynkowaną blendą, całość budowli obiega tynkowany fryz ujęty od góry i od dołu prostym, ceglany gzymsem.

Na wewnętrznych ścianach kaplicy znajdują się pozostałości polichromii. Malowidła pokrywały trzy ściany: wschodnią, północną i południową. Na ścianie wschodniej wyobrażono w górnej części Chrystusa jako Sędziego Świata siedzącego na tęczycy w mandroli, z dwoma mieczami wychodzącymi z jego ust, po prawej stronie mandroli klęczała Matka Boska, a po lewej prawdopodobnie św. Jana Chrzciciel, w dolnej części malowidła wyobrażony został Sąd Ostateczny. W pendentywach, po obu stronach malowidła, znajdowały się postaci aniołów z trąbami. Na ścianie północnej znajdowały się dwa obrazy, jeden nad drugim: u góry Matka Boska z rozpostartym płaszczem łaski nad dwoma postaciami, z których jedna była w mitrze, pod spodem Błogosławieni u wrót Raju. Na ścianie południowej znajdowały się trzy sceny: u samej góry pokazane były dwie postacie, z czego jedna wkładała drzazgę do oka drugiej postaci trzymającej belkę?, poniżej pas przedstawiający alegorię złych uczynków, w dolnej części mało czytelne malowidło, być może przedstawiające potępionych kroczących do wrót piekieł. W pendentywach znajdowały się symbole czterech ewangelistów¹²¹.

Układ urbanistyczny Starego Miasta Malborka z terenem zamkowym (A-115)

Układ urbanistyczny Starego Miasta Malborka z terenem zamkowym obejmuje układ ulic z XIII wieku z zachowanymi murami obronnymi i basztami, kościołem i ratuszem, ograniczony od zachodu osią rzeki Nogat do przecięcia z mostem kolejowym, od północy trasą kolei do przecięcia z osią ulicy Parkowej, od wschodu osią ulicy Parkowej, Sierakowskich, 17 Marca do przecięcia z Aleją Rodła, od południa Aleją Rodła do przecięcia z osią rzeki Nogat. Do zespołu zamkowego przylegał nietypowy układ urbanistyczny z długim rynkiem-ulicą równoległym do rzeki.

Historia Starego Miasta Malborka jest ściśle związana z budową zamku krzyżackiego. Rozpoczęła się ona od murów obronnych w 3 ćw. XIII w., następnie w 4 ćw. XIII w. zbudowany został zamek, podzameczko. W 1276 r. miasto otrzymało prawa miejskie. Miasto wytyczono po południowej stronie terenów zamkowych, rozpoczynając od podłużnego rynku, w postaci szerokiej ulicy, biegnącej równolegle do Nogatu.

¹²⁰ B. Schmid, Die Bau- und Kunstdenkmäler..., s. 32;

¹²¹ Tenże, s. 378-379;

Mury miejskie zbudowano ok. 1280 r., bramy powstały w l. 1320-1330. W 1309 r. Malbork stał się stolicą państwa zakonnego.

Kościół parafialny pw. św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza z cmentarzem przykościelnym w Gnojewie, gm. Miloradz (A-127)

Kościół zbudowany na przełomie XV/XVI wieku (część nawowa), zakrystia w 1849 roku, wieża w latach 1853-54. Budowla wzniesiona w stylu gotyckim, orientowana, murowana, wewnątrz dwunawowe z niewyodrębnionym prezbiterium. Drewniany strop pokrywa cenna barokowa polichromia o tematyce apokaliptycznej wykonana w 1717 r. przez Christofa Manowskiego, według koncepcji teologicznej proboszcza gnojewskiego Jacoba Kreffta¹²².

Cmentarz założony najprawdopodobniej na miejscu wcześniejszego – katolickiego cmentarza, po przekazaniu kościoła protestantom w 1818 roku, nagrobki zachowane szczątkowo w formie obudów z lastrico, najstarsze z 1848 roku wykonane są w formie wysokich rzeźbionej steli w stylu neogotyckim, a nagrobek z 1852 r. ma formę kapliczki z pełnoplastyczną rzeźbą anioła¹²³.

Kościół parafialny pw. św. Mikołaja w Lisewie, gm. Lichnowy (A-131)

Kościół wzniesiony w XV wieku, wieża pochodzi z XVII wieku¹²⁴.

Budowla gotycka orientowana, salowa, murowana z cegły, układ cegieł w wątku gotyckim, korpus nawowy oskarpowany, od północy przylega zakrystia, kryta tym samym dachem co korpus, od zachodu dostawiona wieża w dolnej partii murowana, w górnej drewniana, zwieńczona izbicą z ostrosłupowym hełmem i iglicą. Dach nad korpusem dwuspadowy, kryty dachówką esówką, hełm kryty blachą. Elewacja wschodnia zwieńczona schodkowym szczytem ze sterczynami, przepartym po bokach dwoma ostrołukowymi otworami, na osi ostrołukowa blenda z maswerkiem.

¹²² informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/gnojewo-kosciol-cmentarny-pw-sw-apostolow-szymona-i-judy> [strona Nid, dostęp 16.06.2024 r.];

¹²³ Karta cmentarza przykościelnego w Gnojewie, autor: D. Rekowska, 1984 r.;

¹²⁴ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kościół parafialny pw. św. Mikołaja (Biskupa), Lisewo, autor: J. Gzowski, 1984 r.;

Kapliczka przydrożna w Gnojewie, gm. Miloradz (A-171)

Kapliczka z XV wieku, w kościelnych protokołach wizytacyjnych została wymieniona w roku 1724. W końcu XIX w. na cenną kapliczkę zwrócił uwagę Conrad Steinbrecht (w latach 1882-1921 główny konserwator Zamku Malborskiego), który opisał obiekt w artykule zamieszczonym w „Zeitschrift fuer christliche Kunst” z 1892 roku. W okresie II wojny światowej podczas budowy drogi tzw. berlinki przesunięto kapliczkę na obecne miejsce. Pierwotnie zlokalizowana była na skrzyżowaniu dróg. W 2009 r. kapliczka została odrestaurowana przez gminę ze środków Niemiecko-Polskiej Fundacji Ochrony Zabytków Kultury¹²⁵.

Kapliczka murowana z cegły, dwukondygnacyjna, założona na planie kwadratu, zwieńczona dwuspadowym ceglącym daszkiem, zaakcentowanym na szczycie sterczyną ozdobioną kształtkami, flankowaną po obydwu stronach

trzema mniejszymi fialami zwieńczonymi kształtkami. Dolna kondygnacja otwarta z czterech stron, otwory zwieńczone łukiem pełnym, we wnętrzu znajduje się współczesna figura „Najświętsze Serce Pana Jezusa”. Wszystkie ściany dolnej kondygnacji zdobione blendami zwieńczonymi oślim grzbietem. Blendy tynkowane. Kondygnacje rozdzielone wąskim, tynkowanym fryzem i profilowanym gzymsem. W górnej kondygnacji od frontu nisza zwieńczona półkoliście, rozdzielona w połowie wysokości łukiem, na którym umieszczono metalowy, współczesny krzyż przedstawiający ukrzyżowanego Jezusa Chrystusa. Nisza ujęta ostrołukową tynkowaną blendą. Pozostałe trzy ściany kapliczki zdobią ostrołukowe, tynkowane blendy z dekoracją maswerkową.

Dom podcieniowy, Klecie 4, gm. Stare Pole (A-179)

Dom wzniesiony został około połowy XVIII wieku przez Dawida Zimmermanna, co potwierdza napis na belce domu: „DAWID ZIMMERMAN HAT BAUEN LESSEN DISES HAUS GOTT SEGNE DIE DA GEHEN EIN UND AUS HAT ER NICHT GEBAUT NACH SEINES NACHFAHRTS SINN SO BAU ER SICH EIN BESSERES HIN“. W 1772 r. dom był w rękach Jakuba Zimmermanna wraz z gospodarstwem o powierzchni 7 łanów i 24 mórg ziemi. Rozbudowany na początku XIX wieku w kierunku zachodnim, z tego też czasu pochodzi klasycyzująca stolarka drzwiowa włącznie z drzwiami głównymi. Remontowany był w latach: 1929, 1935 i 1959¹²⁶.

Budynek dwukondygnacyjny, kryty dachem dwuspadowym, wzniesiony w konstrukcji mieszanej: częściowo murowany, częściowo w konstrukcji ryglowej. Od południowego wschodu, w ścianie szczytowej znajduje się potężny ryglowy podcień wsparty na dziewięciu słupach. Po stronie zachodniej XIX-wieczna murowana dobudówka z ryglowym szczytem, kryta wspólną połącją dachu z korpusem budynku. Szczyt podcienia bogato dekorowany zastrzałami kształtowanymi w łuki oraz romby. Pomiędzy słupami podcienia snycerska dekoracja.

¹²⁵ Informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/gnojewo-kapliczka-przydrozna> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];

¹²⁶ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom podcieniowy, Klecie, autor: A. Milkiewicz, 1995 r.;

Dom podcieniowy przy ul. Gdańskiej 11 w Nowym Stawie (A-277)

Budynek wzniesiony w 1820 roku, remontowany w roku 1993¹²⁷. Drewniany, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na planie prostokąta. Przy ścianie wzdłużnej południowo-zachodniej, ustawiono sześciostłupowy podcień dźwigający na wysokości drugiej kondygnacji wystawkę o konstrukcji szkieletowej wypełnionej otynkowaną cegłą. Dachy dwuspadowe kryte holenderką. Elewacje wieńczy profilowany gzyms okapowy. Naroża domu obudowane w formie pilastrów. Szczyty odeskowane z pionowymi listewkami na stykach desek. Słupy podcienia kwadratowe ze skromnym mieczowaniem pełniącym wyłącznie funkcję dekoracyjną. Zachowany częściowo oryginalny układ wnętrza, stolarka okienna i drzwi wejściowe.

Dom podcieniowy, Kławki 8, gm. Stare Pole (A-278)

Budynek z końca XVIII wieku, przebudowany w 1839 roku, remontowany w roku 1934¹²⁸, na początku 2014 roku został rozebrany w celu odbudowy, jednak do tej pory nie został odtworzony.

Budynek był wzniesiony z drewna, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na planie prostokąta, z frontowym podcieniem o bogatej konstrukcji ryglowej wypełnionej otynkowaną cegłą, dachy dwuspadowe kryte holenderką, na belce podcienia i na nadprożu napis: „PETER Lh. Shon BS. Martens BM 1839” i „E.B V i W.KW. 1839”¹²⁹.

Zdjęcie archiwalne domu podcieniowego nr 8 w Kławkach¹³⁰

¹²⁷ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom podcieniowy ul. Gdańska 11, Nowy Staw, autor: W. Chruszczyńska, 1981 r.;

¹²⁸ Karta zielona. Dom nr 8, Kławki, autor: nn, 1959 r., uzupełn. L. Krzyżanowski, 1964 r.; Karta zielona, Dom podcieniowy nr 8, Kławki, autor: J. Domagała, 1965 r.;

¹²⁹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom podcieniowy, Kławki 8, autor: Z. Ryndziewicz, 1993 r.;

Kościół parafialny pw. Matki Bożej Wniebowzięcia w Kończewicach, gm. Miloradz (A-283)

Kościół orientowany, wzniesiony na miejscu pierwszego niewielkiego, ryglowego kościoła zapewne z 2 ćw. XIV w. W 2 poł. XIV w. pierwotną konstrukcję szkieletową zastąpiono murem ceglany, całość zaś rozbudowano o nawy boczne i wieżę (szczyt wschodni z ok. 1380 r., szczyt południowy nieco późniejszy). Wieża i zachodnie fragmenty naw bocznych pochodzą z XV w. W 1742 r. przeprowadzono gruntowny remont drewnianej konstrukcji wieży, w 1888 r. - gontowego pokrycia. Odnowa wnętrza nastąpiła w latach 1903-1904, wówczas przebudowano również organy (organmistrz Bruno Goebel z Królewca), zachowując barokowy prospekt. W okresie II wojny światowej kościół nie został zniszczony.

W latach 1981-1984 remontowano strop, dachy i osuszano ściany, w 2002 r. naprawiano dach, przeprowadzono także konserwację organów z prospektem i tabernakulum, w latach 2009-2012 konserwowano obiekty ruchome (m.in. ołtarz główny, ambonę, stalle i epitafium)¹³¹. Założony na planie prostokąta, z wydłużonym kwadratowym prezbiterium, przylegającą do niego od północy zakrystią i kaplicą w elewacji północnej, oskarpowany. Drewniana wieża ponad dachem w części zachodniej. Dach dwuspadowy, kryty dachówką mnich mniszka. Szczyty wschodni i południowy zdobione tondami i ostrołukowymi blendami. Wnętrze kryte drewnianym stropem, w zakrystii sklepienia beczkowe.

Kościół parafialny pw. św. Piotra i Pawła w Mątowach Wielkich, gm. Miloradz (A-284)

Kościół gotycki zbudowany został w 1 połowie XIV wieku, była to niewielka, orientowana, budowla w konstrukcji szkieletowej. W niedługim czasie pierwotną strukturę częściowo obudowano od zewnątrz murem ceglany, a w części rozebrano i całkowicie zastąpiono murem. Dolne partie drewnianej wieży zastąpiono dwiema kondygnacjami murowanymi. W kolejnym etapie wzniesiono nawę boczną, arkady międzynawowe i zakrystię. Cały proces budowy świątyni niewiele wykroczył poza ramy XIV w. W czasie wojen 1626-1629 r. i w 1740 kościół został uszkodzony i był naprawiany. Wyposażenie uzyskane w 1 poł. XVIII w. przetrwało do dziś. W okresie II wojny światowej obiekt nie odniósł większych

strat. W latach 2012-13 kościół był gruntownie remontowany¹³². Orientowany, ceglany, oskarpowany, dwunawowy, założony na planie prostokąta, z niewyodrębnionym prezbiterium, zakrystią od północy, kruchtą od południa i wieżą od zachodu, w górnej partii ośmioboczną, drewnianą. Dwuspadowy dach kryty dachówką, hełm wieży – gontem. Schodkowe szczyty: wschodni nawy i południowy kruchtę oraz ściany wieży i kruchtę zdobione tynkowanymi blendami i pasami. Wnętrze kryte stropem, w kruchcie sklepienie kolebkowe.

¹³⁰ zdjęcie ze strony [https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:K%C5%82awki_\(wojew%C3%B3dztwo_pomorskie\)_%E2%80%93_dom_podcieniowy_nr_8.JPG](https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:K%C5%82awki_(wojew%C3%B3dztwo_pomorskie)_%E2%80%93_dom_podcieniowy_nr_8.JPG) [strona Wikipedia Wolna Encyklopedia, dostęp 16.06.2024 r.];

¹³¹ informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/konczewice-kosciol-par-pw-matki-bozej-wniebowziecia> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];

¹³² informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/matowy-wielkie-kosciol-par-pw-swietych-apostolow-piotra-i-pawl> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];

Plebania, budynek gospodarczy, cmentarz przykościelny wraz z kostnicą i starodrzewem w granicach działek nr 141 i 145, Mątowy Wielkie 74, gm. Miloradz (A-284)

Plebania wzniesiona w 1905 roku¹³³, murowana, z cegły, otynkowana, na kamiennym cokole, dach kryty dachówką esówką, dwukondygnacyjna (w tym poddasze użytkowe), wzniesiona na planie prostokąta, z dachem czterosпадowym z dużą lukarną w połaci frontowej (wschodniej). Elewacja frontowa siedmioosiowa, otwory okienne i otwór drzwiowy prostokątne, nad trzema środkowymi osiami trójosiowa lukarna zwieńczona trójkątnym szczytem z okrągłym okienkiem.

Budynek gospodarczy z początku XX wieku, murowany z cegły, z ryglowymi szczytami, dach kryty dachówką esówką, parterowy z poddaszem, wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta, z dachem

dwusпадowym z lukarnami.

Cmentarz przykościelny założony w XIV wieku, na planie nieregularnego czworoboku, w północno-zachodniej części działki gotycki kościół, a w południowo-zachodnim narożniku – murowana kostnica, groby w rzędach orientowane, zadrzewienie wzdłuż granic działki. Najstarszy nagrobek z 1885 roku¹³⁴.

Kostnica z pocz. XX wieku, murowana, z cegły licowej, dach kryty dachówką esówką, na planie prostokąta, o prostej, jednorodnej bryle, kryta dachem dwusпадowym. W elewacji wschodniej na osi otwór drzwiowy zwieńczony łukiem ostrym, nad nim elewację zdobi tynkowany fryz, powyżej, w szczycie ostrołukowa blendą, z tynkowanym tłem. Elewacje północna i południowa zwieńczone profilowanym gzymsem. Elewacja północna dwuosiowa, osie zaakcentowane przez prostokątne okna z ceglanyimi parapetami¹³⁵.

Kościół parafialny pw. św. Michała z cmentarzem, kostnicą i dzwonnica w Miloradzu (A-285)

Kościół gotycki z początku XIV wieku. Posiadał murowano-drewnianą wieżę, która zawaliła się podczas silnego wiatru, jaki miał miejsce 19.01.1818 roku na Żuławach. Orientowany, ceglany, salowy, założony na planie prostokąta, z zakrystią od północy i kruchtą od południa. Dwusпадowy dach kryty dachówką mnichmniszka. Szczyt wschodni schodkowo-filarowy, zdobiony prostokątnymi blendami i zamknięty łukiem płaskim. Wnętrze kryte drewnianym, polichromowanym stropem kolebkowym, w zakrystii sklepienie.

Przed kościołem znajduje się drewniana, wolnostojąca dzwonnica, zbudowana w II połowie XIX wieku. Oprócz trzech zawieszonych dzwonów, obok stoi największy -

z XV wieku.

¹³³ datowanie ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-236681> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];

¹³⁴ Karta cmentarza, Mątowy Wielkie, autor: J. Labenz, 1983;

¹³⁵ datowanie ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-236681> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];

Kostnica wzniesiona na początku XX wieku, ceglana w stylu neogotyckim. Usytuowana jest na terenie cmentarza przykościelnego.

Kościół parafialny pw. św. Mateusza Apostoła po zewnętrznym obrysie murów wraz ze znajdującym się pod nim gruntem w Nowym Stawie (A-286)

Kościół budowany był w kilku etapach: w 2 ćwierci XIV wieku wzniesiono mury obwodowe korpusu oraz wieżę południową, w końcu XIV wieku powstały ściany nawy głównej i wieża północna oraz środkowa część fasady zachodniej, w kolejnym etapie po 1400 roku zbudowane zostało prezbiterium oraz zachodni szczyt nawy głównej. W 1568 roku pożar zniszczył wnętrze świątyni, w latach 1573-1574 przesklepiono prezbiterium (najprawdopodobniej sklepienia wykonał mistrz gdański Barthel Piper). Górne części wież zniszczone w XVII wieku, w północnej wieży górna kondygnacja nadbudowana z drewna. W 1945 roku kościół nie odniósł poważniejszych strat, ostatni remont dachu miał miejsce w latach 2011-2012¹³⁶.

Kościół orientowany, ceglany, oskarpowany, trójnawowy, bazylikowy, z prezbiterium trójbocznie zamkniętym, z zakrystią i kruchtą od północy i dwoma wieżami od zachodu. Dachy naw i wież kryte dachówką mnichnieszka.

Sterczykowe szczyty głównej nawy i kruchty, a także ściany naw zdobione blendami. Wnętrze kryte stropem, prezbiterium - sklepieniem gwiaździstym z 1574 roku, zakrystia - sklepieniem gwiaździstym i krzyżowym.

Teren dawnego katolickiego cmentarza przykościelnego przy kościele parafialnym pw. św. Mateusza wraz z znajdującym się na tym terenie: murem cmentarnym z bramą, relikwiami nagrobków (1,2,3,4,5,6) oraz starodrzewem w Nowym Stawie (A-286)

Cmentarz katolicki powstał prawdopodobnie w XV wieku na terenie okalającym kościół św. Mateusza. Założony został na planie nieregularnego wieloboku, ograniczony od strony północno-wschodniej murem ceglany z drugiej połowy XIX wieku, z bramą w jego północnym narożniku. Najstarszy istniejący nagrobek pochodzi z 1861 roku¹³⁷, dawny podział na kwatery jest obecnie nieczytelny. Na osi północ-południe, po północnej stronie kościoła, znajduje się aleja lipowa, która prowadzi do kruchty.

Drzewostan porastający cmentarz składa się z lip drobnolistnych, jesionów wyniosłych, dębów bezszypułkowych oraz współcześnie nasadzonych świerków kłujących, świerków pospolitych i żywotników zachodnich. W południowo-zachodnim narożniku cmentarza usytuowany jest budynek plebanii.

¹³⁶ Informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/szukaj?szukaj-typu=zabytek&miescowosc=Nowy+Staw&wojewodztwo=22&powiat=2209&kategoria=zabytki-nieruchome&strona=2> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];

¹³⁷ Karta cmentarza, Nowy Staw, cmentarz przykościelny, D. Rekowska, 1985 r.;

Kościół parafialny pw. św. Jerzego w Starej Kościelnicy, gm. Miloradz (A-287)

Kościół gotycki zbudowany pod koniec XIV wieku, posiadał pierwotnie wieżę, która runęła w styczniu 1818 roku na skutek bardzo silnego wiatru, jaki przeszedł wówczas przez Żuławy¹³⁸. Świątynia ceglana, ściany wzniesione w wątku gotyckim, typ salowy, z zakrystią od północnego zachodu i kruchtą od północnego wschodu, zbudowaną w początkach XX wieku. Korpus nawowy kryty dachem dwuspadowym (dachówka rzymska). Szczyty wschodni, schodkowy, ze sterczynami, zdobiony tynkowanymi blendami i fryzami. Wnętrze kryte stropem. W elewacji zachodniej widoczne jeszcze ślady po zniszczonej dzwonnicy.

Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy przy ul. Słowackiego w Malborku (A-288)

Kościół wzniesiony na początku XVIII w. jako ewangelicki, na miejscu tradycyjnie związanym ze szpitalem św. Jerzego. Początkowo stała tu niewielka przyszpitalna kaplica, kilkakrotnie niszczone i odbudowywana, po przywileju króla Zygmunta Augusta w 1569 r. uzyskała status kościoła luterańskiego. Po zniszczeniach w okresie wojen szwedzkich, w 1670 roku wzniesiono nową ryglową budowlę, która wkrótce okazała się zbyt mała dla licznej gminy ewangelickiej. W 1707 roku przystąpiono do budowy wschodniej części obecnego kościoła (mistrzowie murarscy Ephreim Berliński i Jacob Gorau oraz cieśla Michael Rosenmüller), jednak z powodu panującej epidemii prace przerwano na kilka lat. W 1712 roku przystąpiono ponownie

do prac budowlanych; do grona budowniczych (po śmierci Rosenmüllera) dołączył Johann M. Ranisch. Poświęcenie kościoła nastąpiło 25 marca 1714 roku; w 1721 roku od wschodu w murze kościelnym wzniesiono nową bramę (Neue Tor); w 1875 roku do bryły kościoła dobudowano cztery piętrowe klatki schodowe i parterowe aneksy wzdłuż południowej i północnej nawy; w 1903 roku otynkowano elewację zachodnią; w 1926 roku od północy dobudowano prostokątny budynek domu parafialnego z salą zebrań. Po II wojnie światowej obiekt został przejęty przez kościół katolicki. 8 IX 1945 roku ustanowiono przy nim parafię, a w 1958 roku zmieniono wezwanie.¹³⁹

Orientowany, założony na planie prostokąta, trójnawowy, halowy, dziesięcioprzęsłowy, bez wyodrębnionego prezbiterium, z czterokondygnacyjną wieżą od zachodu i zewnętrznymi czterema klatkami schodowymi, pomiędzy którymi umieszczono niskie aneksy kryte dachami pulpitowymi. Konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą licówką, elewacja zachodnia i wieża otynkowane. Dach kryty dachówką esówką, hełm wieży blachą. We wnętrzu krytym stropem drewnianym empory wsparte na słupach oddzielających nawy, obiegające ściany: północną, południową i zachodnią.

¹³⁸ informacje ze strony: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-236874> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];

¹³⁹ informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/malbork-kościol-par-pw-matki-boskiej-nieustajacej-pomocy-i-sw> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];e

Szpital Jerozolimski przy Al. Armii Krajowej 68 w Malborku (A-289)

Szpital Jerozolimski wzniesiony został poza murami średniowiecznego miasta przy trakcie z Malborka do Sztumu na początku XVI wieku. Najstarsza wzmianka o szpitalu pochodzi z 1528 roku. W okresie wojen szwedzkich obiekt został spalony, odbudowany ok. 1692 r. Swą pierwotną funkcję pełnił do początku XX wieku, wówczas przeszedł remont i adaptację na cele mieszkalne. W wyniku remontu prowadzonego na początku lat 60-tych XX wieku znacznie zniszczono jego historyczną substancję i zachwiano statykę budowli. Na początku lat 70-tych XX w. spaliła się wieżba dachowa¹⁴⁰.

W latach 2005-2011 Stowarzyszenie Szpitala Jerozolimskiego przeprowadziło prace remontowe i konserwatorskie. W marcu 2011 r.

miało miejsce otwarcie Szpitala Jerozolimskiego, którym zarządza Malborskie Centrum Kultury i Edukacji, w kolejnych latach prowadzono niezbędne prace wykończeniowe we wnętrzu, konserwację elewacji i uporządkowanie najbliższego otoczenia¹⁴¹.

Budynek założony na planie prostokąta, wzniesiony z czerwonej cegły licówki, cokół oraz detale architektoniczne tynkowane. Obiekt jest czterokondygnacyjny (w tym dwukondygnacyjne poddasze), oszkarpowany trzema masywnymi, ukośnymi przyporami od strony południowo-zachodniej. Dach dwuspadowy kryty dachówką esówką. Elewacje zdobione bogato profilowanymi, tynkowanymi gzymsami międzykondygnacyjnymi. Szczyty wklęsło-wypukłe, flankowane sterczynami, przepasane szerokimi, gierowanymi gzymsami. Szczyt północny dodatkowo zdobiony pilastrami.

Brama Garncarska w Malborku (A-290)

Brama Garncarska zbudowana została w latach 1351-1382 w pasie murów obronnych, remontowana w 1955 roku¹⁴².

Założona na planie prostokąta. Budynek pięciokondygnacyjny, ceglany, wiązanie cegieł w wątku gotyckim. Dach czterospadowy kryty dachówką.

W przyziemiu na osi wschód – zachód trzy ostrołukowe prześwitki, środkowy – przejazd bramny, boczne – furty. W elewacji zachodniej na osi drugiej kondygnacji tynkowana blenda w formie zbliżonej do triforium. Na trzeciej i czwartej kondygnacji elewacji zachodniej i wschodniej trzy ostrołukowe blendy. Pomiędzy kondygnacjami tynkowany fryz ujęty od góry i dołu prostym ceglany gzyms. Pomiędzy

niewielkimi oknami ostatniej kondygnacji tynkowane tarcze z krzyżem ułożone na boku.

¹⁴⁰ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Szpital Jeruzolimski, Malbork, autor: A. Milkiewicz, 1995 r.;

¹⁴¹ informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/malbork-szpital-jerozolimski> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];

¹⁴² Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Brama Garncarska (św. Ducha, Elbląska), Malbork, autor: A. Milkiewicz, 1995 r.;

Ratusz w Malborku (A-295)

Ratusz wzniesiony w l. 1365-1380, gotycki. Szczyt południowy odbudowany pod koniec XV wieku. W 1729 roku wzniesiono przybudówkę od wschodu, którą zastąpiono w XX wieku obecną. W XIX wieku przeprowadzono restaurację, dodając maswerki we wnękach okiennych. W latach 1896-1897 i w 1905 roku przebudowano wnętrze. W latach 1946-1947 i w 1959 roku przeprowadzono remont¹⁴³.

Budynek jest dwukondygnacyjny, ceglany, założony na planie prostokąta, z przybudówką od strony wschodniej, zdobiony dwoma szczytami schodkowymi i półkolistymi, ostrołukowymi blendami. Dach dwuspadowy z wieżyczką pośrodku, kryty esówką. Ponad gzymsem okapowym wzdłuż elewacji zachodniej krenelaż

przechodzący na narożnikach w wieloboczne, nadwieszane, niewielkie baszty. Okna w ostrołukowych, profilowanych wnękach. Wnętrze sklepienie krzyżowo, w piwnicy sklepienie kryształowe.

Mury miejskie w Malborku (A-314)

Mury miejskie przylegają do murów zamkowych, wzniesione zostały przez wielkiego mistrza krzyżackiego Dietricha von Altenburg w 1 połowie XIV wieku, powstawały wraz z rozbudową zespołu zamkowego¹⁴⁴.

Mury wzniesione zostały z cegły i kamienia, oszkarpowane. Zachowane od strony zachodniej – wzdłuż Nogatu i od strony wschodniej oraz częściowo od północy. Mury wzdłuż Nogatu posiadają ślady licznych uzupełnień i przeróbek, wykorzystywane są jako mur oporowy chroniący nadbrzeżną skarpę. W murach zachowały się w dolnych partiach ceglane XIV-wieczne baszty, założone na planie prostokąta, otwarte w stronę miasta.

¹⁴³ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Ratusz, Malbork, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁴⁴ G. Dehio, Handbuch..., s. 292;

Dom podcieniowy, Bystrze 5/7, gm. Miloradz (A-329)

Budynek wzniesiony został w 1819 r. przez budowniczego Jakuba Jamueta o czym świadczy napis na belce podcienia „JACOB JAMUET BAUMEISTER 1819”, w 1963 r. restaurowany¹⁴⁵.

Dom wzniesiony z drewna w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, wystawka podcienia w konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą, wsparta na ośmiu słupach, dachy kryte dachówką holenderką, ściany głównego korpusu oraz pola pomiędzy ryglami wystawki tynkowane. Budynek założony na planie prostokąta, kryty dachami dwuspadowym (nad korpusem i podcieniem). Główice kolumn podcienia i belki oczepowej snycersko zdobione. Szczyty wschodni i południowy odeskowane.

W większości zachowana stolarka okienna. Wnętrze częściowo przebudowane.

Kościół parafialny pw. św. Urszuli w Lichnowach (A-812)

Kościół wzniesiony ok. 1350 roku, w latach 1875-1876 gruntownie remontowany, w 1894 roku spalony i następnie w latach 1897-1898 odbudowany. W 1959 roku obiekt był remontowany¹⁴⁶. Kościół gotycki, murowany z cegły, orientowany, salowy, założony na planie prostokąta, z wydzielonym, nieco węższym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium, zakrystią przylegającą do pn. ściany nawy i wysoką murowaną wieżą zachodnią. Po pożarze w 1894 roku dachy otrzymały nową konstrukcję i pokrycie dachówką holenderką, którą w 1959 roku zastąpiono dachówką mnich-mniszka. Nad wschodnią częścią nawy wznosi się wtopiona w dach ażurowa sygnaturka zwieńczona ośmiobocznym namiotowym daszkiem. Korpus

kościół wzmocniony dwuuskokowymi skarpami, między którymi w rytmicznych odstępach osadzone bogato profilowane, dwudzielne ostrołukowe okna. Pośrodku ściany wschodniej płytką, ostrołukową blendą mieszczącą pierwotnie okrągłe okno, obecnie zamurowane. Otwory okienne w ścianie północnej przepięte dopiero w 1873 roku. Elewacje zwieńczone profilowanym gzymsiem ozdobionym pasem tynkowanego fryzu i dwoma pasami fryzów ząbkowych; w połowie wysokości nawy wzdłuż elewacji południowej i północnej biegnie skromny profilowany gzyms. Kruchta południowa zwieńczona szczytem schodkowym, o polach wypełnionych tynkowanymi blendami; w przyziemiu ściany frontowej od południa szeroki gotycki ostrołukowy portal o podwójnym rozglifieniu. Pośrodku elewacji północnej widoczne ślady starego zamurowanego portalu. Boczne części zachodniej elewacji kościoła i wschodnią ścianę zakrystii wieńczą gotyckie, sterczynowe półszczyty. Wieża trójkondygnacyjna, podzielona pasami skromnych, tynkowanych fryzów; rytm pionowy tworzą pojedyncze tynkowane blendy na I i II kondygnacji oraz rzędy smukłych, potrójnych arkadowych otworów w kondygnacji górnej. Korpus wieży wieńczą cztery trójkątne szczyty

¹⁴⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom podcieniowy, Bystrze, autor: C. Betlejewska, 1978 r.; Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom nr 21, Bystrze, autor: G. Makowska, 1981 r.;

¹⁴⁶ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kościół pw. św. Urszuli, Lichnowy, autor: D. Rekowska, 1984 r.;

zdobione blendami i zwieńczone sterczynami. Pomiędzy szczytami wznosi się ośmioboczny hełm, pokryty blachą. Wnętrze kościoła pokryte płaskim drewnianym stropem; w zakrystii zachowane gotyckie sklepienie gwiaździste, w kruchcie południowej sklepienie krzyżowe.

Kościół parafialny pw. św. Bartłomieja Apostoła w Świerkach, gm. Nowy Staw (A-813)

Kościół zbudowany w 1798 roku, według projektu Jerzego Jakubowskiego, na miejscu wcześniejszej, pochodzącej z końca XVII wieku, świątyni. Po tym jak popadła w ruinę wzniesiono obecny kościół¹⁴⁷ w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, na wysokim ceglany cokole, orientowany, salowy, założony na planie wydłużonego prostokąta zamkniętego od wschodu i zachodu trójbocznie. Dach nad nawą wysoki, dwuspadowy, kryty holenderką. Nad wschodnią częścią dachu wznosi się smukła, ośmioboczna drewniana wieżyczka na sygnaturkę, przeparta ze wszystkich stron ażurowymi przeswitami, zwieńczona ośmiobocznym, namiotowym hełmem krytym blachą, z kutą chorągiewką z datą „1798”. Kruchta i zakrystia wbudowane do wnętrza

trójbocznego prezbiterium, po jego pn. i pd. stronach. Pod okapem dachu biegnie drewniany, profilowany gzyms wieńczący. Elewacje pd. i pn. korpusu głównego przeprute dwoma rzędami wysokich, sześciopółowych okien, umieszczonych w równych odstępach między ryglami, ułożonymi w prostokąty. Otwory okienne ujęte w drewniane profilowane opaski, zwieńczone trójkątymi nadokiennikami. Od zachodu – drzwi główne dwuskrzydłowe w profilowanym obramieniu z nadprożem, flankowane przez dwa mniejsze okna; w ścianie wschodniej prezbiterium – drzwi i dwa niewielkie okna w obramieniach analogicznych jak w ścianie zachodniej; od strony pd.-wsch. osobne wejście do kruchty. Wnętrze kościoła pokryte płaskim, drewnianym stropem. Boczne ściany nawy od połowy jej długości obiega drewniany balkon wsparty na czterech ośmiobocznych drewnianych filarach, ustawionych na czworobocznych cokołach. Emporę organową podtrzymują cztery drewniane, okrągłe, kanelowane kolumny z bogato rzeźbionymi korynckimi głowicami, o formach ludowo-klasycystycznych. We frontowej belce chóru wyryty napis z nazwiskami fundatorów, autora i datą budowy. Z nawy do zakrystii prowadzi wejście, w którym osadzono stare dwuskrzydłowe drzwi o półokrągłym zakończeniu, zawieszane na kutyh, barokowych zawiasach. Zarówno bryła budowli, o prostych i surowych proporcjach, jak i jej jasne, jednoprzestrzenne wnętrze, posiadają bardzo harmonijny wyraz architektoniczny.

Wewnątrz kościoła, ołtarz główny i ambona z 1851 roku o klasycznych formach.

¹⁴⁷ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kościół pw. św. Bartłomieja Apostoła, Świerki, autor: M. Jonakowski, 1995 r.;

Kościół filialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego wraz z cmentarzem, układem zieleni wysokiej i bramą w Myszewie, gm. Nowy Staw (A-814)

Kościół wzniesiony ok. 1330 roku, kilkakrotnie przebudowywany w XVIII i XIX wieku. W czasie reformacji kościół przejęli protestanci, w 1945 roku powrócił do katolików. W 1945 roku zniszczeniu uległy dach i wieża.¹⁴⁸

Budowla gotycka, orientowana, murowana z cegły, w wątku gotyckim, założona na planie prostokąta, salowa, z niewydzielonym, prosto zamkniętym prezbiterium i neogotycką kruchtą z końca XIX wieku. Nad korpusem dach trójpołaciowy, obejmujący prezbiterium, kryty dachówką holenderką. Ściany zewnętrzne oszkarpowane dwuskokowymi przyporami. Szczyt zachodni schodkowy zdobiony sterczynami i ostrołukowymi blendami. Do ściany południowej przylega kruchta, kryta

dachem dwuspadowym, ze schodkowym szczytem ozdobionym sterczynami i trzema ostrołukowymi blendami. Wejście główne ujęte uskokowym, ostrołukowym portalem.

Dom podcieniowy, Lasowice Wielkie 12, gm. Malbork (A-815)

Dom zbudowany w 1837 roku; rozbudowany i podwyższony w 1881 roku, wówczas od frontu dobudowano ryglowany podcień; w 1986 roku obiekt gruntownie remontowano¹⁴⁹.

Budynek na planie prostokąta, drewniany, odeskowany, wsparty na kamiennej podmurówce, parterowy, podpiwniczony. Przy wzdłużnej ścianie północnej ustawiono sześciostłupowy podcień dźwigający na wysokości drugiej kondygnacji wystawkę o konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą. Dachy nad budynkiem i podcieniem dwuspadowe, kryte holenderką. Słupy podcienia drewniane, okrągłe, na kamiennych czworobocznych cokołach, zwieńczone czworobocznymi głowicami, ze skromnym

mieczowaniem pełniącym wyłącznie dekoracyjną funkcję; rygle u układzie prostokątnym i ukośnym. Szczyty podcienia i boczne szczyty domu drewniane, z listwami na styku pionowo ułożonych desek; mocno wysunięty okap dachu nad szczytami podtrzymują ozdobne drewniane konsole; w zwieńczeniu szczytów – skośne, dekoracyjne kraty. Otwory okienne o pierwotnych wykrojach, ze starymi okiennicami z poziomo ułożonych klepek, zawieszonymi na kutyh zawiasach o esowatych formach. Okna szczytów wyższe, z trójkatnymi nadokiennikami. Naroża budynku pilastrowane, elewacje obiega drewniany, profilowany gzyms wieńczący, nad którym umieszczono olistwowany pionowo pas ściany poddasza, nadbudowany w 1881 roku z małymi świetlikami w formie rombów.

¹⁴⁸ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kościół filialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, Myszewo, autor: R. Pernak, 2009 r.;

¹⁴⁹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom podcieniowy, Lasowice Wielkie, autor: J. Domino, 1995 r.;

Dom podcieniowy, Lasowice Małe 20, gm. Malbork (A-816)

Budynek wzniesiony w 1805 roku według projektu Piotra Löwena, częściowo przebudowany w początkach XX wieku, gruntownie remontowany w 1967 roku¹⁵⁰.

Budynek wzniesiony w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, założony na planie prostokąta, jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem, wsparty na ceglanej podmurówce, podpiwniczony. Pośrodku wzdłużnej ściany frontowej od wschodu usytuowany drewniany, sześciostłupowy podcień. Obecnie dom jest w ruinie: pozostały fragmenty ścian pierwszej kondygnacji z drzwiami głównymi w elewacji frontowej.

Dom podcieniowy, Świerki 37, gm. Nowy Staw (A-818)

Budynek wzniesiony został w lipcu 1744 roku przez budowniczego Georga Pöcka dla Valentina Zimmermanna¹⁵¹. Valentin Zimmermann urodził się w 1694 r., pochodził ze starej rodziny mieszkającej w Kwidzynie, w 1725 r. ożenił się z Christiną Thomas¹⁵². W 1772 roku dom wraz z gospodarstwem należał do Johana Plindta¹⁵³, w 1776 roku przeszedł w ręce rodziny Schopnauer. W 2 dekadzie XX w. należał do wdowy po ziemianinie Bielfeldcie¹⁵⁴. Wzniesiony pierwotnie jako dom podcieniowy z podcieniem w szczycie, rozbudowany następnie o dwie izby w skrzydle południowym. W końcu XIX w. dobudowano część północną

oraz wymieniono część ścian części środkowej – wtedy również przesłonięto dwukondygnacyjną sień. Podcień rozebrano w 1955 roku¹⁵⁵. Na belce podcienia był napis: „Ich Valentin Zimmermann Bauherr Nichtig ist zwar dieser Bau Doch dabey auff Gott ich trau: Anno 1744 den 8 July George Pöck Baumeister“¹⁵⁶. Budynek murowany z cegły licowej, w części południowej otynkowany, na ceglano-kamiennych fundamentach. Ściana zachodnia głównego korpusu drewniana z belek, połączonych z murem ścian bocznych. Piętro i szczyt w konstrukcji ryglowej z zastrzałami, wypełnionej otynkowaną cegłą, szczyt od frontu odeskowany. Dach kryty dachówką holenderką, w części zachodniej więźba dachowa jest zawalona. Na szczycie dachu była niegdyś chorągiewka z datą „1774”.

¹⁵⁰ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom podcieniowy, Lasowice Małe 20 (d. 12), autor: J. Labenz, 1993 r.;

¹⁵¹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny – dawny dom podcieniowy, Świerki, autor: M. Jonakowski, 1995 r.;

¹⁵² B. Schmid, Die Bau- und Kunstdenkmäler..., s. 319;

¹⁵³ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny – dawny dom podcieniowy, Świerki...;

¹⁵⁴ B. Schmid, Die Bau- und Kunstdenkmäler..., s. 318;

¹⁵⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny – dawny dom podcieniowy, Świerki, autor: M. Jonakowski, 1995 r.;

¹⁵⁶ Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Kreis Marienburg. Danzig 1919, s. 319;

Kapliczka przydrożna w Królewie, gm. Stare Pole (A-837)

Kapliczka wzniesiona została w XV wieku. Usytuowana była dawniej przy przeprawie przez Stary Nogat na głównym trakcie do Elbląga. W kapliczce umieszczona była niegdyś XVI-wieczna rzeźba Madonny z Dzieciątkiem, półkoliste blendy w dolnej kondygnacji zabytku prawdopodobnie zdobione były polichromiami¹⁵⁷.

Kapliczka wzniesiona z czerwonej cegły licowej, zwieńczona czterospadowym daszkiem, na szczycie którego znajduje się sterczyna flankowana na narożach dachu czterema mniejszymi fialami. Sterczyzny zwieńczone schodkowymi daszkami z cegły, nad środkową metalowy krzyż. W dolnej części trzonu półkoliste, tynkowane blendy, górna część otwarta z czterech stron mieści wewnątrz figurę św. Józefa z dzieciątkiem Jezus na ręku, trzymającego lilię.

Układ urbanistyczny Nowego Stawu (A-845)

Miejscowość złożona z dwóch odrębnie lokowanych w średniowieczu jednostek osadniczych: wsi Nytycka Wieś (Neuteichsdorf 1316 r.) i miasta Nowy Staw (Neuteich ok. 1343-1350 r.), tworzących wspólnie układ urbanistyczny o spójnej kompozycji i czytelnym do dzisiaj różnym sposobie zagospodarowania. W XII w. na terenie Nytyckiej Wsi (Neuteichsdorf) istniała słowiańska osada targowa, której w 1316 r. Krzyżacy nadali prawa wiejskie. Funkcje miejskie przejęło powstające obok osiedle (Neuteich), które najprawdopodobniej między 1343 a 1350 r. otrzymało przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim. Obie miejscowości istniały jako odrębne jednostki administracyjne niemal do

połowy XX w. Średniowieczne granice miasta zostały trwale wyznaczone pierścieniem wodnym (zakole rzeki Świętej i fosa biegnąca wzdłuż granicy z Nytycką Wsią) oraz wałem ziemnym z trzema bramami: Malborską, Gdańską i Mirowską. Na zewnątrz znajdowały się posiadłości miejskie – ponad 44 włóki roli i 20 włók lasu. Prawdopodobnie już w XIV w. pośrodku mocno wydłużonego rynku zbudowano ratusz miejski, a ok. 1400 r. w południowym narożniku miasta wzniesiono, do dziś istniejący, kościół parafialny pw. św. Mateusza. Do pocz. XIX w. zabudowa miejska nie wychodziła poza granice zarysowane w średniowieczu. W 1802 r. pożar niemal doszczętnie strawił miasto, a późniejsza odbudowa częściowo zmieniła jego charakter. Podjęto decyzję o rozebraniu średniowiecznych obiektów (m.in. Bramy Malborskiej); w miejscu spalonego ratusza wybudowano istniejący do dzisiaj kościół ewangelicki (wzbogacony w 1863 r. o smukłą wieżę). Po pożarze miasto wyraźnie podupadło i utraciło na kilkadziesiąt lat prawa miejskie (1824-1873). Rozwój miejscowości nastąpił dopiero w latach 70-tych XIX wieku. Rozpoczęto wówczas budowę dróg (1872 r. Nowy Staw-Malbork, 1875 r. Nowy Staw-Tczew), w 1878 r. zbudowano cukrownię, w 1887 r. oddano do użytku połączenie kolejowe z trasą Tczew-Malbork-Królewiec, a w 1898 r. z żuławską siecią kolei wąskotorowej. Na pocz. XX w. uruchomiono gazownię miejską i rozpoczęto budowę wieży ciśnień. W okresie międzywojennym podjęto prace związane z upiększaniem miasta, wybrukowano i obsadzono lipami ulice i rynek, poszerzono

¹⁵⁷ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kapliczka przydrożna, Królewio, autor: M. Jonakowski, 1995 r.;

chodniki, założono planty, powstał park miejski. Po wojnie przez krótki okres (do 1948 r.) nazwa miasta brzmiała Nytych (od niem. Neuteich). W 1947 r. w granice administracyjne Nowego Stawu została włączona Nytyńska Wieś, jednostronna ulicówka rozciągająca się wzdłuż ul. Gdańskiej – w ten sposób formalnie uregulowano istniejące od dawna powiązanie funkcjonalno-przestrzenne obu miejscowości¹⁵⁸.

Pałac, ul. 17 Marca 32, Malbork (A-971)

Budynek wzniesiony w trzeciej ćwierci XIX wieku jako pałacyk miejski, na jego zapleczu założono niewielki park. W latach 1945-1959 mieścił się tu Sąd Powiatowy. Od 1960 roku Spółdzielczy Dom Kultury¹⁵⁹. Budynek murowany, z cegły, otynkowany, dach kryty blachą. Wzniesiony na planie prostokąta, z prostokątnymi w rzucie ryzalitami w elewacjach frontowej i tylnej oraz w elewacjach bocznych, dwukondygnacyjny z poddaszem nieużytkowym, kryty dachem dwuspadowym o niskim kącie nachylenia połaci. Elewacja frontowa siedmioosiowa, na trzech środkowych osiach ryzalit, zwieńczony tympanonem okolonym wydatnymi gzymsami, pierwsza kondygnacja zwieńczona

profilowanym gzyms, druga kondygnacja zdobiona pilastrami dźwigającymi szeroki, profilowany gzyms, w ryzalicie wzbogacony fryzem roślinnym. Elewacje boczne zaakcentowane dwukondygnacyjnym ryzalitem zwieńczonym tympanonem, nad ryzalitem elewacje wieńczy szeroki profilowany gzyms zwieńczony tympanonem.

Dom, Lichnówki 11, gm. Lichnowy (A-1033)

Dom wzniesiony w drugiej ćwierci XIX wieku, murowany z cegły, otynkowany, kryty dachem naczółkowym, na osi elewacji frontowej ryglowa lukarna. Elewacje zwieńczone wydatnym gzyms. Naroża lukarny ujęte pilastrami z kompozytowymi głowicami, podobne pilastry ozdobiły niegdyś elewację budynku.

¹⁵⁸ informacje ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/nowy-staw-uklad-urbanistyczny> [strona Nid, dostęp 16.06.2024 r.];

¹⁵⁹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Spółdzielczy Dom Kultury, Malbork ul. 17 Marca 32, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

Kościół parafialny pw. św. Katarzyny w Borętach, gm. Lichnowy (A-1039)

Kościół protestancki zbudowany na początku XVIII wieku, przebudowany w latach 1841–1842, wzniesiony w konstrukcji ryglowej (rygiel o prostym rysunku bez zastrzałów), na planie prostokąta, od wschodu sygnaturka drewniana zwieńczona hełmem krytym blachą. Dach nad nawą dwuspadowy kryty karpiówką ułożoną w koronkę. Elewacje boczne artykułowane czterema wysokimi, prostokątnymi oknami o półkolistym zwieńczeniu. Otwór wejściowy na osi elewacji zachodniej, zwieńczony łukiem pełnym, w którym umieszczono przeszkłone nadświetle. Szczyt zachodni trójkątny, ryglowy, z oknem w kształcie połowy rozety na osi.

Wnętrze salowe z wydzieloną kruchtą, w części zachodniej empora założona wzdłuż ścian zachodniej, południowej, północnej, wsparta na słupach. Wnętrze nakryte stropem deskowym. Wyposażenie świątyni utrzymane jest skromnie i pochodzi z XIX wieku. Funkcję ołtarza głównego pełni XVII-wieczny obraz olejny. Charakterystycznymi elementami wnętrza świątyni są epitafia rozmieszczone na bocznych ścianach oraz charakterystyczne dla ewangelików empery. Z okresu XVIII i XIX wieku pochodzą żyrandole z inskrypcjami oraz prospekt organowy.

Zespół dworca kolejowego (budynek dworca, peron I, budynek ekspedycji towarowej, szalet), ul. Dworcowa 17 w Malborku (A-1239)

Budynek dworca wzniesiony ok. 1880 roku¹⁶⁰, murowany z cegły licówki, z dekoracjami z glazurowanej cegły, dach kryty dachówką esówką, wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta, z prostokątnymi w rzucie ryzalitami w elewacjach północnej, południowej i zachodniej, dwukondygnacyjny z użytkowym poddaszem, kryty dachem wielospadowym. Elewacje bogato zdobione pasami z glazurowanej cegły, rolkowymi gzymsami, parapety wydane, z glazurowanej cegły, otwory okienne i drzwiowe ozdobione opaskami z profilowanych, naprzemiennie ułożonych cegieł licowych i glazurowanych. Do budynku dworca przylega zadaszenie peronu I, wykonane w konstrukcji metalowej w postaci dachu pulpituowego ze

świetlikami, wsparte jest na rzędzie żeliwnych kolumn.

Budynek ekspedycji towarowej zbudowany został ok. 1900 r., murowany ze ścianką kolankową w konstrukcji ryglowej, dach kryty dachówką esówką, wzniesiony na planie zbliżonym do litery T, parterowy z nieużytkowym poddaszem, kryty dachem naczółkowym. Elewacje zdobione pasami glazurowanej cegły, część okien ujęta opaskami z profilowanych, naprzemiennie ułożonych cegieł licowych i glazurowanych.

¹⁶⁰ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Zespół dworca PKP w Malborku, autor: T. Kasperkiewicz, 1994 r.;

Budynek szaletu zbudowany został ok. 1900 r., murowany ze ścianką kolankową w konstrukcji ryglowej, wzniesiony na planie prostokąta, parterowy z poddaszem użytkowym, kryty dachem naczółkowym, otwory drzwiowe przesłonięte przesuwными wrotami zwieńczonymi łukiem odcinkowym.

Cmentarz menonicki w Szaleńcu, gm. Stare Pole (A-1245)

Cmentarz usytuowany w centrum wsi, przy szosie w kierunku Rozgart – Krzyżanowo, na terenie płaskim. Założenie od północy i wschodu ograniczone głębokim rowem, za nim ciągną się pola; od południa graniczy z gospodarstwem wiejskim, od zach. przylega do szosy. Ogrodzenie nie zachowało się – pozostał tylko fragment słupka wspierającego niegdyś bramę (na granicy zach.). Założony prawdopodobnie na przełomie XVIII i XIX wieku. Użytkowany do okresu międzywojennego – najwcześniejszy zachowany nagrobek pochodzi z roku 1806, najpóźniejszy - z roku 1914. Cmentarz o niewielkim obszarze – 0,12 ha, założony na planie nieregularnego czworoboku, nieorientowany. Pierwotna kompozycja

przestrzenna słabo czytelna. Trzy 70-letnie lipy ustawione w rzędzie są prawdopodobnie pozostałością centralnej alei (na osi wsch.-zach.), która dzieliła teren nekropoli na dwie nierówne części - północną i południową. Większość zachowanych nagrobków znajduje się w kwaterze północnej. Na terenie cmentarza zachowało się 26 obramień grobów pojedynczych, podwójnych i dziecięcych oraz 13 steli wykonanych z piaskowca. Niektóre bardzo bogato zdobione mają dużą wartość artystyczną¹⁶¹.

Cmentarz menonicki w Stogach, gm. Malbork (A-1250)

Cmentarz powstał około połowy XVIII wieku, w czasie kiedy w Stogach założona została gmina menonicka. Cmentarz użytkowano prawdopodobnie do końca II wojny światowej (ostatnie zachowane pochówki pochodzą z lat 1938-1939).

Cmentarz usytuowany jest na terenie lekko wyniosłym, ograniczonym głębokim rowem (wzdłuż granicy północnej) i niewysokimi skarpami. Założenie podzielone jest na dwie części, połączone wąskim przejściem, które różnią się kompozycją i pełnią niegdyś funkcją. Część pierwsza, bezpośrednio przylegająca do szosy, podzielona jest na dwie kwatery przez trzy rzędy lip. Na jej końcu znajduje się poprzeczny rząd drzew wydzielający

działkę, na której stał Dom Modlitwy - Bettenhaus (zachowały się fundamenty). W tej części cmentarza koncentrowało się życie społeczne gminy. Część druga, zajmująca nieco większy obszar, to właściwy teren nekropoli. Trzy aleje lipowe (dwie na osi wschód-zachód i jedna poprzeczna) dzielą go na sześć kwater. W pięciu kwaterach lokowane są mogiły w układzie rzędownym - mogiły nie występują jedynie w kwaterze

¹⁶¹ Karta cmentarza menonickiego w Szaleńcu, autor: J. Hoffmann, 1984 r.;

południowo-wschodniej, jest to najmłodsza część cmentarza o niemal zatartych granicach.

Najstarsze pochówki, pochodzące z 1 poł. XIX w., znajdują się w dwóch kwaterach położonych w północno-zachodniej części nekropoli – naprzeciwko Domu Modlitwy¹⁶².

Szkoła Łacińska w Malborku (A-1302)

Budynek wzniesiony został w 1352 roku przez wielkiego mistrza Winricha von Kniprode, od 2 połowy XVI wieku funkcjonowała tu szkoła, od 1603 roku zwana Szkołą Łacińską. W 1 połowie XVIII wieku przeprowadzono w budynku znaczne prace remontowe, a w 1758 roku poszerzono go w kierunku wschodnim, nakrywając nowym dachem. Szkoła Łacińska funkcjonowała w tym budynku do 1864 roku. Budynek przeznaczono wtedy na mieszkania i magazyny gospodarcze. W 1899 roku podczas pożaru miasta spłonęły górne kondygnacje. Rok później odbudowano obiekt na magazyn. Ponownie zniszczony w 1945 roku. Pierwsze próby odbudowy budynku poczyniono w latach 70-tych XX wieku, ale nie ukończono jego adaptacji. Dopiero w 2010 roku pozyskano

środki na odbudowę, która rozpoczęła się jesienią 2011 roku. Budynek oddano do użytkowania w październiku 2014 roku jako Centrum Kultury i Edukacji Szkoła Łacińska. Wchodzi w struktury Malborskiego Centrum Kultury i Edukacji. W budynku znajduje się Skansen Rzemiosł Dawnych, Mediateka, Multicentrum, sala wielofunkcyjna oraz obserwatorium astronomiczne i planetarium¹⁶³.

Układ urbanistyczny wraz z zespołem budowlanym w rejonie ulic Chopina, Szymanowskiego, Wiślanej, Toruńskiej, Grudziądzkiej, Gen. St. Maczka (d. R. Luksemburg), Wołyńska (d. M. Fornalskiej), Ciepłej, Wiosennej, Warszawskiej, Lotniczej i Pomorskiej w Malborku (A-1332)

Zabudowa w tym rejonie tworzy wyraźnie ukształtowany odrębny układ urbanistyczny o indywidualnym charakterze przy znacznym zróżnicowaniu architektonicznym poszczególnych budynków. Zabudowa powstała w latach 20/30 XX w. W skład zespołu wchodzi także starsze budynki z pocz. XX wieku. Obok domów o charakterze willowym, występują domy robotnicze, zabudowa jednorodzinna szeregową i zabudowa wielorodzinna. Zabudowa zakomponowana jest wzdłuż regularnej siatki ulic. Domy jednorodzinne i szeregowe otaczają ogrody, domy wielorodzinne poprzedzają przedogródki.

Układ urbanistyczny wraz z zespołem budowlanym w rejonie ulic Żeromskiego, Kasprowicza, 17-ego Marca, Derdowskiego w Malborku (A-1337)

Ochroną objęty jest teren ograniczony od wschodu ul. 17 Marca, od zachodu granicą posesji przy zachodniej pierzei ul. Kasprowicza, od północy osi ul. Żeromskiego, od południa osi ul. Derdowskiego. Zabudowa zlokalizowana jest w zwartym terenie - tworzy zespół budowlany o indywidualnym charakterze przez obiekty typu wille, domy jednorodzinne i domy wielorodzinne z lat 20-tych XX wieku. Układ urbanistyczny jest wzbogacony o ogrody i oryginalne ogrodzenia posesji.

¹⁶² Karta cmentarza menonickiego w Stogach, autor: J. Hoffmann, 1985 r.;

¹⁶³ informacje ze strony <http://visitmalbork.pl/208,SKZOLA-LACINSKA.html> [strona Urzędu Miasta Malborka, dostęp: 15.03.2023 r.];

Zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (dwór, budynek mieszkalny przy ul. 10 Marca 46, spichlerz, zespół 4 budynków folwarcznych, park) w Lisewie (A-1341)

Założenie folwarczne pochodzi z czasów lokacji wsi w 1316 roku, nie zachowały się żadne pierwotne zabudowania. Położony jest w centrum wsi, składa się z budynku dworu wzniesionego w XVIII wieku na szczątkach XV-wiecznych piwnic, rozbudowanego do obecnej postaci w połowie XIX wieku i przebudowanego po 1900 roku, budynku mieszkalnego z 3 ćwierci XIX wieku, spichlerza z początku XIX wieku, przebudowanego na początku XX wieku i po 1936 roku, zespołu czterech budynków folwarcznych z przełomu XIX i XX wieku, zespołu parkowego z 1 ćwierci XIX wieku z wykorzystaniem wcześniejszego zadrzewienia¹⁶⁴.

Budynek dworu: murowany, otynkowany, dach kryty dachówką esówką. Wzniesiony na planie litery L, parterowy z poddaszem użytkowym, kryty dachem naczółkowym. W elewacji frontowej ryzalit pozorny zwieńczony trójkątnym tympanonem ujętym od góry i dołu profilowanym gzymsem, drzwi od ogrodu o formach secesyjnych.

Spichlerz wzniesiony w konstrukcji ryglowej, wypełnionej cegłą, na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, kryty dachem dwuspadowym, w przyziemiu otwarty przejazd na całej głębokości budynku.

Budynki gospodarcze usytuowane wzdłuż północnej i południowej pierzei podwórza gospodarczego, murowane, z cegły, jednokondygnacyjne, wzniesione na rzutach prostokątów, nakryte dachami dwuspadowymi.

Park ma nieregularny układ, położony jest po zachodniej stronie podwórza gospodarczego, pomiędzy ulicą a budynkiem dworu. Poprzez park po północnej stronie przebiega droga dojazdowa, a układ pozostałych alejek jest nieczytelny.

Kamienica, ul. Mickiewicza 36 w Malborku (A-1346)

Kamienica powstała na przełomie XIX i XX wieku¹⁶⁵, w stylu historyzującym, z elementami neogotyku. Usytuowana kalenicowo do ulicy. Murowana, z cegły licówki, z dekoracją z glazurowanej cegły, dach kryty dachówką esówką i papą. Wzniesiona na planie zbliżonym do litery L, czterokondygnacyjna (w tym poddasze użytkowe), kryta dachem kolankowym. Elewacja frontowa (wschodnia) symetryczna, dziewięcioosiowa, z dwoma ryzalitami pozornymi na dwóch skrajnych osiach, z przedprożami w parterze oraz balkonami na wyższych kondygnacjach na 3-4 i 6-7 osi. Elewacja zdobiona pasami z glazurowanych cegieł. Otwory okienne i drzwiowe pierwszej kondygnacji oraz ostatniej kondygnacji klatki schodowej zwieńczone łukiem ostrym, pozostałe okna zwieńczone łukiem odcinkowym. Ryzaliti oraz centralna oś zwieńczone trójkątnymi szczytami ze sterczynami. Nad oknami i drzwiami w parterze ostrołukowe

¹⁶⁴ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Zespół folwarczny, Lisewo, autor: Z. Ryndziejewicz, 1995 r.;

¹⁶⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kamienica czynszowa, Malbork ul. Mickiewicza 36, autor: J. Domino, 1992 r.;

naczółki. Okna ryzalitów od drugiej do czwartej kondygnacji ujęte przez pionowe płyciny zwieńczone podwójną arkadką na kostkowym wsporniku. Okna centralnej osi od drugiej do czwartej kondygnacji ujęte płyciną zwieńczoną podwójnym łukiem ostrym.

Zagroda (dom, stodoła, obora) w Staryni 11, gm. Lichnowy (A-1355)

Zagroda złożona z domu, stodoły i obory powstała w latach 1920-1923¹⁶⁶. Budynek mieszkalny murowany, z cegły licowej, z dekoracjami tynkowanymi, dach kryty w części dachówką karpiówką, w części dachówką zakładkową. Wzniesiony na planie litery T, kryty dachem dwuspadowym. Elewacje na wysokim cokole, zdobione nad i pod oknami tynkowanymi fryzami, otwory okienne i drzwiowe ujęte prostymi opaskami z kostkami. W elewacji północnej drewniana weranda ze zdobieniami snycerskimi.

Stodoła murowana, z cegły licówki, z otynkowanym fryzem na wysokości okien pierwszej kondygnacji. Wzniesiona na planie prostokąta, kryta dachem dwuspadowym.

Otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukami odcinkowymi. Elewacje wschodnia i zachodnia zwieńczone trójkątnymi szczytami zdobionymi sterczynami. W szczycie wschodnim inicjały i data: „B.B. 1922”.

Budynek obory na planie prostokąta, kryty niegdyś dachem dwuspadowym o niskim kącie nachylenia połaci (obecnie zawalonym), o podobnym wystroju elewacji co stodoła, w ruinie.

Starynia 11, stodoła

Starynia 11, obora

¹⁶⁶ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Zespół zagrody, Starynia 11, autor: M. Gawryluk, 1991 r.;

Dom, ul. Solskiego 3 w Malborku (A-1357)

Budynek przy ul. Solskiego 3 w Malborku-Kałdowie zbudowany został w 1894 roku jako dom mieszkalny związany częściowo z rolnictwem. Do 1945 roku jego właścicielem był niejaki Ornes¹⁶⁷. Budynek drewniany, wzniesiony został w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na ceglanej podmurówce, dach kryty blachodachówką. Zbudowany na planie prostokąta, parterowy z poddaszem użytkowym, w połaci frontowej lukarna z balkonem. Elewacje odeskowane w układzie pionowym, deski zdobione wyciętymi rombami, pierwsza kondygnacja zwieńczona listwą zdobioną snycerską koronką, okapy lukarny i szczytów zdobione wiatrownicami z bogatą snycerką, zwieńczone pazdurami, okna ujęte okiennicami.

Elewacja frontowa trójosiowa, na osi środkowej drzwi dwuskrzydłowe, z przeszklonymi górnymi płycinami, balkon lukarny z drewnianą, ozdobną balustradą.

Zespół cukrowni - 36 obiektów wraz z terenem, ul. Marynarki Wojennej 2 w Starym Polu (A-1358)

Zespół cukrowni zaczął powstawać około 1880 roku, rozbudowywany był w latach 1890-1910 oraz 1920-1940. Jako pierwsze powstały obiekty: wyparek, krajalnic, zasilania w wodę, wapniarni oraz produktowni, a także innych części niezbędnych do produkcji, a wchłoniętych przez następne etapy rozbudowy. W 1885 r. zespół obejmował 10 domów ze 190 mieszkańcami. Około 1890 roku wzniesiono domy dyrektora i naczelnego inżyniera oraz domy stacyjnych na terenie cukrowni. W kolejnych latach wzniesiono małe domy pracownicze. Przez cały ten okres budynki cukrowni były rozbudowywane, powstały wówczas zespoły płuczek z ziemnymi zbiornikami osadnikowymi płukania wstępnego, a także zespoły prasy i suszarni wysłodków.

Rozbudowano kotłownię, zaplecze techniczne oraz magazyn. Po 1945 roku zakład upaństwowiono kontynuując dotychczasową produkcję.

Większość budynków cukrowni wzniesiona została z cegły licowej bez wyraźnego stylu architektonicznego, z wyjątkiem wieży w budynku głównym, która posiada cechy neogotyckie. Zespół cukrowni obejmuje obszar wydłużonego prostokąta ograniczony od południa terenami kolejowymi, od wschodu i północy ulicami, zaś od zachodu terenem niezabudowanym. Cukrownia obejmuje zespół budynków produkcyjnych, magazynowych, mieszkalnych oraz socjalnych. Budynki produkcyjne to krajalnica, dyfuzja, płuczki, zespół zasilania w wodę, wyparki, produktownia. Budynki pomocnicze: laboratorium, stajnia, prasa i suszarnia wysłodków oraz magazyn, kotłownia, kuźnia, stolarnia, wapniarnia, wodniarki, zespół lokomotywni i wagi kolejowej. Do tego dochodzą place składowe oraz budowle ziemne osadników ze stacją oczyszczania Borsig.

¹⁶⁷ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Dom mieszkalny, Malbork-Kałdowo, ul. Solskiego 3, autor: J. Gzowski, 1991 r.;

Budynki mieszkalne: dom dyrektora, dom naczelnego inżyniera, domy stacyjnych na terenie cukrowni oraz domy pracownicze na obrzeżach zespołu. Budynki socjalne: stołówka na terenie cukrowni oraz restauracja poza zespołem¹⁶⁸.

Dom ul. Lachowicza 21/23 w Lichnowach (A-1360)

Budynek powstał w 2 połowie XIX wieku¹⁶⁹. Zbudowany został z drewna, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, szczyty deskowane pionowo. Wzniesiony na rzucie prostokąta z werandą i wejściem gospodarczym od południa oraz gankiem wejściowym od północy i przybudówką od wschodu. Wnętrze dwutraktowe, obecnie podzielone na dwa odrębne mieszkania. Budynek jednokondygnacyjny ze ścianką kolankową i częściowo użytkowym poddaszem, częściowo podpiwniczony, nakryty dachem dwuspadowym krytym holenderką, w części eternitem, weranda przeszklona, nakryta osobnym dachem dwuspadowym krytym papą. Elewacje symetryczne z bogatym detalem snycerskim,

zachowana częściowo stolarka wewnętrzna i zewnętrzna (okiennice).

Willa przy ul. Obrońców Westerplatte 37 w Nowym Stawie (A-1385)

Willa wzniesiona została w latach 20-tych XX wieku¹⁷⁰, murowana, z cegły, otynkowana, dach kryty dachówką esówką, zbudowana na planie prostokąta, parterowa, z użytkowym poddaszem, kryta dachem naczółkowym. Elewacje o prostych formach, bezstylowe. Elewacje frontowa i tylna zwieńczone prostymi drewnianymi gzymsami, boczne szerokim, tynkowanym fryzem bez zdobień. W elewacji frontowej na osi środkowej wejście główne zwieńczone łukiem koszowym. W połaci frontowej dachu lukarna kryta dachem dwuspadowym, zwieńczona trójkątnym szczytem ujętym od dołu i góry profilowanym gzymsiem. Wokół budynku ogród z zachowanym już nielicznie starodrzewem.

¹⁶⁸ Karta zabytków architektury i budownictwa. Zespół cukrowni w Starym Polu, autor: J. Gzowski, 1991 r.;

¹⁶⁹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Lichnowy ul. Lachowicza 21/23, autor: M. Gawryluk, 1991 r.;

¹⁷⁰ Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny willa, Nowy Staw ul. Obrońców Westerplatte 37, autor: A. Milkiewicz., 1993 r.;

Kościół filialny pw. Matki Boskiej Królowej Polski i cmentarz wraz z zachowanym układem zieleni wysokiej, historycznymi nagrobkami, kaplica-mauzoleum i dzwonnica w Starym Polu (A-1393)

Kościół wzniesiony został przez protestantów w 1879 roku według projektu elbląskiego architekta Passarga w stylu neogotyckim. Po wojnie oddany w posiadanie Kościoła Katolickiego¹⁷¹. Murowany, z cegły licowej, kryty dachówką esówką. Orientowany, zbudowany na planie prostokąta, z niską pięcioboczną absydą od wsch. i prostokątną w rzucie kruchtą na osi elewacji północnej. Trzon kościoła oraz kruchta kryte dachem dwuspadowym, absyda – pięciopłaciowym. Elewacje zdobione płycinami zwieńczonymi od góry pseudoarkadkami z podwójnie ułożonych trójkątów, otwory okienne i otwór drzwiowy zwieńczone łukiem pełnym. Elewacja zachodnia zwieńczona trójkątnym szczytem flankowanym sterczynami, z centralnie umieszczoną

sygnaturką zwieńczoną ostrosłupowym hełmem z kulą i krzyżem. Elewacja wschodnia zwieńczona trójkątnym szczytem zdobionym po bokach i po środku sterczynami.

Cmentarz powstał prawdopodobnie po wybudowaniu pierwszego kościoła ewangelickiego w 1638 roku, założony jest na planie zbliżonym do wydłużonego prostokąta z kościołem w części północnej, z asymetrycznie usytuowaną aleją na osi północ-południe w części zachodniej, na której południowym końcu zlokalizowana jest dzwonnica. Po zachodniej stronie alei w pobliżu kościoła znajduje się kaplica-mauzoleum rodziny Wunderlich. Nagrobki usytuowane w układzie rzędowym, historyczne nagrobki orientowane, pochodzą z XIX i pocz. XX wieku.

Kaplica grobowa zbudowana została w 1912 r. jako mauzoleum rodziny Wunderlich, murowana z cegły, otynkowana, założona na planie prostokąta, w formie greckiej świątyni z portykiem od frontu, do którego prowadzą szerokie schody, nakryta dachem dwuspadowym. Budynek posadowiony na wysokim cokole, portyk wzniesiony w porządku tokańskim, z czterema kolumnami dźwigającymi belkowanie z napisem „Familie Wunderlich”, powyżej trójkątny tympanon z wydatnym profilowanym gzymsem, w tympanonie data „MDCCCCXII”, elewacje kaplicy boniowane.

Dzwonnica powstała prawdopodobnie w 2 poł. XIX wieku, drewniana, na wysokim ceglany cokole, z łękami odciążającymi od strony północnej i południowej, w północnym łuku dwuskrzydłowe wrota, trzon szkieletowy, oszalowany deskami do 2/3 wysokości, powyżej otwarta konstrukcja z dwoma żeliwnymi dzwonami. Całość nakryta dwuspadowym dachem, o niskim kącie nachylenia połaci.

¹⁷¹ Karta zabytków architektury i budownictwa. Kościół filialny pw. Matki Boskiej Królowej Polski, Stare Pole, autor: D. Rekowska, 1983 r.;

Budynek mieszkalny, ul. Słowackiego 80 w Malborku (A-1395)

Budynek powstał w końcu XIX wieku¹⁷² w stylu neoklasycystycznym. Usytuowany kalenicowo do ulicy, murowany, tynkowany wzniesiony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, z nieużytkowym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym o niskim kącie nachylenia połaci. Elewacje na ceglany cokole, zwieńczonym profilowanym gzymsem, zdobione dodatkowo profilowanymi gzymsami podokiennymi oraz profilowanymi gzymsami międzykondygnacyjnymi i profilowanym gzymsem wieńczącym. Gzymsy ujęte od dołu drobnym kostkowaniem. W elewacji frontowej pod oknami drugiej kondygnacji płyciny z dekoracją florystyczną, nad oknami profilowane naczółki w formie gzymsów odcinkowych. Elewacje boczne zwieńczone trójkątnymi szczytami, podkreślonymi trzema oknami poddasza zwieńczonymi łukiem pełnym, wspartymi na profilowanym gzymisie.

Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła wraz z dzwonnica i cmentarzem przykościelnym w Lasowicach Wielkich (A-1396)

Kościół w obecnej formie powstał w 1896 roku w miejscu ryglowego z 1824 roku¹⁷³. Budynek orientowany, bezstylowy, murowany z cegły, założony na rzucie prostokąta z nieco węższym, zakończonym trójbocznie prezbiterium od wschodu i kwadratową w rzucie zakrystią od południa. Wejście sklepione odcinkowo, umieszczone w płytkiej, ostrołukowej wnęcie na osi elewacji zachodniej, nad szczytem kwadratowa w rzucie wieża, kryta wysokim, czworokątnym, szpiczastym hełmem. Otwory okienne w elewacjach bocznych ostrołukowe, elewacje zwieńczone gzymsem z wysuniętych cegieł. Kościół nakryty dachem dwuspadowym, prezbiterium – trójpołaciowym, dachy kryte dachówką holenderką, hełm wieży blachą. Przy zachodniej elewacji kościoła – dzwonnica z połowy XIX wieku, wzniesiona w konstrukcji drewnianej, na niskim ceglany fundamentcie, odeskowana, nakryta płaskim, dwuspadowym dachem, zbudowana na rzucie prostokąta, trójprzęsłowa, w jej wnętrzu krzyżowa konstrukcja, na której zawieszono trzy dzwony. Na każdej elewacji w górnej części dzwonnica posiada prostokątne otwory zamykane drewnianymi okiennicami.

Cmentarz przykościelny z nagrobkami ułożonymi rzędami wokół kościoła, orientowanymi na osi północ-południe, bez podziału na kwatery. Nie zachowały się stare nagrobki – istnieją jedynie dwa sprzed 1939 roku Zadrzewienie głównie wzdłuż granic działki; cmentarz otoczony jest płotem, od zachodu dwuskrzydłowa brama z furtką z przełomu XIX i XX wieku.

¹⁷² Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Malbork, ul. Słowackiego 82, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁷³ Karta zabytków architektury i budownictwa. Katolicki kościół parafialny, Lasowice Wielkie, autor: J. Labenz, 1984 r.;

Budynek mieszkalny, ul. Żeromskiego 23 w Malborku (A-1401)

Budynek powstał w 3 ćwierci XIX wieku¹⁷⁴. W stylu neoklasycystycznym. Wolnostojący, usytuowany szczytem do ulicy. Wzniesiony na planie prostokąta z ryzalitem w elewacji frontowej (zachodniej), dwukondygnacyjny, z poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym. Elewacje na cokole, zdobione profilowanymi gzymsami podokiennymi oraz wydatnym, profilowanym gzymsem międzykondygnacyjnym podkreślonym od dołu kostkowaniem, zwieńczone wydatnym gzymsem z konsolkami. Otwory okienne i drzwiowe ujęte profilowanymi opaskami, okna drugiej kondygnacji zwieńczone naczółkami w formie gzymsów odcinkowych z szerokimi fryzami pomiędzy oknem a gzymsem. W elewacji

frontowej asymetrycznie umieszczony ryzalit poprzedzony tarasem ograniczonym murem z żeliwnymi kolumnami wspierającymi balkon drugiej kondygnacji, ograniczony kutą, ażurową balustradą. Elewacje północna i południowa zwieńczone trójkątnymi szczytami, podkreślonymi trzema oknami poddasza o wykroju łuku pełnego, wspartymi na profilowanym gzymsem na konsolkach oraz dwoma prostokątnymi, małymi oknami na analogicznym gzymsem na konsolkach. Ryzalit zwieńczony tympanonem zdobionym profilowanym gzymsem z konsolkami. Na drugiej kondygnacji ryzalitu otwory okienne zwieńczone łukiem pełnym, podkreślone przez pseudoryzalit zwieńczony wydatnym, profilowanym gzymsem ograniczonym od dołu kostkowaniem, pomiędzy otworami okiennymi pilastry zwieńczone korynckimi głowicami.

Budynek mieszkalny, ul. Sienkiewicza 60 w Malborku (A-1402)

Budynek powstał w 4 ćwierci XIX wieku¹⁷⁵, w stylu neobarokowym. Wolnostojący, ustawiony szczytem do ulicy. Murowany, z cegły, otynkowany, dach kryty dachówką esówką. Wzniesiony na planie zbliżonym do prostokąta, dwukondygnacyjny, z nieużytkowym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym. Elewacja frontowa zdobiona profilowanym gzymsem międzykondygnacyjnym oraz gzymsem pod oknami drugiej kondygnacji, zwieńczona trójkątnym szczytem ujętym od góry profilowanym gzymsem, dodatkowo zwieńczona półkolistym szczytem ujętym od góry profilowanym gzymsem. W parterze witryna ujęta opaską z płytek klinkierowych, okna drugiej kondygnacji ujęte prostymi opaskami

i zwieńczone wspólnym profilowanym gzymsem wygiętym łukowo pomiędzy nimi, powyżej okrągłe okienko strychu. W elewacji bocznej profilowany gzymś wieńczący pierwszą kondygnację oraz wtórne otwory okienne, w połaci dachowej lukarna zwieńczona trójkątnym szczytem.

¹⁷⁴ Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Malbork ul. Żeromskiego 23, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁷⁵ Karta zabytków architektury i budownictwa. Kamienica mieszkalna, Malbork ul. Sienkiewicza 60, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

Budynek mieszkalny, ul. Słowackiego 85 w Malborku (A-1403)

Budynek powstał w początku XX wieku¹⁷⁶, z elementami stylu neogotyckiego. Budynek narożny, murowany, z czerwonej, glazurowanej cegły, dach kryty papą. Wzniesiony na planie zbliżonym do prostokąta, ze ściętym narożnikiem północno-zachodnim. Dwukondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, kryty dachem płaskim. W ściętym narożniku wykusz wsparty na wydatnych, tynkowanych wspornikach, zwieńczony tarasem z murowaną barierą. Elewacje na wydatnym cokole, zwieńczone profilowanym gzymsem, zdobione pasami brązowej, glazurowanej cegły, otwory okienne zwieńczone łukiem odcinkowym, z parapetami z brązowej, glazurowanej cegły, ujęte profilowanymi opaskami z brązowej,

glazurowanej cegły. Ścięty narożnik zwieńczony schodkowym szczytem, naroża elewacji zwieńczone sterczynami.

Budynek mieszkalny, al. Armii Krajowej 83 w Malborku (A-1404)

Budynek powstał około 1910 roku¹⁷⁷ w stylu secesyjnym. Murowany, z cegły licowej, dach kryty dachówką esówką, wolnostojący, na planie zbliżonym do kwadratu, dwukondygnacyjny z poddaszem nieużytkowym, kryty dachem kolankowym. Elewacja frontowa trójosiowa, otwory okienne i otwór drzwiowy zwieńczone łukiem odcinkowym, nad drzwiami usytuowanymi na 3 osi od północy trójboczny wykusz zwieńczony hełmem. Okna drugiej kondygnacji ujęte kolistymi, tynkowanymi płycinami, pod oknami również tynkowane płyciny. Elewacja frontowa na osi środkowej zwieńczona trójkątnym szczytem, zwieńczonym trzema sterczynami.

¹⁷⁶ Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Malbork, ul. Słowackiego 85, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁷⁷ Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Malbork, ul. Żymierskiego 83 (Armii Krajowej), autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

Budynek mieszkalny, al. Armii Krajowej 92 w Malborku (A-1405)

Budynek powstał pod koniec XIX wieku¹⁷⁸, z elementami neogotyckimi. Wolnostojący, usytuowany szczytem do ulicy. Wzniesiony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny z nieużytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym. Murowany, z cegły licowej, elewacje boczne tynkowane, dach kryty dachówką esówką. Elewacja frontowa, szczytowa (zachodnia) pięcioosiowa, otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem odcinkowym, nad oknami i drzwiami łukowo wygięte naczółki z kostkowym gzymsem, pod oknami drugiej kondygnacji szeroki fryz zdobiony dekoracją maswerkową, ujęty od dołu gzymsem kostkowym. Elewacja zwieńczona trójkątnym szczytem z małym oknem strychu

Budynek mieszkalny – hotel, ul. Mickiewicza 26 w Malborku (A-1406)

Budynek powstał na początku XX wieku. Murowany, z cegły, otynkowany, dach kryty blachą. Wzniesiony na planie prostokąta, trójkondygnacyjny, z częściowo użytkowym poddaszem, kryty dachem wielospadowym. Elewacja frontowa asymetryczna, z ryzalitem pozornym oraz z balkonami z murowanymi barierami wspartymi na monumentalnych kolumnach, ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem. Balkon na trzeciej kondygnacji zwieńczony daszkiem jednospadowym, wspartym na zdobionych snycersko słupkach, z ażurową drewnianą, przesłoną od góry. Otwory okienne ujęte prostymi opaskami. Elewacja zwieńczona prostym gzymsem.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Malbork, ul. Żymierskiego 92 (Armii Krajowej), autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁷⁹ Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek hotelowy – Hotel Nogat, Malbork, ul. Mickiewicza 26, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

Budynek mieszkalny, pl. Słowiański 8 w Malborku (A-1410)

Budynek powstał pod koniec XIX wieku¹⁸⁰, w stylu neoklasycystycznym z elementami w stylu neogotyckim i secesyjnym. Wolnostojący, ustawiony kalenicowo. Budynek murowany, z cegły, otynkowany, dach kryty dachówką karpiówką. Wzniesiony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny z użytkowym poddaszem, kryty dachem mansardowym. Elewacja frontowa z ryzalitem pozornym na osi, zwieńczonym trójkątnym szczytem o wklęsłych bokach, zwieńczonym dodatkowo półkolistym szczytem. Na parterze ryzalit boniowany, przedzielony profilowanym gzymsem międzykondygnacyjnym, powyżej balkon z ażurową, kutą balustradą, piętro ryzalitu flankowane pilastrami. Otwory okienne ujęte

prostymi opaskami, okna parteru zwieńczone trójkątnymi naczółkami, okna piętra – naczółkami w formie odcinkowego, profilowanego gzymesu. Na wysokości naczółków parteru oraz na wysokości ślimion okien drugiej kondygnacji elewację opasuje płaski gzym. We frontowej połaci trójkątne lukarny, okna ujęte od góry drewnianym trójliściem.

Budynek mieszkalny, ul. Mickiewicza 21 w Malborku (A-1411)

Budynek powstał pod koniec XIX wieku¹⁸¹, jako typowy dom dla przemysłowo-robotniczej zabudowy przedmieść, bezstylowy. Wolnostojący, usytuowany szczytowo. Wzniesiony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym. Murowany, z cegły licówki, boczna elewacja (południowa) otynkowana, dach kryty dachówką esówką. Otwory okienne zwieńczone delikatnie zarysowanym łukiem odcinkowym. Elewacja frontowa trójosiowa, zwieńczona trójkątnym szczytem z szeroką sterczyną, ujęta od góry szerokim profilowanym gzymsem. Okna z wydatnymi parapetami wspartymi na kostkach, parapety okien drugiej kondygnacji połączone

wspólnym kostkowym gzymsem podokiennym, nad oknami naczółki w formie rolkowego gzymesu odcinkowego.

¹⁸⁰ Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Malbork, Plac Słowiański 8, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁸¹ Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Malbork, ul. Mickiewicza 21, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

Budynek mieszkalny, ul. Mickiewicza 70 w Malborku (A-1412)

Budynek powstał pod koniec XIX wieku¹⁸², w stylu eklektycznym z elementami neorenesansu i neogotyku. Wzniesiony na planie prostokąta, trójkondygnacyjny z suteroną i poddaszem użytkowym, kryty dachem kolankowym z lukarnami w połaci frontowej. Murowany, z żółtej cegły licowej, z detalem z czerwonej cegły licowej i tynkowanym. Elewacja na wysokim cokole, na osi wejście główne ujęte ozdobnym portalem z pilastrami dźwigającymi trójkątny boniowany szczyt zwieńczony wydatnym gzymsem z kulami i obeliskiem. Na skrajnych osiach na drugiej i trzeciej kondygnacji elewacji balkony z murowanymi barierami. Elewację zdobią pasy czerwonej cegły i tynkowane gzymsy międzykondygnacyjne. Całość wieńczy wydatny gzymś wsparty na kostkowych konsolkach. Na osi elewacji nad portalem na drugiej i trzeciej kondygnacji płycina z dekoracją florystyczną.

Budynek mieszkalny, Pl. Słowiański 10 w Malborku (A-1413)

Budynek powstał w 2 połowie XIX wieku¹⁸³, w stylu eklektycznym, z elementami neoklasycyzmu. Wolnostojący, ustawiony kalenicowo do ulicy. Budynek murowany z cegły, otynkowany, na wysokim cokole, dach kryty papą. Wzniesiony na planie prostokąta, parterowy, z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym. Elewacja frontowa w parterze boniowana, zdobiona profilowanymi gzymsami: wieńczącym cokół, podokiennymi oraz drewnianym, wieńczącym, ten ostatni ujęty od dołu kostkowym fryzem. Otwory okienne i otwór drzwiowy ujęte profilowanymi opaskami, zwieńczone prostymi naczółkami na wolutowych konsolkach, pomiędzy oknami a naczółkami płyciny zdobione dziecięcymi główkami.

¹⁸² Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Malbork, ul. Mickiewicza 70, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁸³ Karta zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny, Malbork, Plac Słowiański 10, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

Kościół filialny pw. św. Szymona i Judy Apostołów wraz z dzwonnica, układem wysokiej zieleni cmentarnej i ogrodzeniem cmentarza w Gnojewie (A-1423)

Kościół filialny pw. św. Szymona i Judy Apostołów w Gnojewie – drugi kościół w tej miejscowości, jest to kościół katolicki (pomocniczy), wzniesiony został w 1863 roku. Po przejściu przez ewangelików w 1819 roku gotyckiego kościoła pw. św. Szymona i Judy Tadeusza¹⁸⁴, nowa świątynia służy katolikom do dziś. Zbudowany jest na planie prostokąta z żółtej cegły, orientowany, jednonawowy, z małą, czworoboczną sygnaturką wtopioną w dach od strony zachodniej. Dwuspadowy dach zdobią filarki umieszczone na narożach. Wnętrze bardzo skromne z neogotyckim ołtarzem.

Cmentarz zlokalizowany przy kościele, założony w XIX w., najstarsze zachowane nagrobki pochodzą z 1 poł. XX w., z dawnego założenia

cmentarza zachowała się zieleń wysoka w postaci szpaleru lip i dębów tworzących zachodnią granicę działki oraz szpaleru jesionów przy granicy wschodniej. Cmentarz otoczony współczesnym ogrodzeniem, od zachodu brama cmentarna z 2 poł. XIX w. Dzwonnica 2 poł. XIX w. z dzwonem z 1871 r. zlokalizowana obok kościoła, drewniana, szkieletowa, na wysokim ceglany cokole, kryta dachem dwuspadowym.

Budynek mieszkalny, ul. Sienkiewicza 40 w Malborku (A-1424)

Budynek powstał na przełomie XIX/XX wieku jako typowy dom dla zabudowy podmiejskiej i peryferyjnych przedmieść¹⁸⁵. Wolnostojący, ustawiony kalenicowo. Murowany, z cegły licówki, dach kryty dachówką esówką. Wzniesiony na planie prostokąta, z późniejszą ośmioboczną przybudówką, parterowy, z użytkowym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym. Elewacja frontowa (wschodnia) z dwuskrzydłowymi drzwiami na osi, ujętymi po bokach wąskimi oknami. Elewacja frontowa i tylna zwieńczona drewnianym gzymsem. Elewacje boczne zwieńczone gzymsem rolkowym, okna na wydatnych parapetach.

¹⁸⁴ Karta zabytków architektury i budownictwa. Kościół parafialny pw. św. Szymona i Judy Apostołów, autor: G. Makowska, 1981 r.; Karta zabytków architektury i budownictwa. Kościół parafialny pw. św. Szymona i Judy Apostołów, autor: D. Rekowska, 1984 r.;

¹⁸⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny - ul. Sienkiewicza 40, Malbork, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

Budynek mieszkalny, ul. Mickiewicza 20 w Malborku (A-1427)

gzymś. Elewacja zwieńczona wydatnym profilowanym gzymsem, nad nim wklęsło-wypukły szczyt, zdobiony wolutami. Okna szczytu ujęte po bokach prostokątnymi płycinami z dekoracją florystyczną, powyżej owalne ślepe okno.

Budynek powstał pod koniec XIX w., w stylu neobarokowym¹⁸⁶. Wolnostojący, usytuowany szczytowo w stosunku do ulicy. Murowany, otynkowany, tynk żłobkowany, na kamiennym cokole, dach kryty dachówką esówką. Wzniesiony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym. W elewacji frontowej okna i drzwi pierwszej kondygnacji w płycinach zwieńczonych łukiem odcinkowym, nad oknami uproszczona, geometryczna dekoracja florystyczna, pod oknami prostokątne płyciny. Na drugiej kondygnacji, po lewej stronie trójboczny wykusz o baniastej podstawie i trójbocznym wsporniku, zwieńczony hełmem. Pod oknami drugiej kondygnacji profilowany

Budynek mieszkalny, ul. Konopnickiej 3 w Malborku (A-1430)

szerszym ostrołukiem, otwór drzwiowy zwieńczony łukiem ostrym, flankowany dwiema ostrołukowymi płycinami. Otwory okienne zwieńczone łukiem odcinkowym, na wydatnych parapetach wyłożonych glazurowanymi, zielonymi płytkami, ujęte opaskami z czerwonej cegły, zwieńczone naczółkami o wykroju łuku odcinkowego, na drugiej i trzeciej kondygnacji naczółki zwieńczone akroterionami. Balustrady balkonów ażurowe, kute, zdobione dekoracją florystyczną, otwory okienne ryzalitów na trzeciej kondygnacji ujęte ostrołukowymi płycinami z dekoracją maswerkową. Szczyty ryzalitów zwieńczone na osi sterczynami

Budynek powstał pod koniec XIX wieku, jeden z pierwszych budynków odbudowanych po II wojnie światowej¹⁸⁷, wzniesiony w stylu eklektycznym, z elementami neogotyku. Wolnostojący, usytuowany kalenicą wzdłuż ulicy. Murowany z czerwonej cegły licowej, z wypełnieniem w elewacji frontowej z żółtej cegły licowej, dach kryty blachą. Wzniesiony na planie prostokąta, trójkondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym z lukarnami. Na skrajnych osiach elewacji frontowej ryzality pozorne, zwieńczone trójkątnymi szczytami, z balkonami na drugiej i trzeciej kondygnacji, dźwiganymi przez wydatne wsporniki. W parterze na osi wnąka mieszcząca wejście główne, zwieńczona

¹⁸⁶ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny - ul. Adama Mickiewicza 20, Malbork, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁸⁷ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kamienica mieszczańska – ul. Dzierżyńskiego 33, Malbork, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

Budynek mieszkalny, ul. Mickiewicza 27 w Malborku (A-1433)

naczółków nadokiennych.

Budynek powstał na przełomie XIX i XX wieku¹⁸⁸ jako typowy dom dla przemysłowo-robotniczej zabudowy przedmieść, bezstylowy. Usytuowany szczytowo w stosunku do ulicy. Murowany, z cegły licówki, dach kryty dachówką esówką. Wzniesiony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym. Elewacja frontowa ujęta po bokach dwiema lizenami na całej jej wysokości, zwieńczonymi sterczynami ozdobionymi od góry gzymsem rolkowym, pomiędzy sterczynami elewację wieńczy trójkątny szczyt, ujęty od góry profilowanym gzymsem. Pod oknami wszystkich kondygnacji gzyms kostkowy, nad oknami prosty gzyms z wylamaniem w postaci trójkątnych

Budynek mieszkalny, ul. Grunwaldzka 28 w Malborku (A-1434)

florystyczną. Druga i trzecia kondygnacja podkreślone przez jońskie pilastry dźwigające wydatny, profilowany gzyms. W połaci dachowej na osi monumentalna lukarna flankowana boniowanymi pilastrami, po obu jej bokach lukarny kryte jednospadowymi dachami.

¹⁸⁸ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny – ul. Adama Mickiewicza 27 typ domu robotniczego, Malbork, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁸⁹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kamienica mieszkalna ul. Grunwaldzka 28, Malbork, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

Wieża ciśnień, Pl. Słowiański 15 w Malborku (A-1435)

Wieża ciśnień powstała w 1905 roku wraz z założeniem w mieście wodociągów¹⁹⁰, działała do 1998 roku. Murowana z cegły licowej, na cokole z piaskowca, z detalami architektonicznymi z piaskowca, dach kryty dachówką mnichmniszka. Wzniesiona na planie ośmioboku, przechodzącą nad pierwszą kondygnacją w walec, zwieńczony ośmioboczną głowicą, pięciokondygnacyjna (w tym poddasze), kryta dachem ostrosłupowym, ośmiobocznym hełmem. Cokół boniowany z ciosów kamiennych, dolna ośmioboczna część trzonu uskokowo przechodzi w walec ujęty ceglanyymi lizenami, dźwigającymi kolumny wsparte na wydatnych konsolach, na głowicach kolumn wspiera się nadwieszona ośmioboczna głowica. Otwory okienne i otwór drzwiowy zwieńczone łukiem ostrym. Drzwi od strony północnej ujęte ozdobnym, profilowanym ostrołukowym portalem, zwieńczonym trójkątnym szczytem zdobionym żabkami i kwiatem. Nad portalem dwie tarcze z tynkowanym polem środkowym, podobna lecz większa tarcza pośrodku walcowatego trzonu. Głowica wieży zwieńczona pseudomachułami i sterczynami. Hełm zwieńczony kulą z chorągiewką, na której wycięta jest data „1905”.

Kościół parafialny pw. św. Mikołaja w Pogorzalej Wsi, gm. Miłoradz (A-1438)

Kościół zbudowany w XIV wieku w konstrukcji ryglowej, o której wspominają akta wizytacyjne z 1604 r., wieża była wówczas drewniana, a zakrystia z cegły nowo wybudowana. W 1637 r. wieża była zrujnowana, a przed rokiem 1741 odbudowana. W 1829 roku poddano kościół gruntownej przebudowie: rozebrano ściany nawy z konstrukcji ryglowej, a w ich miejsce wykonano ściany ceglane, przy czym zachowano oryginalną konstrukcję więźby dachowej, drewniana konstrukcja wieży została obudowana ścianami z cegieł. Kościół konsekrowano 29 września 1829 r.¹⁹¹. Nowa konstrukcja murowana z cegły licowej. Obiekt założony na planie prostokąta, od zachodu przylega do niego murowana wieża na rzucie kwadratu, zwieńczona

ostrosłupowym hełmem krytym gontem. Do elewacji południowej korpusu przylega prostokątna w rzucie kruchta, elewacje kruchty zwieńczone profilowanym gzymsami. Nad elewacją południową kościoła trójkątny szczyt, flankowany sterczynami, pośrodku szczytu ślepe okno zwieńczone łukiem odcinkowym. Dachy nad korpusem i nad kruchtą dwuspadowe kryte dachówką esówką. Elewacja wschodnia korpusu zwieńczona trójkątnym szczytem zdobionym oknami i blendami zwieńczonymi łukiem pełnym oraz sterczynami. Otwory okienne w elewacjach korpusu zwieńczone łukiem odcinkowym. Wewnątrz znajduje się XIV-wieczna figura patrona – św. Mikołaja.

¹⁹⁰ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Wieża ciśnień, Malbork, Pl. Słowiański, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁹¹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kościół parafialny pw. św. Mikołaja, Pogorzale Wsie, autor: Z. Ryndziewicz, 1993 r.;

**Ruina kościoła pw. św. Katarzyny wraz z otaczającym cmentarzem w Borętach,
gm. Lichnowy (A-1440)**

Kościół wybudowany został w kilku etapach w okresie od XIV do XV wieku. Z początku XIV wieku pochodzi prezbiterium i zakrystia, w końcu XIV wieku wzniesiono nawę na szerokość prezbiterium, którą niedługo potem poszerzono po stronie północnej oraz wybudowano wieżę do wysokości 3,5 m; pozostała część została zbudowana nieco później tj. w 1 połowie XV wieku. W 1805 roku wzniesiono przedsionek od strony południowej. Kościół został spalony w 1945 roku - do tego okresu posiadał wysoki dwuspadowy dach kryty dachówką holenderką oraz kwadratową wieżę od zachodu, murowaną w przyziemiu, drewnianą w wyższych kondygnacjach, z izbicą krytą gontem¹⁹². Usytuowany w centrum wsi, po

południowej stronie głównej drogi, otoczony cmentarzem przykościelnym, orientowany. Zachowane mury obwodowe do wysokości korony - nawy, prezbiterium i wieży; brak stropu, dachu, okien i drewnianej części wieży. Wzniesiony w stylu gotyckim, murowany z cegły o wążku wendyjskim i gotyckim, na planie zbliżonym do kwadratu z wydłużonym, trójbocznie zakończonym prezbiterium i kwadratową wieżą od zachodu; do prezbiterium od północy przylega niewielka, prostokątna zakrystia; całość oszarpowana dwuuskokowymi przyporami. Wejście w wieży i w elewacji południowej w ostrołukowym portalu; elewacja północna ślepa, w południowej elewacji nawy i prezbiterium wysokie, ostrołukowe okna w uskokowo profilowanych otworach. Wnętrze jednoprzestrzenne z wyodrębnionym prezbiterium.

Cmentarz przykościelny w Borętach założony najprawdopodobniej w czasie budowy kościoła pw. Św. Katarzyny w XIV wieku. Obecny kształt działki, na którym jest położony pochodzi z regulacji z XIX-wiecznych. Na cmentarzu znajdują się nieliczne historyczne nagrobki i płyty nagrobne, całość otacza starodrzew

Zespół budynków Poczty i Telekomunikacji: budynek poczty; budynek telekomunikacji; budynek garaży; ogrodzenie przy ul. Poczty Gdańskiej 1 w Malborku (A-1442)

Zespół budynków poczty w Malborku powstał w latach 1898 – 1922¹⁹³, budynek główny i garaże w stylu neogotyckim, budynek telekomunikacji – bez cech stylowych. Budynki murowane z cegły licowej w wążku krzyżykowym. Budynek poczty dwukondygnacyjny nakryty dachem czterospadowym z pokryciem ceramicznym, wzniesiony na planie prostokąta, od wschodu płytki ryzalit z portalem wejściowym, od południa przy narożniku wschodnim schody z podestem przed portalem południowym, w elewacji wschodniej parterowy łącznik z budynkiem telekomunikacji, od północy wtopiona w bryłę budynku kwadratowa w rzucie wieża oraz portal wejściowy poprzedzony schodami z podestem. Budynek telekomunikacji wzniesiony na planie prostokąta pod kątem w stosunku do

¹⁹² Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kościół rzym.-kat pw. św. Katarzyny, Boręta, autor: J. Gzowski, 1984 r., B. Schmid, Die Bau- und Kunstdenkmäler..., s.16-18;

¹⁹³ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Zespół budynków Poczty Głównej, Malbork ul. Poczty Gdańskiej 1, autor: M. Gawryluk, 1993 r.;

budynku poczty, połączony z nim parterowym łącznikiem, od południa betonowa rampa przed wejściem, od wschodu aneks przylegający do łącznika. Garaże na planie wydłużonego prostokąta z kwadratowymi w rzucie skrzydłami bocznymi, wzniesione równoległe do budynku poczty. Bryła budynku poczty urozmaicona przez dodanie niewyodrębnionych w planie skrzydeł bocznych w elewacji wschodniej i wieży w narożniku północno-wschodnim oraz opliastrowania narożników korpusu głównego z wyprowadzeniem dekorowanych sterczyn ponad połac dachu. Elewacje budynku z detalem architektonicznym, który mimo znacznych zniszczeń całych partii szczytów północnego i wschodniego, zachował się w postaci obramień portali południowego, wschodniego, północnego i najbogatszego zachodniego wzniesionego w formie portyku ostrołukowego z granitowymi kolumnami z głowicami kompozytowymi, obramień okiennych i fryzów z kształtek ceramicznych z wielobarwną glazurą, rozet z okienkami doświetlającymi klatki schodowe i wreszcie graffitowych dekoracji blend z herbami Malborka i Gdańska oraz symbolami poczty i łączności. Analogicznie, choć znacznie skromniej dekorowany jest budynek garaży. Budynek telekomunikacji trójkondygnacyjny nakryty czterospadowym dachem z pokryciem ceramicznym (holenderka), trójkątnymi wystawkami w połaciach, z elewacją frontową artykułowaną pionowymi lizenami wyznaczającymi osie, górną kondygnacją nad masywnym gzymsem cofniętą w stosunku do lica, wysuniętym cokołem z kamienną okładziną, zachowanym portalem kamiennym z dekorowanymi drzwiami głównymi. Wnętrze budynku głównego z zachowanym układem dwutraktowym, wystrojem klatek schodowych i hallu północnego w postaci metaloplastycznych balustrad, ceramicznych żeber sklepiennych, mosiężnych świeczników korpusowych oraz terakotowych posadzek, stolarką okienną i drzwiową. Wieża dominująca w sylwecie budynku, czterokondygnacyjna zwieńczona wtórną nadbudówką z kamienną obiegającą galerijką, z zachowanymi spiralnymi schodami wewnątrz i działającym mechanizmem zegarowym z 1893 r.

Kamienica , ul. 17 Marca 21 w Malborku (A-1443)

Kamienica powstała pod koniec XIX wieku¹⁹⁴, w stylu eklektycznym. Budynek narożny, z kalenicami równoległymi do ulic. Murowana, otynkowana, dach kryty dachówką karpiówką. Wzniesiona na planie zbliżonym do litery L, z zaokrąglonym narożnikiem, czterokondygnacyjna, z nieużytkowym poddaszem, kryta dachem czterospadowym. Parter boniowany, w elewacjach wykusze dwu i jednokondygnacyjne, drzwi w narożniku ujęte ozdobnym portalem zdobionym kimationem, powyżej okna drugiej i trzeciej kondygnacji ujęte pilastrami dźwigającymi profilowany gzyms, na którym wspiera się tympanon o dekoracyjnej formie, flankowany po bokach dwiema postaciami i wolutami, pośrodku

podkreślony przez wieniec. Wykusze dwukondygnacyjne zdobione pilastrami analogicznymi w formie jak pilastry naroża, wspartymi na potężnych wolutach. Ponad wykuszami, elewacje wieńczą monumentalne trójkątne szczyty. Na skrajnych osiach elewacji wykusze jednokondygnacyjne ujęte po bokach boniowanymi pilastrami wspartymi na potężnych wolutach. Spody wykuszy zdobią kimationy. Elewacja rozczłonkowana pilastrami o tych samych formach co pilastry narożnika, dźwigającymi wydatny profilowany gzyms.

¹⁹⁴ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kamienica mieszkalna – ul. 17 Marca 21, Malbork, autor: C. Bettlejewska, 1978 r.;

Kamienica , ul. 17 Marca 26/27 w Malborku (A-1444)

Kamienica powstała około 1910 roku¹⁹⁵, w stylu secesyjnym. W zabudowie pierzejowej, usytuowana kalenicą do ulicy. Murowana, otynkowana, dach kryty dachówką karpiówką (połąc frontowa) i papą (połąc tylna). Wzniesiona na planie litery C, trójkondygnacyjna, z użytkowym poddaszem, kryta dachem kolankowym. Elewacja frontowa na wysokim cokole, z dwoma dwukondygnacyjnymi, półkolistymi wykuszami, część środkowa zwieńczona trójkątnym szczytem, po obu jego bokach lukarny kryte dachami jednospadowymi, dodatkowo zwieńczone pośrodku ostrosłupowymi hełmami. Otwory drzwiowe w środkowej części zwieńczone łukiem koszowym, nad nimi

nadświetla złożone z trzech okienek o wykroju kolistym. Otwory okienne przeważnie o wykroju prostokąta stojącego, niektóre zwieńczone łukiem pełnym. Po południowej stronie lewego wykusza balkony z kutą, ażurową balustradą.

Wieża ciśnień z przylegającym budynkiem stacji pomp, ul. Sportowa 1 w Nowym Stawie (A-1455)

Budowę wieży ciśnień rozpoczęto w 1914 roku, ukończono w latach 1920-1925 dobudowując do niej od strony wschodniej stację pomp, wówczas też zakończono budowę sieci wodociągowo-kanalizacyjnej w mieście. Wieża funkcjonowała do 1964 roku¹⁹⁶.

Wieża murowana, z cegły licowej, z tynkowanymi płycinami, dach wieży kryty dachówką karpiówką, dach budynku stacji pomp kryty dachówką zakładkową. Wieża na planie koła, budynek stacji pomp na planie prostokąta, wieża kryta stożkowym hełmem, budynek stacji – dachem trójpołaciowym. Wieża na wysokim cokole, zwieńczonym profilowanym gzymsem, nad nim trzon zdobiony płycinami zakończonymi od góry łukiem pełnym, powyżej

głowica w formie walca zwieńczona profilowanym gzymsem. W cokole od strony południowej wejście ujęte monumentalną płyciną zwieńczoną łukiem pełnym, nad otworem drzwiowym o wykroju prostokąta nadświetla zwieńczone łukiem pełnym. Budynek stacji pomp parterowy z nieużytkowym poddaszem. Wejście główne w elewacji wschodniej poprzedzone niewielkim gankiem krytym dachem jednospadowym, elewacje boczne artykułowane prostokątnymi otworami okiennymi.

¹⁹⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kamienica mieszkalna – ul. 17 Marca 26/27, Malbork, autor: C. Betlejewska, 1978 r.;

¹⁹⁶ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Wieża ciśnień, Nowy Staw, ul. Sportowa 1, autor: A. Milkiewicz, 1993 r.;

Kaplica Kościoła Chrześcijan Baptystów, ul. Jagiellońska 105 w Malborku (A-1456)

Kaplica wzniesiona została w 1910 roku na potrzeby gminy Baptystów¹⁹⁷.

Budynek murowany, z cegły licowej, z tynkowanymi płycinami, dach kryty dachówką karpówką. Wzniesiony na planie zbliżonym do prostokąta, dwukondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, dach dwuspadowy. Otwory okienne pierwszej i drugiej kondygnacji zwieńczone łukiem pełnym, okna poddasza o wykroju prostokątów stojących. Pomiędzy oknami pierwszej i drugiej kondygnacji tynkowane płyciny.

Elewacja frontowa (zachodnia) asymetryczna, rozczłonkowana przyporami, z ryzalitem od strony północnej, w środkowej części zwieńczona trójkątnym szczytem zdobionym blendami zakończonymi łukiem pełnym. Elewacja boczna (południowa) zwieńczona schodkowym szczytem (schodki szczytu zaokrąglone). Szczyt zdobiony prostokątnymi, tynkowanymi płycinami. Elewacja tylna (wschodnia) ukształtowana podobnie do elewacji frontowej, po lewej stronie drzwi wejściowe, nad nimi okrągła blenda z datą „AD 1910”, po prawej stronie niska dobudówka.

Kościół parafialny pw. św. Mikołaja wraz z otaczającym cmentarzem, układem zieleni wysokiej i murem cmentarnym w Królewie, gm. Stare Pole (A-1457)

Kościół powstał w 1820 roku, w 1844 roku dobudowano do niego wieżę, w latach 1894-1895 wzmocniono jej fundamenty¹⁹⁸. Orientowany, salowy. Murowany z cegły licowej, dach korpusu kryty dachówką esówką, hełm wieży kryty blachą. Wzniesiony na planie prostokąta, z prosto zamkniętym prezbiterium od wschodu i z kwadratową w rzucie wieżą od zachodu, kryty dachem dwuspadowym, wieża kryta ostrosłupowym hełmem. Elewacje korpusu pośrodku i na narożach oszkarpowane, zwieńczone profilowanym gzymsem. Otwory okienne korpusu zwieńczonego łukiem odcinkowym. Otwory okienne wieży zwieńczone łukiem pełnym, otwór drzwiowy w elewacji zachodniej wieży zwieńczony łukiem

odcinkowym, ujęty profilowaną płyciną, nad drzwiami nadświetle zwieńczone łukiem odcinkowym. Szczyty korpusu zdobione sterczynami.

¹⁹⁷ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kaplica Kościoła Chrześcijan Baptystów, Malbork, ul. Jagiellońska 105, autor: A. Milkiewicz, 1993 r.;

¹⁹⁸ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kościół parafialny św. Mikołaja, Królewo, autor: J. Labenz, 1983 r.;

Dom, ul. 17 Marca 25 w Malborku (A-1518)

Budynek powstał około 1900 roku¹⁹⁹, w stylu eklektycznym, z elementami secesji, w zabudowie pierzejowej, usytuowany kalenicą do ulicy. Murowany, z cegły licowej, z tynkowanym parterem i detalem architektonicznym, dach kryty płytkami włókno-cementowymi (połąć frontowa) i papą (połąć tylna). Wzniesiony na planie prostokąta, czterokondygnacyjny, w tym użytkowe poddasze, kryty dachem kolankowym. Elewacja frontowa ujęta po bokach ryzalitami pozornymi, zwieńczonymi trójkątnymi szczytami. Parter elewacji frontowej (zachodniej) otynkowany, zwieńczony profilowanym gzymsem, druga i trzecia kondygnacja z cegły licowej, ryzaliti boniowane na narożach. Otwór drzwiowy

zwieńczony łukiem pełnym, otwory okienne o wykroju prostokąta stojącego, z wyjątkiem okien na ostatniej kondygnacji ryzalitów – zwieńczonych łukiem pełnym. Okna ujęte profilowanymi opaskami, zwieńczone naczółkami na drugiej kondygnacji w postaci gzymśów odcinkowych, na trzeciej w postaci trójkątów.

Dom, ul. 17 Marca 22 w Malborku (A-1519)

Kamienica powstała w latach 90-tych XIX wieku²⁰⁰ w stylu eklektycznym z elementami neomanieryzmu niderlandzkiego. W zabudowie pierzejowej, usytuowana kalenicą do ulicy. Murowana, z cegły licowej, z tynkowanym detalem architektonicznym, dach kryty blachą. Wzniesiony na planie prostokąta, z dwoma prostokątnymi w rzucie ryzalitami w elewacji tylnej (wschodniej). W elewacji frontowej (zachodniej) balkony wsparte na monumentalnych kolumnach, parter boniowany, okna drugiej kondygnacji ujęte pilastrami, które dźwigają trójkątne naczółki, pod oknami tynkowane płyciny, okna trzeciej kondygnacji ujęte profilowanymi opaskami z kostkami, zwieńczone prostymi naczółkami, ponad którymi

znajdują się łuki odciążające z klincami. Cała elewacja zwieńczona wydatnym, profilowanym gzymsem wspartym na akantowych konsolkach. W połąć dachowej na osi środkowej szczyt wklęsło-wypukły zdobiony wolutami i zwieńczony obeliskami, po jego obu bokach lukarny kryte ostrosłupowymi hełmami.

¹⁹⁹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom mieszkalny – kamienica, Malbork, ul. 17 Marca 25, autor: A. Milkiewicz, 1994 r.;

²⁰⁰ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom mieszkalny – kamienica, Malbork, ul. 17 Marca 22, autor: A. Milkiewicz, 1994 r.;

Budynek banku, ul. 17 Marca 43 w Malborku (A-1520)

Budynek powstał około 1910 roku²⁰¹, w stylu eklektycznym z elementami baroku. Wolnostojący, ustawiony kalenicą wzdłuż ulicy. Murowany z cegły, otynkowany, dach kryty dachówką esówką. Wzniesiony na planie litery „L”, dwukondygnacyjny z użytkowym poddaszem, kryty dachem mansardowym. Elewacja frontowa na wysokim, boniowanym cokole, trzy środkowe osie ujęte po bokach zdwojonymi pilastrami, powyżej wklęsłowypukły szczyt zdobiony na skrajach wolutami. Pilastry dźwigają gierowany gzymś biegnący tylko nad skrajnymi osiami i nad pilastrami. Okna parteru zwieńczone łukiem pełnym, z bogatymi obramieniami w postaci pilastrów zwieńczonych gzymsem wspierającym

profilowany łuk, w polach nad oknami kartusze, nad wejściem tympanon z herbem Gdańska. Okna drugiej i trzeciej kondygnacji ujęte opaskami z uszakami i kluczem, okno górnej kondygnacji szczytu owalne, ujęte wicią roślinną.

Dom, ul. Mickiewicza 82 w Malborku (A-1522)

Budynek mieszkalny powstał około 1900 roku²⁰², w stylu eklektycznym z elementami neogotyku. Wolnostojący, ustawiony kalenicą wzdłuż ulicy. Murowany z cegły licowej, z dekoracjami z cegły glazurowanej, dach kryty dachówką zakładkową. Wzniesiony na planie prostokąta, z ryzalitami na rzucie prostokąta w elewacji frontowej i tylnej, budynek trójkondygnacyjny z użytkowym poddaszem, kryty dachem trójpołaciowym. Otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem odcinkowym, elewacje zdobione pasami zielonej, glazurowanej cegły. W elewacji frontowej (zachodniej) ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem, ujęty od południa na drugiej kondygnacji wykuszem wspartym na

wysokości drugiej i trzeciej kondygnacji w ośmioboczną wieżyczkę krytą ostrosłupowym hełmem. Nad oknami elewacji frontowej naczółki o wykroju łuku odcinkowego, okna wsparte na wydatnych parapetach z glazurowanej cegły. Szczyt ryzalitu zwieńczony sterczynami zdobionymi prostokątnymi płycinami.

²⁰¹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek banku, Malbork, ul. 17 Marca 43, autor: A. Milkiewicz, 1994 r.;

²⁰² Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom mieszkalny – kamienica, Malbork, ul. Mickiewicza 82, autor: A. Milkiewicz, 1994 r.;

Dom, ul. Poczty Gdańskiej 3-3A w Malborku (A-1523)

Budynek mieszkalny powstał w 1899 roku²⁰³, w stylu eklektycznym. Usytuowany kalenicowo, od zachodu przylega do niego budynek mieszkalny przy ul. Poczty Polskiej 2. Murowany, z cegły licówki, z dekoracjami z cegły glazurowanej, dach kryty dachówką karpiówką. Wzniesiony na planie nieregularnego prostokąta, trójkondygnacyjny z użytkowym poddaszem, kryty dachem kolankowym, z lukarnami. Otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem odcinkowym, nad nimi naczółki o wykroju łuku odcinkowego, zdobione klincami zdobionymi rautami i liśćmi akantu. Elewacja frontowa (północna) na wysokim cokole, zwieńczonym prostym gzymsem, ujęta po bokach dwoma ryzalitami zwieńczonymi wklęsło-wypukłymi szczytami, zdobiona pasami

glazurowanej cegły oraz gzymсами podokiennymi, nad oknami parteru fryz z glazurowanej cegły, całość zwieńczona rozbudowanym gzymsem kostkowym. W szczytach ryzalitów okna zwieńczone łukiem pełnym.

Dom – ob. Muzeum Miasta Malborka i Centrum Informacji Turystycznej, ul. Kościuszki 54 w Malborku (A-1524)

Budynek powstał w latach 70-tych XIX wieku²⁰⁴, w stylu klasycystycznym. Wolnostojący, usytuowany kalenicowo. Murowany, otynkowany, dach kryty dachówką karpiówką. Wzniesiony na planie nieregularnego prostokąta, z ryzalitem w elewacji frontowej (południowej) i półkolistą werandą w elewacji wschodniej, kryty dachem czterospadowym. Elewacja frontowa na wysokim cokole, poprzedzona tarasem, na osi ryzalit pozorny zwieńczony trójkątnym tympanonem. Otwory okienne ujęte profilowanymi opaskami, okna ryzalitu ujęte jońskimi pilastrami. Pod oknami elewacji frontowej profilowany gzymсами, w ryzalicie prostokątne płyciny z roślinną dekoracją. Kondygnacje rozdzielone profilowanym

gzymsem wspartym na kostkach. Pod oknami drugiej kondygnacji w ryzalicie prostokątne płyciny z roślinną dekoracją, pod pozostałymi oknami medaliony z główkami aniołków. Elewację wieńczy wydatny profilowany gzymś na kostkach z fryzem z dekoracją roślinną.

²⁰³ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom mieszkalny – kamienica z oficyną, Malbork, ul. Poczty Gdańskiej 3-3A, autor: A. Milkiewicz, 1994 r.;

²⁰⁴ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom mieszkalny - ob. Dom Nauczyciela, Malbork, ul. Kościuszki 54, autor: A. Milkiewicz, 1994 r.;

Dom, ul. Poczty Gdańskiej 2 w Malborku (A-1528)

Budynek mieszkalny powstał w latach 90-tych XIX wieku²⁰⁵, w stylu eklektycznym, z elementami neogotyku. Usytuowany kalenicowo, od wschodu przylega do niego budynek mieszkalny przy ul. Poczty Gdańskiej 3-3A. Murowany z cegły licówki, z dekoracjami z glazurowanej cegły, dach kryty dachówką esówką. Wzniesiony na planie prostokąta, z parterowym ryzalitem na rzucie połowy dziesięcioboku w elewacji frontowej (północnej), z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym. Elewacja frontowa na cokole, pod oknami pierwszej i drugiej kondygnacji biegnie gzyms z glazurowanych cegieł. Otwory okienne zwieńczone łukiem odcinkowym, z wyjątkiem drzwi balkonowych i okien na drugiej kondygnacji zwieńczonych łukiem

pełnym, okna ujęte opaskami z glazurowanej cegły, zwieńczone naczółkami o wykroju łuku odcinkowego, pod oknami pierwszej kondygnacji prostokątne płyciny z dekoracją roślinną. Na osi elewacji frontowej ryzalit zwieńczony tarasem, z metalową, ażurową balustradą. Dwie środkowe osie zwieńczone trójkątnym szczytem. Szczyt oraz naroża elewacji zdobione sterczynami z kulami.

Szkoła Horst-Wessel Schule, ob. Sąd Rejonowy, ul. 17 Marca 4 w Malborku (A-1529)

Budynek powstał w 1865 roku, częściowo nadbudowany w latach 30-tych XX wieku²⁰⁶, w stylu eklektycznym. Wolnostojący, usytuowany na narożnej działce przy skrzyżowaniu ulicy 17-tego Marca i Wincentego Witosa. Murowany, z cegły licówki, dach kryty dachówką karpiówką. Wzniesiony na planie zbliżonym do litery T, z prostokątną w rzucie, współczesną dobudówką od strony zachodniej. Budynek jest trójkondygnacyjny, z wysoką suteroną i użytkowym poddaszem. Elewacja frontowa (południowa) z szerokim ryzalitem od strony wschodniej, zwieńczonym trójkątnym szczytem, na wysokim cokole. Wejście główne ujęte portalem flankowanym pilastrami połączonymi profilowanym gzymsem, otwór

drzwiowy zwieńczony łukiem pełnym, ujęty uskokowym ościeżem. Otwory okienne pierwszej i drugiej kondygnacji zwieńczone łukiem odcinkowym, ujęte wklęsłą opaską, otwory okienne trzeciej kondygnacji i lukarn dachowych o wykroju prostokąta. Pod oknami drugiej kondygnacji gzyms kostkowy, całość zwieńczona profilowanym gzymsem. Ryzalit zwieńczony rozbudowanym gzymsem na konsolkach.

²⁰⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Dom mieszkalny, Malbork, ul. Poczty Gdańskiej 2, autor: A. Milkiewicz, 1994 r.;

²⁰⁶ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek szkolny – d. Horst-Wessel-Schule ob. Zasadnicza Szkoła Zawodowa nr 4, Malbork, ul. 17 Marca 4, autor: A. Milkiewicz, 1994 r.;

**Budynek poczty wraz z oficyną gospodarczą i murowanym ogrodzeniem otaczającym podwórze,
ul. Sienkiewicza 5 w Starym Polu (A-1538)**

Budynek poczty powstał pod koniec XIX wieku²⁰⁷, eklektyczny, z elementami neogotyku. Wolnostojący, od wschodu przylega do niego ogrodzenie niewielkiego podwórka i oficyna gospodarcza. W ogrodzeniu otwór bramny zwieńczony łukiem ostrym. Budynek poczty murowany, otynkowany, z dekoracją architektoniczną z cegły licówki, dach kryty dachówką esówką. Wzniesiony na planie prostokąta, z ryzalitami pozornymi w elewacji frontowej (północnej) i tylnej (południowej), dwukondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, dach czterospadowy. W elewacji frontowej ryzalit pozorny zwieńczony schodkowym szczytem. Otwory okienne pierwszej kondygnacji, otwór okienny ryzalitu na drugiej kondygnacji oraz

otwór drzwiowy zwieńczony łukiem ostrym, otwory okienne drugiej kondygnacji zwieńczone łukiem odcinkowym. Otwory okienne i otwory drzwiowe ujęte ceglanyimi opaskami. Elewacja na wysokości ślemin okien pierwszej i drugiej kondygnacji oraz na wysokości parapetów drugiej kondygnacji zdobiona pasami z cegły licowej, nad pierwszą kondygnacją - rozbudowanym, profilowanym gzymsem. Całość zwieńczona ostrołukowym fryzem i profilowanym gzymsem. Ryzalit zwieńczony podwójnym szczytem – trójkątnym z okulusem w polu środkowym, ponad którym wznosi się drugi, schodkowy, ceglany szczyt.

Oficyna gospodarcza zlokalizowana w części południowej podwórza, parterowa, kryta dachem jednospadowym. Murowana, otynkowana, dach kryty papą. Otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem odcinkowym.

Kościół poewangelicki, ul. Rynek Kościuszki w Nowym Stawie (A-1539)

Kościół powstał w latach 1804-1805 według projektu Dühringa. W 1863 roku został rozbudowany m.in. o wieżę, w latach 1888-1891 nadano budowli neogotycki charakter według projektu A. Göttera (powiększono okna, elewacje obłożono cegłą licówką). Po 1945 roku kościół został opuszczony, wyposażenie zdemontowano i wywieziono, a wnętrze zostało zdezastowane²⁰⁸.

Murowany z cegły, na kamienno-ceglanych fundamentach, z zachowanymi fragmentami piwnic dawnego ratusza. Wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta, z zakrystią na rzucie połowy dziesięcioboku od północnego wschodu i ośmioboczną wieżą od południowego zachodu (poprzedzoną dwuprzęsłowym łącznikiem).

Korpus jednonawowy ujęty schodkowymi szczytami przykryty dachem dwuspadowym, wieża pięciokondygnacyjna z wysokim dachem ostrosłupowym. Elewacje z cegły licówki; korpus z czerwonej, wieża i łącznik z żółtej. Dłuższe elewacje siedmioosiowe rozczłonkowane wysokimi ostrołukowymi oknami,

²⁰⁷ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek poczty, Stare Pole, ul. Sienkiewicza 3, autor: T. Kasperkiewicz, 1994 r.;

²⁰⁸ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół poewangelicki, Nowy Staw, autor: J. Domino, 1994 r.;

z gzymsem cokołowym i szerokim kostkowym gzymsem podokapowym. Elewacje krótsze trzyosiowe ze schodkowymi szczytami i sterczynami. Najwyższa kondygnacja wieży zwieńczona trójkątnymi wimpergami z kwiatonami, niżej wysokie ostrołukowe okna w oprofilowanych glicach, a pod nimi okulusy rozmieszczone naprzemiennie z czterema tarczami zegarowymi.

Dom, ul. Kościuszki 6 w Malborku (A-1545)

Budynek mieszkalny powstał po 1900 roku, w stylu secesyjnym, autor projektu i budowniczy nie są znani²⁰⁹. Usytuowany w zabudowie pierzowej, kalenicą do ulicy. Murowany, otynkowany, dach od frontu kryty dachówką zakładkową, od tyłu – papą. Wzniesiony na planie zbliżonym do litery L, czterokondygnacyjny (w tym poddasze użytkowe), kryty dachem kolankowym.

Elewacja frontowa (północna) trójosiowa, z wejściem na osi środkowej do lokalu usługowego w parterze, po bokach wejścia dwie współczesne witryny. Nad pierwszą kondygnacją elewacja zdobiona dekoracjami secesyjnymi. Na pierwszej od wschodu osi trójboczny wykusz, do którego od zachodu przylegają zaokrąglone balkony z ażurową balustradą. Nad wykuszem, w kondygnacji poddasza wklęsło-wypukły szczyt zwieńczony łukowatym szczykiem z profilowanym gzymsem. Elewacja nad druga i trzecią osią od wschodu zwieńczona profilowanym gzymsem.

Wieża ciśnień, ul. Dworcowa 23 w Malborku (A-1549)

Wieża ciśnień powstała w 1901 r. w celu dostarczania wody technologicznej do obiektów stacji kolejowej oraz zaopatrywania parowozów w wodę trakcyjną. W 1938 r. miejsce miało remont głowicy, a w 1951 r. – konserwacja nitowanego zbiornika na wodę typu Inze²¹⁰. Obiekt wolnostojący, usytuowany pomiędzy ul. Dworcową a torami kolejowymi. Wieża murowana, otynkowana, dach kryty dachówką zakładkową. Bryła trójkondygnacyjna, nakryta dachem wielospadowym. Cokół wieży na planie koła, korpus na planie ośmiokąta, głowica na planie ośmiokąta. Posadowiona na wysokim cokole, ponad którym wznoszą się elewacje korpusu, zdobione płycinami w formie prostokątów stojących, zwieńczone kostkowym fryzem i wydatnym profilowanym gzymsem, powyżej nadwieszona głowica, której elewacje zdobione są płycinami o wykroju prostokątnym ze ściętymi dolnymi narożnikami, elewacje zwieńczone fryzem złożonym z kwadratowych płycin i wydatnym profilowanym gzymsem. W dachu ośmioboczna latarnia zwieńczona wielospadowym dachem. Otwory okienne o wykroju wąskiego prostokąta stojącego, w głowicy okna zdwojone. W przyziemiu od strony południowo-wschodniej wejście ujęte portalem z płaskimi

²⁰⁹ Karta ewidencji zabytków architektury i budownictwa, Dom mieszkalny – kamienica, Malbork, ul. Kościuszki 6, autor: A. Milkiewicz, 1994 r.;

²¹⁰ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Wodociągowa wieża ciśnień – Kolejowa 1, Malbork ul. Dworcowa, autor: Jerzy A. Baliński, 1994 r.;

lizenami zwieńczonymi trapezowym tympanonem z kluczem, w górnych partiach lizen, po obu stronach drzwi, prostokątne płyciny.

Dom podcieniowy, Pordenowo 36, gm. Lichnowy (A-1571)

Dom podcieniowy wzniesiony został zapewne wraz z całym gospodarstwem w roku 1811; rozbudowany w 4 ćw. XIX wieku: nadbudowano wówczas ściankę kolankową oraz zbudowano nowy podcień. Budynek bez cech stylowych z elementami klasycyzmu (toskańskie kolumny podcienia), podcień oraz szczyty budynku zdobione laubzekinową dekoracją. Obiekt wolnostojący, usytuowany w gospodarstwie leżącym na kolonii, około 500 m na północ od wsi, na niewielkim wyniesieniu (terpie), około 200 m na wschód od drogi Pordenowo - Nowa Cerkiew i około 30 m na północny wschód od zbiegu lokalnych dróg²¹¹. Wzniesiony z drewna, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na ceglanym, wysokim cokole, na planie prostokąta

z prostokątnym w rzucie podcieniem od zachodu i prostokątnym w rzucie, współczesnym gankiem od wschodu. Budynek jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem, w części północnej podpiwniczony; dach dwuspadowy nad częścią główną i podcieniem, nad gankiem pulpitowy; we wschodniej połaci dachu współczesna lukarna przykryta daszkiem pulpitowym. Pokrycie dachu łupek i częściowo blacha. Naroża budynku przesłonięte profilowanymi deskami imitującymi toskańskie pilastry; wystawka podcienia, ścianka kolankowa i szczyty ryglowe z wypełnieniem żółtą cegłą licówką, oddzielone profilowanym gzymsem; otwory okienne obramowane szeroką listwą z profilowanym naczółkiem, z zachowanymi żaluzjowymi okiennicami. Elewacja frontowa siedmioosiowa z wejściem na osi, centralnie usytuowany podcień wsparty na 6 toskańskich kolumnach, pomiędzy kolumnami podwieszona dekoracja laubzegowa; ściany wystawki podcienia dwuosiowe, w szczycie półkolisty świetlik. Ściana wschodnia ośmioosiowa ze współczesnym gankiem i wejściami na 3-4 osiach od pn. Ściany szczytowe bliźniacze, czteroosiowe; szczyt dwupoziomowy - na dole 4-osiowy, ze świetlikami: odpowiednio ćwierćkolistym i prostokątnym po bokach; w górnej części szczytu półkolisty świetlik; belki płatwi wspierające okap profilowane, wsparte na kroksztynach.

²¹¹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny – dom podcieniowy, Pordenowo nr 36, autor: Jerzy Domino, 1995 r.;

Szkoła Luisenschule - ob. I Liceum Ogólnokształcące (budynek główny; budynek środkowy z aulą, sala gimnastyczna), ul. 17 Marca 6 w Malborku (A-1584)

Zespół budynków dawnej szkoły Luisenschule (Miejskiej Szkoły dla Dziewcząt) powstał dwuetapowo: w 1874 roku i w latach 1905-1906, w stylu eklektycznym z elementami neogotyku, budynek główny po przebudowie w l. 70-tych XX wieku otrzymał współczesny charakter z zachowanym jedynie neogotyckim portalem od strony ul. 17 Marca²¹². Budynek sali gimnastycznej nadbudowany współcześnie o jedną kondygnację. Budynki murowane z cegły licowej, budynek główny wtórnie otynkowany, dachy kryte dachówką esówką i papą. Zespół wzniesiony na planie litery L, poszczególne budynki na planie prostokąta, połączone ze sobą, budynek główny trójkondygnacyjny kryty dachem płaskim, budynek auli i budynek sali gimnastycznej dwukondygnacyjne, kryte

dachami dwuspadowymi. Otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem odcinkowym, w uskokowych opaskach, z wyjątkiem okien i drzwi sali gimnastycznej na pierwszej kondygnacji – zwieńczonych łukiem pełnym oraz okien budynku głównego na trzeciej kondygnacji o wykroju prostokątnym. Elewacja frontowa (wschodnia) budynku głównego ujęta na całej wysokości lizenami, wejście główne zaakcentowane ceglany portalem ujętym lizenami zwieńczonymi pseudoblankowaniem. Elewacja wschodnia budynku auli zdobiona na wysokości pierwszej kondygnacji profilowanym gzymsem podokiennym, na drugiej kondygnacji fryzem ze zgeometryzowanymi kwiatami i ujętym od dołu gzymsem kostkowym, zwieńczona wydatnym profilowanym gzymsem wspartym na kostkowych konsolkach. Elewacja wschodnia budynku sali gimnastycznej zdobiona lizenami dźwigającymi prosty fryz ujęty od dołu gzymsem kostkowym, artykułowana blendami zwieńczonymi łukami pełnymi.

Kamienica, ul. Grunwaldzka 19 w Malborku (A-1774)

Budynek powstał na początku XX wieku²¹³. Usytuowany kalenicą do ulicy, od zachodu przylega do niego budynek mieszkalny przy ul. Grunwaldzkiej 20. Murowany, otynkowany, z detalem z cegły licówki, dach kryty dachówką karpiówką. Wzniesiony na planie zbliżonym do litery C, trójkondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, kryty dachem wielospadowym, w tylnej części – dachem płaskim. Elewacje na wysokim cokole, większość okien o wykroju prostokąta, część na pierwszej i trzeciej kondygnacji elewacji frontowej oraz trzeciej kondygnacji elewacji bocznej (wschodniej) zwieńczone łukiem pełnym. W elewacji frontowej ostatnia oś od zachodu cofnięta, na parterze wejście główne, cokół zwieńczony

prostym gzymsem, pierwsza kondygnacja zwieńczona profilowanym gzymsem, na którym wspierają się

²¹² Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek szkolny – d. tzw. Luisenschule ob. Zespół Szkół Ogólnokształcących, Malbork, ul. 17 Marca 6, autor: A. Milkiewicz, 1994 r.;

²¹³ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Budynek mieszkalny – Grunwaldzka 19, Malbork, autor: C. Betelejewska, 1978 r.;

cegłane lizeny, całość zwieńczona profilowanym gzymsem, nad którym wznosi się schodkowy szczyt o zaokrąglonych stopniach.

Dom wraz z działką nr 3 oraz bramą i furtką od strony pn., ul. Dworcowa 3 w Malborku (A-1854)

Budynek powstał pomiędzy 1855 a 1879 rokiem²¹⁴. Wolnostojący, otoczony ogrodem. Drewniany, na ceglonym fundamencie, parter w konstrukcji wieńcowej, poddasze w konstrukcji ryglowej, oszalowanej pionowo deskami, dobudówka murowana z cegły, tynkowana, dach kryty papą. Wzniesiony na planie prostokąta, na osi od frontu weranda, od tyłu – przybudówka. W narożniku południowo-zachodnim aneks kuchenny. Elewacje o bogatej dekoracji snycerskiej, poddasze nieznacznie nadwieszane. Narożniki pierwszej kondygnacji podkreślone pseudopilastrami, na poddaszu profilowane listwy na stykach desek, uskok pomiędzy kondygnacjami przesłonięty ażurową plecionką. Okap dachu wysunięty, wsparty na

profilowanych końcówkach krokwi i ozdobnie wyciętych wspornikach z rozetkami, otwory okienne i drzwiowe ujęte profilowanymi opaskami. Przy oknach okiennice płycinowo-ramowe z okuciami. Od frontu brama wjazdowa i furtka między ceglаныmi słupkami. Brama i furtka metalowe, ażurowe, zdobione szpicami.

Zespół słodowni wraz z budynkami suszarni siodu, stacji wodnej, zamaczalni, magazynu jęczmienia, warsztatu, budynkiem administracyjnym, południową ścianą magazynu lodu i murowanym ogrodzeniem oraz gruntem w granicach działki nr 67 przy ul. Mickiewicza 27 w Nowym Stawie (A-1929)

Słodownia powstała w latach 1881-1890. Od początku związana była z browarem w Gdańsku-Wrzeszczu, który stąd odbierał sód. W latach 1927-1930 słodownia została zmodernizowana, z tego też czasu pochodzą główne budynki produkcyjne słodowni: suszarnia i magazyn. 13 listopada 1934 roku powstała spółka „Danziger Malzfabrik G.m.b.H. – Neuteich” powiązana kapitałowo z browarem gdańskim, jej pierwszym dyrektorem był Paul Wenzel, kolejnymi Victor Dengler i Theo Herpers. W 1936 roku przy słodowni utworzono skład konsygnacyjny piwa i wód gazowanych. Po II wojnie światowej zakład przejęły Państwowe Zjednoczone Browary nr 1 w Gdańsku. Od 1975 r. podlegał Elbląskim Zakładom Piwowarskim. W 1998 r.

zaprzesano produkcji²¹⁵. Główny kompleks produkcyjny składa się z suszarni siodu, zamaczalni oraz dawnej stacji wodnej. Budynki te posiadają formy historyzujące. Dominantę architektoniczną i wysokościową stanowi budynek suszarni siodu z kominem zwieńczonym metalowym kapturem.

²¹⁴ datowanie ze strony <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-274068> [strona NID, dostęp 16.06.2024 r.];

²¹⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Słodownia – zespół, Nowy Staw, ul. Mickiewicza 27, autorzy: S. Krupa, L. Budych, 1996 r.;

Budynek mieszkalny usytuowany na działce ewidencyjnej nr 8, obr. 0011 Malbork przy ul. Armii Krajowej 19 w Malborku (A-2005)

Budynek mieszkalny przy ul. Armii Krajowej 19 w Malborku wzniesiony został pomiędzy 1850 a 1870 rokiem. Pod koniec XIX w. właścicielem budynku był Teuchert (lub Tenchert), w 1914 r. właścicielem był Emil Sandfuchs, burmistrz miasta Malborka²¹⁶.

Budynek wzniesiony w konstrukcji mieszanej: ściany północne i południowa murowane z cegły licowej, zachodnia i wschodnia w konstrukcji drewnianej, szkieletowej, z wypełnieniem z cegły. Dach kryty dachówką esówką.

Budynek założony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny (górną kondygnacja w formie poddasza użytkowego).

Na pierwszej od północy osi elewacji frontowej zamurowany otwór drzwiowy, który zapewne pełnił dawniej funkcję głównego wejścia.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> - atrakcyjne położenie powiatu pod względem krajobrazowym: charakterystyczny płaski krajobraz Żuław w połączeniu z lekko pofalowanym obszarem pojezierza w południowym krańcu powiatu, - zespół zamku krzyżackiego w Malborku wpisany na listę światowego Dziedzictwa UNESCO i uznany za Pomnik Historii jako ważny element promocji dziedzictwa kulturowego regionu, - bogata historia związana z siedzibą Zakonu Krzyżackiego w Malborku, - dobre rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu powiatu: większość gmin posiada gminne ewidencje zabytków, - znaczna liczba obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków: 96 zabytków nieruchomych i 4 stanowiska archeologiczne, - różnorodność obiektów zabytkowych od sakralnych, poprzez zabudowę miejską i wiejską, po zabytki techniki, - znaczące dla dziedzictwa kulturowego regionu zabytki archeologiczne: osada otwarta w Lichnowych, cmentarzysko i osada otwarta w Wielbarku, osada otwarta i cmentarzysko w Miłoradzu oraz osada wielokulturowa w Kaczynosie, - rozwinięta baza noclegowa dla potrzeb turystyki i agroturystyki, - bogactwo kulturowe Żuław, - korzystny układ szlaków komunikacyjnych (połączenie drogą krajową nr 22 z autostradą) - korzystne położenie geograficzne (bliskość aglomeracji Trójmiasta, Elbląga) 	<ul style="list-style-type: none"> - niewystarczająca promocja zasobów dziedzictwa kulturowego powiatu jako towaru turystycznego, - brak promocji zabytków archeologicznych, - zły stan techniczny obiektów zabytkowych, - niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki: zaniedbywanie tradycyjnego, drewnianego budownictwa i wnoszenie nowych obiektów nienawiązujących pod względem formy i charakteru do tradycyjnego budownictwa, - brak aktualnych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego na pełnych obszarach gmin, - brak świadomej polityki przestrzennej mającej na celu zachowanie unikatowego krajobrazu Żuław i charakterystycznych dla tego regionu form architektonicznych, - brak gotowych projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji budowlanej, które można by wykorzystać przy realizacji nowych inwestycji.

²¹⁶ Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków, Dom, Malbork, ul. armii Krajowej 19, autorki: I. Brzostowska, D. Herczyńska, 2022 r.;

<ul style="list-style-type: none"> - potencjalna baza dla agroturystyki, - uchwała Rady Powiatu w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków 	
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> - położenie powiatu w pobliżu dużych ośrodków miejskich tj. Trójmiasto, Elbląg, - możliwość uzyskania środków pomocowych z UE na poprawę stanu zasobów dziedzictwa kulturowego, - wzrost zainteresowania inwestorów terenami atrakcyjnymi krajobrazowo, - możliwość wykorzystania większej liczby imprez promocyjnych i kulturalno-folklorystycznych do rozpropagowania turystyki, - poszerzenie tras turystycznych i szlaków o miejsca i obiekty zabytkowe, - rozbudowa baz turystycznych z wykorzystaniem obiektów i obszarów o wartościach historycznych i kulturowych, - realizacja polityki opieki nad zabytkami poprzez wspieranie działań mających na celu wpisanie do rejestru zabytków wytypowanych obiektów o wysokich walorach kulturowych, - aktywna promocja zabytków archeologicznych poprzez organizowanie festynów, imprez edukacyjnych i kulturalnych z wykorzystaniem wiedzy na temat zabytków archeologicznych regionu, - wytyczanie szlaków związanych z turystyką wodną (Wisła, Nogat) w połączeniu z promocją zasobów dziedzictwa kulturowego. 	<ul style="list-style-type: none"> - zły stan techniczny części zabytków wpisanych do rejestru zabytków; - ograniczone możliwości pozyskania środków zewnętrznych na realizację zadań związanych z ochroną zabytków z uwagi na wysoką konkurencyjność innych powiatów i regionów, - niedostatek środków w regionie i kraju na wspomaganie działań mających na celu poprawę stanu zasobów dziedzictwa kulturowego, - malejące dotacje państwa na prowadzenie działalności z zakresu ochrony zabytków, - konkurencyjność powiatów sąsiadujących, - zagrożenie powodziowe dla zabytków, - zagrożenia pożarowe zabytków drewnianych, - samowolne działania na zabytkach bez uzgodnień konserwatorskich, - silna presja inwestycyjna w strefach objętych ochroną konserwatorską w Malborku

7. Założenia programowe

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024-2027 ma służyć ochronie, sukcesywnej rewitalizacji i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do różnych dziedzin życia społecznego.

Ramy programowe Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024-2027 wyznaczają tezy problemowe, wskazujące na:

- ❖ umożliwienie finansowania i racjonalnego wykorzystania środków finansowych na utrzymanie krajobrazu kulturowego oraz ratowanie obiektów o szczególnych wartościach historycznych,
- ❖ wspieranie i kreowanie różnorodnych form i metod umożliwiających ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami – stymulowanie zasad partnerstwa oraz odpowiedzialności właścicieli obiektów o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego na terenie powiatu,
- ❖ podnoszenie walorów zabytkowych i wykorzystanie ich w promocji kultury i dla rozwoju turystyki w powiecie, a zwłaszcza jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy powiatu,
- ❖ umożliwienie kreowania i realizowania lokalnych projektów związanych z kompleksowymi pracami konserwatorskimi i restauratorskimi oraz chroniącymi krajobraz kulturowy dla osiągnięcia zauważalnych i wymiernych efektów jakościowej zmiany,
- ❖ kreowanie modelu odpowiedzialności za zasoby dziedzictwa kulturowego w powiecie wśród mieszkańców i we władzach samorządowych,

- ❖ wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie materialnego i niematerialnego dziedzictwa oraz zachowanie własnej odrębności i tożsamości (kultura mniejszości narodowych),
- ❖ poszukiwanie i wspieranie projektów związanych z kreowaniem i wdrażaniem nowych form opieki nad zabytkami i ich promocji,
- ❖ włączenie kultury i dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych, stosownie do oczekiwań mieszkańców powiatu poprzez uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym powiatu.

Celem strategicznym Programu Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024– 2027 jest:

**ZACHOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
SŁUŻĄCE SPOŁECZNO-GOSPODARCZEMU ROZWOJOWI POWIATU**

Realizacja celu strategicznego będzie odbywać się w oparciu o trzy Priorytety:

- I. ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM POWIATU**
- II. OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU**
- III. POPULARYZACJA i DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU**

Priorytet I: ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM POWIATU	
kierunki działań	Zadania
<p>1. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych</p> <p>2. Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami</p>	<ul style="list-style-type: none"> • współpraca z gminami w zakresie opracowania projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznych, • podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością powiatu, • prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność powiatu (w ramach opracowanego planu remontów), • opracowanie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach powiatowych, • dofinansowywanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością powiatu poprzez udzielanie dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych na podstawie uchwały Rady Powiatu w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków, • wspieranie działań związanych z zabezpieczeniem obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.), • współpraca z urzędem pracy w zakresie prowadzenia bieżących prac pielęgnacyjnych, porządkowych i zabezpieczających na terenach objętych ochroną, • wspieranie szkolenia osób bezrobotnych w rzemiosłach związanych z tradycyjną sztuką, • wsparcie utrzymywania na rynku pracy zanikających rzemiosł i zawodów, • wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach budownictwa drewnianego oferujących wypoczynek i rozrywkę (regionalne

	<p>potrawy, zwyczaje itp.) oparte na miejscowych tradycjach,</p> <ul style="list-style-type: none"> • wspieranie rozwoju regionalnych izb pamięci, skansenów itp., • utworzenie parku archeologicznego poświęconego zabytkom archeologicznym związanym z regionem.
Priorytet II: OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU	
kierunki działań	Zadania
<p>1. Rozszerzenie zasobu i ochrony środowiska kulturowego powiatu</p>	<ul style="list-style-type: none"> • konsekwentne wdrażanie zapisów dokumentów programowych w odniesieniu do zabytków i krajobrazu kulturowego powiatu, • egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określonych w dokumentach programowych odnoszących się do zabytków (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji), • dofinansowywanie działań mających na celu odtwarzanie zieleni w zagrodach pomenonickich.
Priorytet III: PROMOCJA, EDUKACJA i DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU	
kierunki działań	Zadania
<p>1. Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym</p> <p>2. Promocja dziedzictwa kulturowego</p>	<ul style="list-style-type: none"> • udostępnienie informacji o zabytkach powiatu na stronie internetowej powiatu, • utworzenie powiatowego systemu informacji i promocji (bazy danych) środowiska kulturowego, • opracowanie mapy zabytków powiatu, jako formy promocji w porozumieniu z gminami – na stronie internetowej powiatu, • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie organizowania konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych, • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie inicjowania i organizacji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze powiatu, • wydawanie i wspieranie działań związanych z wydawaniem publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego powiatu, • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie wprowadzenia i upowszechniania tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez wspieranie i organizowanie zajęć edukacyjnych, • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie opracowywania prac studialnych (studia historyczno-urbanistyczne, studia krajobrazowe, katalogi typów m.in. zabudowy regionalnej, detalu architektonicznego, nekropolii), • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie wykonywania inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej zagrożonych obiektów zabytkowych, • opracowanie szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, samochodowych) wykorzystujących walory środowiska kulturowego i zabytki archeologiczne, • umieszczanie tablic informacyjnych i znaków „zabytek prawem chroniony” w odniesieniu do zabytków nieruchomych i archeologicznych.

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

8.1. Instrumenty prawne

Problematyka zachowania dziedzictwa kulturowego zostanie uwzględniona przez władze powiatu przy uchwalaniu przepisów prawa miejscowego.

8.2. Instrumenty koordynacji

Realizacja Programu wymaga współpracy z instytucjami ochrony zabytków różnych szczebli, w tym współpracy z Muzeum Zamkowym w Malborku oraz diecezją elbląską i parafiami z terenu powiatu malborskiego i właścicielami obiektów zabytkowych.

8.3. Instrumenty finansowe

Podstawowym narzędziem finansowym będą dotacje celowe udzielane na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (na podstawie Uchwały Nr VI/60/2015 Rady Powiatu Malborskiego z dnia 28 maja 2015 r. w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na obszarze powiatu malborskiego, sposobu jej rozliczania i kontroli wykorzystania).

Planowane jest również wykorzystanie funduszy unijnych oraz dostępnych dofinansowań samorządu województwa pomorskiego.

Samorząd zamierza ubiegać się o dofinansowanie na realizację projektów miękkich związanych z rozwojem zasobów ludzkich lub rozwojem obszarów wiejskich: na szkolenia, promocję, współpracę międzynarodową, tworzenie lokalnych oraz regionalnych produktów i marek turystycznych, tworzenie miejsc pracy związanych z dziedziną kultury, turystyki i edukacji. W tym wypadku, gdy wkład własny stanowi niewielki procent w stosunku do przyznawanych grantów (od 1,5 do 15 %), pozyskane środki będą w znaczący sposób wpływały na zwiększenie możliwości operacyjnych Powiatu.

8.4. Instrumenty społeczne

W działaniach Powiatu przewidywane jest prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami), a także edukacja i informacja odnośnie do dziedzictwa kulturowego Powiatu Malborskiego.

8.5. Instrumenty kontrolne

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie monitoringu jego realizacji w postaci monitoringu stanu środowiska kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Za monitorowanie realizacji Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024-2027 odpowiada Zarząd Powiatu Malborskiego, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Powiatu w Malborku sprawozdanie z realizacji programu.

Kryteria prowadzenia oceny realizacji programu opieki:

- poziom (w zł) wydatków budżetu powiatu na ochronę i opiekę nad zabytkami,
- liczba i długość (w km) utworzonych szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych,
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw i działań edukacyjnych na terenie powiatu,
- liczba przygotowanych/wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników),
- liczba szkoleń/liczba osób biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego.

10. Źródła finansowania opieki nad zabytkami

W celu właściwej i skutecznej ochrony zasobów kulturowych wykorzystane zostaną środki możliwe do zabezpieczenia z budżetu powiatu na ten cel, jak również w miarę możliwości prowadzone będą programy czerpiące z budżetów innych publicznych źródeł, tj.: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz województwa pomorskiego.

I. Powiat Malborski: w budżecie powiatu co roku zabezpieczane będą środki na zadania wynikające z niniejszego dokumentu m.in. na podstawie Uchwały nr VI/60/2015 Rady Powiatu Malborskiego z dnia 28 maja 2015 r. w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na obszarze powiatu malborskiego, sposobu jej rozliczania i kontroli wykorzystania.

II. Fundusze Samorządu Województwa Pomorskiego

Na podstawie Uchwały Nr 33/III/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 8 grudnia 2014 roku (Dz. Woj. Pom. z 13 stycznia 2015 r., poz. 55) w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego, Samorząd Województwa Pomorskiego przyznaje co roku dotacje celowe na prace przy zabytkach objętych ochroną konserwatorską na podstawie wpisu do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków może obejmować nakłady konieczne na:

- 1) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- 2) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- 3) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- 4) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- 5) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- 6) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrza;
- 7) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- 8) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenia w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- 9) odnowienie lub uzupełnienie tynków i detali architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego budynku kolorystyki;
- 10) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- 11) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- 12) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe lub przynależności;
- 13) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- 14) uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- 15) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- 16) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt. 7 – 15;
- 17) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie w danym roku budżetowym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Dotacja może być udzielona w zależności od środków zaplanowanych w budżecie Województwa Pomorskiego, w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

W szczególnych przypadkach, jeżeli zabytek:

- 1) posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych;
- 3) jeżeli stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy nim

- dotacja może być udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Wnioski o dotację należy składać do dnia 30 października każdego roku poprzedzającego rok realizacji prac lub robót.

III. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków co roku przyznaje dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach zgodnie z Regulaminem zawartym w Załączniku do Zarządzenia Nr 67/2021 Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z dnia 15.10.2021 r. w sprawie udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków usytuowanym na terenie województwa pomorskiego ze środków finansowych pozostających do dyspozycji Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz trybie rozliczania i zasadach kontroli prawidłowości wykorzystania dotacji²¹⁷.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru określonych w art. 77 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, które:

1. Zostaną przeprowadzone w roku złożenia przez wnioskodawcę wniosku o udzielenie dotacji lub w roku następującym po roku złożenia tego wniosku,
2. Zostały przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (tzw. refundacja).

Dotacja może być udzielona w wysokości:

1. do 50% w/w nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru,
2. jeżeli zabytek wpisany do rejestru zabytków posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową albo wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, dotacja może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót (art. 78 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami),
3. jeżeli stan zachowania zabytku wpisanego do rejestru, wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku, dotacja może być również udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót (art. 78 ust. 3 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

²¹⁷ Regulamin opublikowany na stronie <https://www.ochronazabytkow.gda.pl/dotacje/dotacje-zasady/> [strona Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku, dostęp: 10.06.2024 r.], Zarządzenie opublikowane na stronie <https://wuoz.gd.bip.gov.pl/zarzadzenia-pwz-2021/zarzadzenie-pwz-nr-67-z-15-11-2021-r.html> [strona BIP Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku, dostęp: 10.06.2024 r.];

IV. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego²¹⁸:

W ramach prowadzonych przez MKiDN programów mogą być dofinansowywane zadania z zakresu kultury i ochrony zabytków.

1. Program „Kultura ludowa i tradycyjna”: Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.
2. Program „Ochrona zabytków”: Celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.
3. Program „Ochrona zabytków archeologicznych”: celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.
4. Program „Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju”: celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

Ministerstwo ogłasza co roku na swojej stronie internetowej www.mkidn.gov.pl rozpoczęcie naboru wniosków

V. Fundusz kościelny Ministerstwa Finansów²¹⁹

Kościelne osoby prawne mogą co roku ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na realizację zadań z zakresu konserwacji i remontów obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej. Dotacje na wspomniany cel przeznaczane są na remonty i prace konserwatorskie zabytkowych obiektów sakralnych (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki).

---

²¹⁸ <https://www.gov.pl/web/kultura/programy-2024> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp 10.06.2024 r.];

²¹⁹ <https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-kościelny> [strona Ministra Finansów, dostęp: 10.06.2024 r.].

11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków

Lp.	Zadanie z Programu Opieki nad Zabytkami	Wydział lub jednostka organizacyjna koordynująca zadanie	Okres realizacji
1.	Monitorowanie stanu zdrowotnego drzew rosnących w zabytkowych alejach i szpalerach będących własnością powiatu i regularne uzupełnianie usuwanych drzew nowymi zgodnie z ich historycznymi gatunkami: aleja w Kaczynosie, Kleciu, Kławkach, Królewie, Lasowicach Małych, przy ul. Gdańskiej i Mickiewicza w Nowym Stawie, Złotowie oraz szpalery w Janówce, Kaczynosie i Królewie	Wydział Infrastruktury i Inwestycji	2024-2027
2.	Dofinansowywanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością powiatu poprzez udzielanie dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych na podstawie uchwały Rady Powiatu w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków (w tym wspieranie działań związanych z zabezpieczeniem obiektów zabytkowych)	Stanowisko ds. promocji, rozwoju, kultury, opieki nad zabytkami, sportu i współpracy z organizacjami pozarządowymi Wydział Infrastruktury i Inwestycji	2024-2027
3.	wspieranie i współpraca z gminami w zakresie organizowania konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych	Wydział Edukacji	2024-2027
4.	wspieranie i współpraca z gminami w zakresie inicjowania i organizacji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze powiatu	Stanowisko ds. promocji, rozwoju, kultury, opieki nad zabytkami, sportu i współpracy z organizacjami pozarządowymi	2024-2027
5.	wydawanie i wspieranie działań związanych z wydawaniem publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego powiatu	Stanowisko ds. promocji, rozwoju, kultury, opieki nad zabytkami, sportu i współpracy z organizacjami pozarządowymi	2024-2027
6.	wspieranie i współpraca z gminami w zakresie wprowadzenia i upowszechniania tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez wspieranie i organizowanie zajęć edukacyjnych	Wydział Edukacji	2024-2027
7.	opracowanie szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, samochodowych) wykorzystujących walory środowiska kulturowego i zabytki archeologiczne	Stanowisko ds. promocji, rozwoju, kultury, opieki nad zabytkami, sportu i współpracy z organizacjami pozarządowymi	2024-2027

Uzasadnienie

Art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity Dz. U. z 2022 r., poz. 840 z późn. zm.) nakłada na powiat obowiązek sporządzenia powiatowego programu opieki nad zabytkami.

Program ma na celu w szczególności:

1. uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
2. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
3. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
4. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
5. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
6. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Powiat malborski to obszar bardzo wartościowy pod względem krajobrazu kulturowego ukształtowany na przestrzeni wieków przez działalność ludzi zamieszkujących ten region. Opracowanie powiatowego programu ma na celu uwypuklenie wartości dziedzictwa kulturowego na naszym terenie oraz wykorzystanie istniejących zasobów do upowszechniania kultury, pobudzenia tożsamości lokalnej poprzez kultywowanie wspólnej historii oraz stworzenie bazy turystycznej w oparciu o dziedzictwo kulturowe oraz promowania powiatu w tym zakresie. Zadaniem Programu jest także utrzymanie istniejących zasobów w stanie niepogorszonym oraz opracowanie mechanizmów hamujących ich dalszą degradację.

Powiatowy program opieki nad zabytkami przyjmuje rada powiatu, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków i jest on ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

W dniu 21 marca 2023 r. Starostwo Powiatowe w Malborku wystąpiło do Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku o wydanie opinii dot. programu. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku w dniu 31 maja 2024 r. wydał pozytywną opinię z uwagami, które zostały uwzględnione w dokumencie.

Wnioskuje się zatem o przyjęcie projektu „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2024-2027”.